

Magyar Tudomány

GLOBALIZÁCIÓ ÉS CIVILIZÁCIÓK

Vendégszerkesztô: ROSTOVÁNYI ZSOLT

Beszámoló az MTA 2002. májusi közgyûlésérôl

2002•6

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
CVIII. kötet – Új folyam, XLVII. kötet, 2002/6. szám

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

BARABÁS ZOLTÁN

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZAR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÓPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSATÓ ÉVA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, MATSKÁSI ISTVÁN, PERECZ LÁSZLÓ,
SPERLAGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, SZENTGYÖRGYI ZSUZSA, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu • www.mta.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp. Bátfai u. 65.
Tel: 2067-975 • akaprint@matavnet.hu

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp. Bátfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 5 376 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

TARTALOM

Beszámoló az MTA 2002. májusi közgyűléséről	698
<i>Globalizáció és civilizációk • Vendégszerkesztő: ROSTOVÁNYI ZSOLT</i>	
Rostoványi Zsolt: Bevezető	706
Szentes Tamás: A globalizációs folyamat kedvező és kedvezőtlen hatásai	708
Vitányi Iván: A civilizáció és a kultúra paradigmái	720
Chikán Attila: A gazdaság globalizációja és a civilizációk különbözősége	730
Simai Mihály: Civilizációk és civil társadalmak a 21. század elején	738
Bayer József: Globális média, globális kultúra	748
Csányi Vilmos: Az egyszemélyes csoportok és a globalizáció	762
Hankiss Elemér: 2001. szeptember 11. – fordulópont?	775
Rostoványi Zsolt: A civilizáció(k) globalizálódása avagy a globalizáció (de)civilizálódása?	785
Csizmadia Sándor: Konfliktusok és interpretációk a posztbipoláris világban	800
Palánkai Tibor: Globalizáció – civilizációk – Európa	814
<i>Megemlékezés</i>	
Szabó Árpád (<i>Kutrovác Gábor</i>)	828
Terplán Zénó (<i>Kozák Imre</i>)	831
<i>A Magyar Professzorok Világtanácsa Agrártudományi Szekció állásfoglalása</i>	<i>834</i>
<i>Könyvszemle</i>	
A globalizáció kihívásai és Magyarország (<i>Csaba László</i>)	836
Surányi Sándor: Források, népesedés a globális gazdaságban (<i>Blahó András</i>)	838

CONTENTS

Account of the May 2002. General Assembly of the MTA	698
<i>Globalization and Civilizations • Guest editor: ROSTOVÁNYI ZSOLT</i>	
Rostoványi Zsolt: Preface	706
Szentes Tamás: Positive and Negative Effects of Globalisation	708
Vitányi Iván: Paradigms of Civilisation and Culture	720
Chikán Attila: Globalisation of the Economy and Difference of the Civilisations	730
Simai Mihály: Civilisations and Civil Societies at the Beginning of the 21 st Century ...	738
Bayer József: Global Media, Global Culture	748
Csányi Vilmos: The One-Member Groups and the Globalisation Process	762
Hankiss Elemér: 11 September 2001: Turning Point?	775
Rostoványi Zsolt : Globalisation of Civilisation(s) or (de)Civilisation of Globalisation ...	785
Csizmadia Sándor: Conflicts and Interpretations in the Post-Bipolar World	800
Palánkai Tibor: European Identity	814
<i>Obituary</i>	<i>828</i>
<i>Agricultural Higher Education of Hungarian Language in Transylvania</i>	<i>834</i>
<i>Book Review</i>	<i>836</i>

BESZÁMOLÓ AZ MTA 2002. MÁJUSI KÖZGYŰLÉSÉRŐL

A Magyar Tudományos Akadémia 2002. május 6–7-én tartotta 170. rendes közgyűlését. Az ülést megnyitó Glatz Ferenc r. tag, az MTA elnöke köszöntötte a jelenlevőket, köztük Göncz Árpád volt államfőt, aki diszvendégként a közgyűlések állandó meghívottja. Mádl Ferenc köztársasági elnök, az MTA rendes tagja az Alkotmányból fakadó hivatalos kötelezettségei miatt nem tudott jelen lenni a nyitóülésen. A közgyűlést az akadémiai tisztújítás emelte ki a szokásos májusi munkaközgyűlések közül. Erre való tekintettel az MTA elnöksége a levezető elnökök személyére is olyanokat jelölt, akik vagy nem választhatók, vagy nem szerepelnek az akadémiai vezető tisztségre jelöltek között.

A megnyitó után a résztvevők kegyeletük jeléül néma felállással emlékeztek az előző közgyűlés óta elhunyt Gáspár Rezső, Kőrös Endre és Terplán Zénó r. tagokra, valamint Alekszej G. Szityenko t. tagra.

A délelőtti ülést levezető Enyedi György r. tag, alelnök megállapította a közgyűlés határozatképességét, majd a jelenlevők elfogadták a tárgysorozatot. Ezután a közgyűlés megválasztotta a jegyzőkönyv-hitelesítő, a határozatszövegező és a szavazathitelesítő bizottságokat, majd az *Akadémiai díjainak átadása* következett.

Az MTA elnöksége az *Akadémiai Aranyérmes* 2002-ben Fejes Tóth László r. tagnak, a Szász Tudományos Akadémia külső tagjának, a Wissenschaftliche Gesellschaft Braunschweig levelező tagjának, a Salzbürgi

Egyetem díszdoktorának adományozta életművéért, a fedések és elhelyezkedések elméletének területén kifejtett tudományos munkásságáért, a magyar diszkrét geometriai iskola megteremtéséért. A diszkrét geometria világviszonylatban is az ő tevékenysége nyomán vált önálló tudományággá.

Az MTA legmagasabb elismerésével kitüntetett matematikus megilletődötten mondott köszönetet.

Akadémiai-díjat kapott:

- Bodnár György, az irodalomtud. doktora, egyetemi tanár, az MTA Irodalomtudományi Intézetének ny. igazgatója a 20. századi magyar irodalomtörténet folyamatait feldolgozó sokoldalú munkásságáért, ezen belül különösen Kaffka-monográfiájáért, amelyet a szemléleti és módszertani távlatosság kiemelkedővé tesz a műfaj történetében;
- Rainer M. János Ph. D., az 1956-os Intézet igazgatója, a magyar történelem 1945 utáni korszakát felölelő kutatásaiért, ezen belül Nagy Imre életét és politikáját bemutató két-kötetes életrajzi munkájáért, amely az utóbbi évek jelentős hozzájárulása a 20. századi történelem jobb megismeréséhez;
- Komjáth Péter, a matematikai tud. doktora, az ELTE Számítógép-tudományi Tanszékének tszv. egyetemi tanára a halmazelmélet kutatásában elért, világviszonylatban is kiemelkedő tudományos eredményeiért, a legnehezebb technikák virtuóz alkalmazásáért és továbbfejlesztéséért, amelyekkel új

utakat nyitott a halmazelméletben és a végtelen kombinatorikában;

- Galiba Gábor, az MTA doktora, az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézet tud. főmunkatársa, Pauk János, a mezőgazd. tud. kandidátusa, a Gabonatermesztési Kutatóintézet tud. főmunkatársa és Solti László, az állatorvos-tud. doktora, a SZIE Állatorvos-tudományi Kar dékánja a mezőgazdasági biotechnológia, közelebbről a kultúrnövények molekuláris nemesítése, genom-analízise, illetve az emlősök in vitro termékenyítése, valamint a monoklonális ellenanyag alapú diagnosztikai rendszerek szaporodásbiológiai alkalmazása területén elért nemzetközileg is kimagasló eredményeikért és jelentős oktatói, tudományos és társadalmi teljesítményükért (megosztott díj);

- Kovács L. Gábor, az orvostud. doktora, a Pécsi Tudományegyetem intézetigazgató egyetemi tanára, a szombathelyi Markusovszky Kórház oszt. vez. főorvosa elméleti kutatóként, majd laboratóriumi szakemberként végzett magas színvonalú tudományos kutatómunkájáért; a hormonális és idegi szabályozó mechanizmusok kölcsönhatásának elemzéséért, különösen az alkohol- és kábító-szerfüggő szervezetre vonatkozóan, amellyel hazai és nemzetközi elismerést szerzett, továbbá a széles körű nemzetközi együttműködés kialakításáért és részvételéért a laboratóriumi diagnosztika európai irányításában;

- Székely Vladimír, a műszaki tud. doktora, a BMGE Elektronikus Eszközök Tanszékének tszv. egyetemi tanára iskolateremtő munkásságáért, a mikroelektronika és a félvezető eszközök területén elért eredményeikért, az elektronikus eszközök termikus analízisére és tervezésére létrehozott, nemzetközileg is elismert, sikeres kutató/oktatóközpont megteremtéséért a vezetése alatt álló tan-széken;

- Kálmán Erika, a kémiai tud. doktora, a Bay Zoltán Anyagtudományi és Technológiai In-

tézet igazgatója, egyetemi magántanár, az MTA Kémiai Kutatóközpont Kémiai Intézetének tud. oszt. vezetője különböző inhibitorok korróziógátló hatásának meghatározásában, a molekuláris szerkezet és a korróziógátló hatás közötti összefüggések tisztázásában, az inhibitorok hatásmechanizmusának felderítésében elért tudományos eredményeikért és azok gyakorlatban is megvalósított hasznosításáért;

- Kéri György, az MTA doktora, a SOTE EKSZ 1. Biokémiai Intézetének tud. tanácsadója és Raskó György, az orvostud. doktora, az MTA Szegedi Biológiai Központ Genetikai Intézetének igazgatója kiemelkedő orvosi biológiai kutatási eredményeikért. Raskó doktor a rák molekuláris genetikai, diagnosztikai célú jellemzése, valamint a DNS-reparáció tanulmányozása és a rákos transzformáció kialakításában szerepet játszó gének hatásmechanizmusának vizsgálata terén végzett úttörő munkát, Kéri doktor az antitumor hatású gyógyszer-hatóanyagok kutatásában ért el kiemelkedő eredményeket: kifejlesztett két, tumorszelektív hatású peptidhormon-származékot és több, a növekedési faktor receptorának gátlásában igen hatékony molekulát, amelyek közül két anyag klinikai fejlesztés alatt áll (megosztott díj);

- Pálné Kovács Ilona, az MTA doktora, az MTA Regionális Kutatások Központjának igazgatója a hazai regionalizmus, az önkormányzatiság és a közigazgatás összefüggéseinek nemzetközileg is elismert és nagy gyakorlati hasznú kutatási eredményeikért, különösen a Regionális politika és közigazgatás című könyvéért;

- Götz Gusztáv, a földrajztudomány doktora, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egyetemi tanára a dinamikus meteorológia és a kaoszelmélet légköri alkalmazása területén kifejtett kutatásaiért, a *Káosz és prognosztika* című könyvéért;

- Beke Dezső, a fizikai tud. doktora, a Debreceni Egyetem Szilárdtestfizika Tanszékének

tszv. egy. tanára a diffúzió és szegregáció nanoszerkezetekben témakörben az elmúlt öt évben közölt eredeti eredményeiert, amelyeket már monográfiák is idéznek. A vezetésével Debrecenben létrejött diffúziós iskola nemzetközi hírnévre tett szert, amelyet a nagy presztízsű Landolt-Börnstein sorozat nemrég megjelent két kötetének szerkesztésére vonatkozó felkérés is igazol.

Akadémiai Újságírói Díjat kapott

- *Jéki László*, a fizika tud. kandidátusa, az MTA KFKI Rézecske- és Magfizikai Kutatóintézet tud. főmunkatársa;
- *Ráday Mihály*, a Magyar Televízió Rt. főmunkatársa.

A kitüntetési ceremónia után a közgyűlés az *elnöki expozéval* folytatódott. A hat éve az MTA elnökeként tevékenykedő Glatz Ferenc nemcsak a legutóbbi fél évet értékelte, hanem az 1996 óta eltelt időszakra is visszatekintett.

Az elmúlt hónapok fő akadémiai eseménye a tisztújítás előkészítése volt. Az Akadémia vezető tisztségviselői arra is ügyeltek, hogy jól előkészítsék a következő vezetőségi munkáját. A közelmúltban befejezte munkáját a konszolidációs bizottság. Tevékenységük végén összefoglalták, milyen feladatok megoldására van még szükség a konszolidáció tényleges befejezéséhez:

- a garantált létszám alacsony,
- pótolni kell az elmaradt beruházásokat,
- az újonnan létrehozott kutatóközpontok szerkezete esetenként módosításra szorul.

Az Akadémia mozgalmas életére jellemző, hogy a havonta ülésező elnökség legutóbb olyan fontos témákkal foglalkozott, mint az MTA doktora cím és a professzori kinevezés viszonya, valamint a Bolyai János kutatási ösztöndíj pénzügyi feltételeinek módosítása (adómentes és a minimálbérezhez kötött legyen).

Örvendetes, hogy a civil és a gazdasági szféra tudománypártoló tevékenysége az utóbbi időben megerősödött. A legújabb felajánlások: évi 3 millió Ft egy akadémiai Talentum-díjra, ingatlan adományozása egy kisebbségkutató és kulturális központ létesítésére Pozsonyban, továbbá a GE 100 millió Ft-ja akadémiai díj- és ösztöndíjrendszerre.

Kétszer három éves elnöki tevékenységéről számot adva Glatz Ferenc elmondta, hogy a feladatok megoldásában a csapatmunka híve volt, arra törekedve, hogy minden elintézendő munkára legyen megfelelő szakember. Az elnöki megbízatás átvételekor az új viszonyok (a világhelyzet és az új szellemi és tudományos áramlatok) között meg kellett határozni az MTA helyét. A helyzetet felmérve az alábbi következtetéseket vonták le, illetve célokat tűzték ki:

- az Akadémiának a meritokrácia elvén alapuló civil szervezetként kell működnie,
- új tudománypolitikai reform véghezvitele, amely nem a kormánytól vagy pártoktól indul ki (szemben az 1927., illetve az 1986. évvel),
- tudományos kutatás finanszírozásának reformja (itt nagy volt az előrelépés),
- unióképes kutatószervezetet kell létrehozni (a folyamat még nem fejeződött be),
- az MTA kultúrnemzeti alapra helyezése,
- az MTA konszolidációja,
- az Akadémiának hármas funkciót kell ellátnia: tudományos műhely, a kutatói társadalom érdekképviseelője és a nemzet tanácsadója.

E célok mindegyikét sikerült teljesíteni, ugyanez viszont nem mondható el az Akadémia és a Kincstár viszonyának rendezéséről.

Az Akadémia elnöke részletesen kifejtette, hogy milyen eredményekre vezetett a hármas funkció vállalása.

Tudományos műhelyként az Akadémia fő feladatai közé tartozik viták, előadások szervezése, különféle tudományos kiadvá-

nyok megjelentetése, illetve a kutatóhálózat felügyelete. Az intézetek konszolidációja végbement, de a tanszéki kutatócsoportokéra nem került sor. Új kutatási területek indultak be, és lezajlottak a diszciplínáviták. A rendszeresség programjának meghirdetése és megvalósítása (pl. a székfoglalók, közgyűlési előadások, emlékbeszédek nyomtatott formájú közreadása) erősítette a szintetizáló látásmódot a kutatói gondolkodásban. Az MTA kiadói tevékenysége mégsem tekinthető sikeresnek, a tudományos művek hazai megjelentetése az Akadémiai Kiadó privatizációja után megoldatlan. Sikerként könyvelhető el viszont, hogy a Magyar Nagylexikon kiadását folytatni lehetett.

A beszámolási időszakban fejeződött be a díjrendszer reformja (1999): újabb díjak alapításán kívül ismét odaítélték az évtizedek óta szüneteltetett Bolyai János Matematikai Díjat.

A struktúrabizottság minden igyekezete ellenére sem sikerült tisztázni, hogy milyen legyen az egyes tudományterületek aránya, és a szakmai bizottságok feladatait illetően is vannak bizonytalanságok.

Az MTA nemzetközi kapcsolatainak rendszerében nagy előrelépést hozott az 1999-ben Budapesten rendezett Tudomány Világkonferenciája. A legfontosabb feladat most ezen a téren az EU és Magyarország tudományos kapcsolatainak elmélyítése.

A kutatók érdekeinek képviselőjeként az MTA országos autonómiáját kihasználva cselekedett (az egyetemek lokális autonómiát élveznek). Az Akadémia tevékenységének kultúrnemzeti alapra helyezésével a határon kívüli kutatók is köztestületi tagokká válhatnak. Az ő munkájukat segíti elő az egymást követően megindított Kapcsolatok-, Domus- és Szülőföld-program. 2001-ben az egyházi keretek között tevékenykedő, teológiával foglalkozó kutatókat is sikerült bevonni a köztestület munkájába. Ennél is fontosabb a kutatói utánpótlás biztosítása és a

fiatalok bevonása a köztestületbe. A poszt-doktori időszakban elnyerhető Bolyai János kutatási ösztöndíj megalapítása volt a legfontosabb lépés e téren; a jelenlegi és a korábbi ösztöndíjasok egyre több helyen alapítanak Bolyai-klubot. Az Akadémia és a fiatal kutatók kapcsolata e klubok segítségével építhető ki.

Ugyancsak fontos lépés volt a társadalom felé nyitás: megkezdte működését a társadalmi kapcsolatok bizottsága, jó kezdeményezésnek bizonyult a Tudomány Napjának megünneplése. A médiával való kapcsolat a kezdeti sikerek után leépült, különösen a televíziókból szorultak ki a tudományos műsorok.

Az Akadémia országos jelenlétét nagyban elősegítik a területi bizottságok. Az MTA egész országra kiterjedő szerepét jelzi az országgyűlés részére rendszeresen készítenő jelentés, amelyben az MTA-nak az egész hazai tudományosságot kell áttekintenie.

Az Akadémiai Klub létrehozásával az MTA vezetése a kutatói közérzeten igyekezett javítani.

Nem sikerült előrelépni a diszciplináris szerveződésű tudományos társaságok és az MTA kapcsolatának kiépítésében. Csak az MTESZ-szel és a MOTESZ-szel szoros a kapcsolat, e szervezetek elnökei maguk is tagjai az MTA-nak.

Annak érdekében, hogy az MTA a nemzet tanácsadójaként szolgálhasson, megkezdte stratégiai kutatási programját. E kutatások számos területen (pl. agrárium, Alföld, Duna, energetika, ökológia, vízgazdálkodás stb.) feltárták az alternatívákat és igyekeztek feloldani az ellentmondásokat. A stratégiai kutatásokról monográfiák jelentek meg, amelyek sikerét jelzi, hogy politikusok, kormánytisztviselők és közéleti személyiségek használják e munkákat, hivatkozva a bennük foglaltakra.

A magyar millennium tiszteletére és az MTA alapításának 175. évfordulója alkalmá-

ból rendezett ülésekkel az MTA szintén nemzeti feladatainak tett eleget, és e téren is jól vizsgázott. A tudománypolitika elvi kérdéseinek folyamatos kutatása és az azokban való akadémiai állásfoglalás szintén túlmutat az MTA keretein.

Glatz Ferenc itt fejezte ki köszönetét a Horn- és az Orbán-kormánynak, megemlítve azt aényt, hogy a politikai elit tudományhoz fűződő viszonya megfelelő volt.

Az Akadémia jelenlegi helyzetéről szólva Glatz Ferenc úgy fogalmazott, hogy a konszolidáció véghezvitelével az MTA nem nyugalmi állapotba került, és az autonómia sem jelentheti a kialakult helyzet változatlanságát. Szükség esetén a funkciókat módosítani kell.

Az elnöki megbízatástól búcsúzva Glatz akadémikus személyes hangú zárógondolataiban arról szölt, hogy akadémiai vezetőként szívesen csinálta, amit tett, még ha közben olykor bosszankodott is. Annak is örül, hogy mostantól kezdve csak tag lesz abban a csapatban, amelynek eddig a kapitánya volt, hiszen az ember közösségi lény. A különféle tudományterületek művelőivel beszélve, szövegeiket szerkesztve és olvasva szellemileg gazdagodott, ami folytatandó történelmi tevékenységére is kihat.

Az elnök beszédét a *főtitkári expoé* követte: Kroó Norbert r. tag bevezetőjében arra utalt, hogy a korábbi közgyűlési határozatnak megfelelően írásos főtitkári beszámolót terjesztett a közgyűlés elé. Előadásának célja az írásban közreadott tények keretbe foglalása, és hogy a ciklus zárásakor a főtitkár a közgyűlés előtt nézzen szembe magával. Számvetése során röviden értékelte, milyen mértékben valósultak meg a kitűzött célok, feladatok.

Az MTA szerepe erősödött a tudománypolitika kialakításában és végrehajtásában (az OTKA pályázati alapjából 30 % jut az MTA-ra, az NKFA nyertes pályázatainak odaítélt összegnek pedig 25 %-a támogat akadémiai kutatást).

Nőtt a köztisztület létszáma. Az átlagéletkor azonban 58 év, így nagy szükség van a fiatalok bevonására. Több gondot kell fordítani a doktoranduszokkal való kapcsolatra.

Befejeződött az Akadémia stabilizációja. Az utóbbi időben az intézetek vezetői már nem panaszaikkal, hanem terveikkel keresték fel a főtitkárt. Újabb keletű gond, hogy a pályázati források miatt korlátozott az igazgatók mozgástere. A költségvetés az intézetek kiadásainak csak a felét finanszírozza.

A természettudományi intézeteknek igazodniuk kell a 21. század kihívásaihoz (inter- és multidiszciplinaritás). A tudományos tanácsokba érdemes külföldi szakembereket is bevonni.

Az eredményesség javítását, a tudományos minőség emelését bizonyító számokat az írásos beszámoló rögzíti; a kutatási eredmények a hagyományoknak megfelelően három kötetben összefoglalva jelentek meg.

A pályázati rendszerű finanszírozásban való eredményességet tükrözi, hogy öt akadémiai intézetnek sikerült elnyernie az EU kiválósági központ címet.

Az interdiszciplináris kutatások erősítése megfelel a nemzetközi tendenciáknak. A tudományterületek kapcsolódásaival együtt az azonos diszciplinakon belüli nemzetközi összefogás is egyre nagyobb méreteket ölt – nő az egyes témákkal foglalkozó kutatócsoportok kritikusi mérete.

A kutatási eredmények átfogó és folyamatos értékelését (benchmarking) szolgáló akadémiai publikációs adatbázis 2002 őszén válik működőképesé.

Az akadémiai bizottságok feladatainak, szerepének tisztázása. E téren is maradtak további teendők.

A támogatott kutatócsoportok erősítése. A korábban 3 éves támogatási ciklust 4 évre növelték. Az igény jóval nagyobb a lehetőségnél (a létszám tekintetében kétszeres, a támogatási összeget illetően pedig háromszoros).

A határon túli magyar tudományosság támogatása terén nagyot lépett előre az MTA. A Domus- és a többi program mellett ide sorolandó a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kutatóintézet megalapítása is.

Az MTA Könyvtára helyzetének rendezésében az alapkérdést nem sikerült megoldani. El kell érni, hogy a hálózati könyvtárak fenntartási költsége alapellátásnak minősüljön. Az elektronikus szolgáltatások terén viszont nagy az előrelépés (Web of Science, Elsevier-kiadványok).

A Bolyai-ösztöndíj presztízsének emelését az segítené elő a leginkább, ha adómentessé lehetne tenni. Eredmény viszont, hogy sikerült megoldani az OM hasonló jellegű ösztöndíjával való együttes jelenlétet.

A fiatalítás folyamatos cél. Nagy az igény a fiatal kutatóknak szóló ösztöndíjakra, de az ösztöndíjas időszak letelte utáni foglalkoztatás nincs megoldva. Elérkezett a mérsékelt létszámnövelés ideje!

Sikerült elérni, hogy a külföldi kutatók magyarországi tevékenységéhez ne legyen szükség munkavállalási engedélyre.

A nemzeti informatikai program is nagyot haladt előre a beszámolási időszakban. Az üzembe helyezett szuperszámítógép kapacitását máris bővíteni kellett. Most az internet-telefonía megvalósítása van napirenden.

Az MTA nemzetközi kapcsolatait néhány évi csökkenés majd stagnálás után csak 2002-ben sikerült növekedési pályára állítani. Az Akadémiának több mint 50 országgal van projekt jellegű együttműködése, az intézetek pedig saját kezdeményezésük alapján ezernél több kétoldalú nemzetközi projektben vesznek részt. Az MTA tekintélyét jelzi, hogy a Magyarországra látogató vezető külföldi politikusok szívesen tartanak előadást a Székházban. A 2001-ben itt tartott mintegy ezer rendezvény bevételéből a Székház karbantartását fedezik.

A főtitkár elégedetten számolt be arról, hogy az Állami Számvevőszék közelmúltban

tartott átfogó vizsgálata korrektnek találta az Akadémia működését, jelentésük csupán javító szándékú megjegyzéseket tartalmazott.

Expozéja végén Kroó Norbert kérte a közgyűlés hozzájárulását néhány épületnek a hasznosítható ingatlanok jegyzékéből való törlésére. Ezeket jelenleg is használják, eladásuk vagy bérbe adásuk nem indokolt.

A főtitkár kérte az MTA 2001. évi költségvetésének végrehajtásáról szóló (írásban részletezett) beszámoló elfogadását, majd ugyancsak elfogadásra ajánlotta a 2003. évi akadémiai költségvetés tervét. Ez utóbbi összeállítását nehezítette, hogy a kormányzati ciklus vége miatt nem álltak rendelkezésre sarokszámok vagy irányelvek. A költségvetési javaslat néhány tételét a főtitkár külön indokolta. A terv szerint prioritást élvez:

- a kutatóhálózat alapellátása (a hálózati könyvtárak fenntartását is ide értve);
- a bérek emelése (az egyetemi bérelemeléssel együtt), ami azért is szükséges, mert félo, hogy EU-tagságunk kezdetén a magasabb uniós jövedelmek agyelszívással járnak;
- az infrastruktúra javítása (évente 2 milliárd Ft az amortizáció, az eszközök jelenleg 30 %-os értékűek);
- a támogatott kutatóhelyek dologi előirányzatainak növelése;
- nemzetközi kapcsolatok.

Befejezésül a főtitkár megköszönte a közgyűlés, a választott közgyűlési bizottságok, az MTA osztályai, szakmai bizottságai, titkársága és intézeteinek tevékenységét.

*

A közgyűlés első napjának délutáni ülése – Michelberger Pál r. tag, alelnök elnökletével – az MTA doktora címet szerzett kutatók oklevelének ünnepélyes átadásával kezdődött. Az okleveleket átnyújtó Lőrincz Lajos r. tag, a Doktori Tanács elnöke bevezetőjében elmondta, hogy az elmúlt hónapokban az MTA doktora címet szerzett 45 kutató közül 31-en felsőoktatási intézményben dolgoznak,

ami azt jelzi, hogy a professzori kinevezéseknél egyre több helyen követelik meg az MTA doktora címet. Az új doktorok 40 %-a az orvostudományt képviseli, s ez a magyar egészségügy jövőjére nézve kedvező jel. Továbbra is napirenden van a doktori szabályzat módosítása, mert az elmúlt években kiderült, hogy a szabályozásban több hiba és ellentmondás rejlik, de a javaslat néhány ponton lezáratlan, ezért csak a következő, novemberi közgyűlés elé lehet beterjeszteni.

A közgyűlés az elnöki és a főtítkári expozé fölötti vitával folytatódott.

Monos Emil, az orvostud. doktora javasolta, hogy a beszámolók a jövőben részletesebben foglalkozzanak az MTA, ill. annak intézményei által szervezett nemzetközi konferenciákkal, és kérte, hogy a költségvetésben különítsenek el a nagyrendezvények támogatására szolgáló keretet.

Tomcsányi Pál r. tag a kutatásmódszertannal kapcsolatos tapasztalatok átadásának fontosságáról szólt.

Mészáros János r. tag helyeselte az alapellátás szintjének tervezett növelését, továbbá úgy vélte, hogy a támogatott kutatócsoportoknak szóló pályázati felhívás nem volt elég körültekintő, mert hiú reményeket keltett a pályázók többségében. Javasolta továbbá az egyetemeken folyó kutatásokhoz olyan céltámogatás létrehozását, amely a személyi feltételek megléte esetén a működéshez biztosít forrást.

Marx György r. tag a magyar kultúra és tudomány egész világra kiterjedő hatását bemutató múzeum és maradandó emlékmű létrehozását javasolta, a Millenniumi Park kiállítását ugyanis hamarosan bezárják.

Király Zoltán r. tag megjegyezte, hogy ha a felsőoktatás tömegoktatássá válik, csökken az egyetemeken folyó kutatások színvonala, aktivitása.

Klement Zoltán r. tag a két kollégájával – barátjával együtt szervezett családiás összejöveteleket ajánlotta a közgyűlés figyelmébe.

Az esték mottója: ismerjük meg egymást és egymás tudományát! Havonta egy alkalommal mindig más tudományág képviselője mutatja be közérthetően saját diszciplináját. Akár az Akadémiai Klub is otthont adhatna az ilyen rendezvényeknek.

Lovas István r. tag szóvá tette, hogy nem alkották meg a művészeti akadémiáról szóló törvényt.

A hozzászólásokra elsőként a főtítkár válaszolt. Kroó Norbert a felszólalások sorrendjét követve ismertette megjegyzéseit.

- Az MTA évente kb. száz rendezvénynek nyújt szerény támogatást, és a Székházban tartott üléseknél eltekint a terembérelti díjtól. Az a tapasztalat, hogy 300-nál több résztvevő esetén nyereséges a rendezvény, ezért nem indokolt az ilyen konferenciák anyagi támogatása az Akadémia által.

- A kutatómódszertan fontosságával egyetért, de a kutatási módszer mindig egyéni, és az eredményességhez a csapatmunka a fontos.

- Az alapellátást a pályázatok reális tervezése és benyújthatósága miatt is rendezni kell.

- A támogatott kutatóhelyeknek szóló pályázati felhívást gondosan fogalmazták. A nagy igény e pályázati lehetőség népszerűségét jelzi. A támogatott kutatócsoportok értékelése is megtörtént, habár nem olyan mélyen, mint az intézeteké. A céltámogatás megszüntetését a hálózati tanács kérte. Inkább a tudományos iskolákat kell támogatni.

- A magyar kultúra megőrkötését lépésként kell megvalósítani. Ilyen lépések a kiemelkedő személyekről elnevezett díjak (pl. Bolyai-díj, Simonyi-díj) vagy az élményt és tudományos ismereteket is nyújtó Csodák Palotája működtetése.

- Az MTA nem vállalhatja át a tanszékeken folyó kutatások támogatását. Sokcsatornás tudományfinanszírozást kell megvalósítani, a legfejlettebb országokra is ez jellemző.

• Az egymás tudományának megismerése céljából tartott baráti és családi összejövetelek nagy hatásúak lehetnek, a kezdeményezés támogatandó.

Glatz Ferenc elnök is reagált az elhangzottakra.

• Általános kutatómódszertannal azért nehéz foglalkozni, mert a diszciplináris jellegű kutatást kellene összeegyeztetni a holisztikus szemlélettel.

• A magyar kultúra és tudomány nagyjai előtt tisztelgő állandó kiállítás és/vagy emlékmű ötlete kiváló.

• A tömegoktatásnak és az elitoktatásnak politikai érdek miatt veszélybe került egyensúlyát helyre kell billenteni. Ezzel kapcsolatban kívánatos az MTA állásfoglalása, de a feladat megoldása nem tartozik az Akadémia kompetenciájába.

• Helyesli a tudomány eredményeinek népszerű bemutatását baráti, családi rendezvényeken. Ilyenekre korábban is volt példa a Tudósklubban.

Az Akadémia vezetőinek reflexiói után a közgyűlés nyílt szavazással elfogadta a két expozé és a vitában elhangzottakra adott elnöki és főtítkári választ, a 2001. évi akadémiai költségvetés végrehajtásáról szóló beszámolót és a 2003. évi akadémiai költségvetés irányelveit, valamint a hasznosítható ingatlanok jegyzékének módosítását.

A *struktúrabizottság* jelentésének beérkezésekor Gergely János r. tag, a bizottság elnöke úgy fogalmazott, hogy tevékenységük eredményes volt, de nem sikeres, ezért is kérte munkájuk folytatását a 2001. novemberi közgyűlés. A struktúrabizottság írásos beszámolót készített, tevékenységükre az elnöki beszámoló is kitért.

A *közgyűlési állandó bizottságok* szintén írásban nyújtották be beszámolóikat, a szóbeli kiegészítés lehetőségével nem éltek.

A közgyűlés nyílt szavazással minden bizottság beszámolóját elfogadta, majd ugyancsak egyhangú igennel megadta a

felmentést az MTA leköszönő tisztségviselőinek.

A közgyűlés második napi ülésének levezető elnöke Glatz Ferenc volt. A zárt ülés az akadémiai *tisztújítással* kezdődött. A választások eredményeként a következő ciklusban az Akadémia vezető tisztségviselői (valamennyien az MTA rendes tagjai):

Elnök: Vizi E. Szilveszter

Főtítkár: Kroó Norbert

Főtítkárhelyettes: Meskó Attila

Alélnökök: Hámori József (élettudomány), Keviczky László (természettudomány), Marosi Ernő (társadalomtudomány)

Elnökségi tagok: Enyedi György (társ. tud.), Gergely János (élettud.), Solymosi Frigyes (term. tud.).

A *határozati javaslatot Kiss Jenő* I. tag, a határozatszövegező bizottság elnöke terjesztette be. A szövegjavaslatot annak pontosítása után a közgyűlés elfogadta. A közgyűlési határozat szövegének véglegesítésére – a közgyűlés által elfogadott javaslat tartalmi változtatása nélkül – az új elnökség kapott felhatalmazást.

Az MTA tisztújító közgyűlése az új elnök és az újjáválasztott főtítkár rövid üdvözlő- és köszöntőbeszédével zárult. Vizi E. Szilveszter elnökként elődei tevékenységét folytatva nemzetközi tengerekre kívánja irányítani a tudomány Glatz Ferenc elnöksége idején felszerelt flottáját, amit Kosáry Domokos 1990 és 1996 között *„nyugodt vizekre vezetett a viharos tengeren”*. Ahhoz, hogy Magyarország egyenrangúként lépjen be az EU-ba, a kutatást, fejlesztést továbbra is fokozottan kell támogatni. A 21. században a szellemi tőkének kulcsszerepe van, mindamelllett a kultúra és a tudomány komoly nemzeti érték. Kroó Norbert újjáválasztott főtítkár pedig arra utalt, hogy átérzi a felelősséget és tudja, hogy sok a pótolnivaló a versenyképes állapot eléréséhez.

Szabados László

Globalizáció és civilizációk

ELŐSZÓ

Rostoványi Zsolt

a közgazdaságtudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi tanár
(BKAE, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék)

Kevés olyan fogalom akad, amelynek definiálása, szerepének és hatásainak megítélése terén olyanmennyire eltérőek volnának a vélemények, mint a globalizáció és a civilizáció. A globalizációról könyvtárnyi irodalom íródott, mégis jószerivel a kérdéskör egyetlen aspektusát tekintve sem beszélhetünk konszenzusról. Vannak, akik a globalizáció pozitív oldalát emelik ki (dinamikus gazdasági, technikai, információs–kommunikációs fejlődés, a világ „összezsugorodása” stb.), mások a negatívumokat (az egyenlőtlenségek fokozódása, polarizálódás, a folyamatok ellenőrizhetetlensége stb.). Nincs egyetértés abban a kérdésben sem, milyen időponthoz vagy időszakhoz köthető a globalizáció folyamatának keletkezése, illetve felgyorsulása.

A kétpólusú nemzetközi rendszer megszűntével és a kelet-nyugati ideológiai konfliktusok háttérbe szorulásával a különböző civilizációk és kultúrák egymáshoz, illetve a globalizációhoz való viszonyának kérdése is a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Mindehhez jelentős mértékben hoz-

zájárult a Harvard-professzor Samuel Huntington nagy port felvert *civilizációs paradigma*-ja, amelynek fő állítása szerint a nemzetközi politika legnagyobb konfliktusai immáron nem eltérő ideológiák, társadalmi-politikai-katonai rendszerek között, hanem a civilizációs törésvonalak mentén robbannak ki. Rengetegen vitatják Huntington megállapításait, de vitatják a civilizáció(k) fogalmi meghatározását és a globalizáció korában betöltött szerepét/szerepüket is.

Az ezredforduló világát egymással látszólag ellentétes folyamatok egyidejűsége jellemzi. Az egyik oldalon a globalizáció, a másikon a (civilizációs-kulturális) fragmentáció. Integráció és dezintegráció, egységesülés és szétesés, *„Dzsihád vs. Mc-világ”* – ahogy *Benjamin Barber* híressé vált könyvének címe fogalmaz. Ki az egyik irányú, ki a másik irányú folyamatoknak tulajdonít inkább meghatározó szerepet. Mind nagyobb hangsúlyt kap azonban az a megközelítés, amely a két oldal közötti szoros kapcsolatra hívja fel a figyelmet. Vannak, akik új kifejezésekkel próbálják jellemezni ezt a helyzetet: *glokali-*

záció (*globalizáció + lokalizáció*), *fragmegráció* (*fragmentáció + integráció* stb.)

Az elmúlt évtized felerősödött kulturális indíttatású folyamatai (nacionalizmus és etnicitás, vallások reneszánsza, fundamentalizmus, multikulturalizmus, identitáspolitiká stb.) mind arról tanúskodnak, hogy a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben a korábbiakhoz képest jelentősen növekedett a civilizáció és a kultúra, illetőleg a civilizációk és a kultúrák nemzetközi folyamatokat befolyásoló szerepe. Mindezt sajnálatosan támasztották alá a 2001. szeptember 11-én történtek. Persze a civilizáció és a kultúra kategóriái már e fogalmak modern értelmezésének megjelenése, vagyis a 18. század óta foglalkoztatják a társadalomtudósokat, sokan a történelmi fejlődés menetét magyarázó elméleteket építettek rájuk (Oswald Spengler, Arnold Toynbee vagy Fernand Braudel), mások az emberiség fejlődéstörténetén végighúzó civilizációs folyamatot vizsgálták (Norbert Elias) vagy koruk civilizációs problematikájával foglalkoztak (Pitirim Sorokin, Ortega y Gasset és mások).

A 2001. szeptember 11-ei események kapcsán különböző összefüggésekben lehetett hallani a civilizáció fogalmáról. Egyesek a terrorakciókat úgy értékelték, mint a civilizáció (egy-egy számban) elleni támadást. Mások a huntingtoni vízió alapján civilizációk (többes számban) háborújáról beszéltek. Olyanok is akadtak, akik civilizált és civilizálatlan világról szóltak, az előbbit kifejezetten a nyugati civilizációval azonosítva. És valóban: jogosult lehet mind az egyes, mind a többes számú civilizáció-fogalom használata.

A civilizáció-fogalom ugyanis önmagában is jól illusztrálja a világ ellentmondásosságát, hiszen egyes számban a világ egységesülésére, a civilizáció folyamatára, egy globális civilizáció létrejöttére, többes számban viszont a világ fragmentáltságára, az egyes civilizációk közötti különbségekre utal. Ez a különbség azonban nem feltétlenül kell, hogy áthidalhatatlan konfliktusokhoz vezessen: mind több fórumon vetődött fel a civilizációk közti dialógus szükségessége: 2001-et például az ENSZ Mohamed Khatemi iráni elnök kezdeményezésére a *civilizációk párbeszéde évének* nyilvánította.

Globalizáció és civilizációk – ezt a címet viselte az MTA IX. osztálya által a Magyar Tudomány Napja alkalmából 2001. november 6-án rendezett tudományos ülészak, amelyen különböző diszciplínákhoz tartozó kutatók, közgazdászok, szociológusok, filozófusok, politológusok, humánetológusok tettek kísérletet arra, hogy elemezzék a civilizáció és a kultúra önmagában is ellentmondásos problémakörét és a globalizációval való összefüggésrendszerét.

Az ilyen multidiszciplináris fórumok megfelelő lehetőséget teremtenek arra, hogy az olyan, tudományágak sokaságát foglalkoztató kategóriák, mint a globalizáció és a civilizáció (amely Fernand Braudel szerint csakis az összes társadalomtudomány bevonásával tanulmányozható) sokoldalúan, különböző diszciplináris szempontokat figyelembe véve kerülhessenek elemzésre, ezáltal is hozzájárulva a mai, sokak szerint kiszámíthatatlan, kaotikus és zűrzavaros nemzetközi rendszer jobb megértéséhez.

A GLOBALIZÁCIÓS FOLYAMAT KEDVEZŐ ÉS KEDVEZŐTLEN HATÁSAI

– Bevezető megjegyzések

a *Globalizáció és a civilizációk* című tudományos ülészekhez –

Szentes Tamás

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, BKÁE, Világgazdasági Tanszék

Aligha vonható kétségbe, hogy az, ami ez év szeptember 11-én New Yorkban és Washingtonban történt, a *terrorizmus globalizációjának* első (és bizonyára nem utolsó) megnyilvánulása volt, amely abból a szempontból is történelmi fordulópontra, hogy amíg korábban a sebezhetőség, a támadhatóság jobbára csak a gyengék és kevésbé fejlettek sajátja volt, most első ízben a világ legfejlettebb és leghatalmasabb országa számára is valós veszélyé, sőt, ténynyé vált, és az egész világtársadalom globális fenyegetettségének előjeleként tűnt fel. Nagyon sokan, a világ közvéleményének jelentős része és nem utolsósorban a terrorizmus támogatásával vádolt országok radikális vezető rétege a *civilizációk, különböző vallási kultúrák elkerülhetetlen összeütközéseként*, illetve a *gazdasági globalizáció káros következményei elleni fellépésként* értelmezi és magyarázza a történeteket – noha szerencsére a józanabb és realisabb értékelések mindenütt (ha különböző hangerővel és őszinteséggel is) cáfolni igyekeznek azt, és a nemzetközi diplomáciában sem vált elfogadottá, illetve elfogadhatóvá e feltevés.

(1) *A világtörténelemben* a népek, vallások, kultúrák, civilizációk összeütközése mögött minden esetben ott találjuk az ellentétes anyagi érdekek, gazdasági indítékok tényét (anélkül, hogy az a történelemnek

valamiféle ökonomista vagy leegyszerűsítően materialista magyarázatát igazolná) és a hatalom megszerzésének, illetve mások leigázásának, elnyomásának vagy a leigázás, elnyomás alól való szabaduláshoz célját. A konfliktusok vallási, kulturális, etnikai, illetve civilizációs megjelenése többnyire a felszínes látszat, az *ideológiai máz* volt csupán.

Igy volt ez a hittérítést és a Szentföld védelmét hirdető kereszties háborúk vagy éppen az egyedül igaznak vallott muzulmán hit terjesztésével indokolt török hódító hadjáratok, továbbá a gyarmatosítás *civilizációs missziójának, történelmi küldetésének* ideológiája esetében. De így volt ez – közelebbi példára utalva – a világhatalomra törő náci Németország *nemzeti szocializmusának* retorikájában is. Sőt, ugyanez tapasztalható a belső társadalmi egyenlőtlenségek sajátos, félrevezető, sokakat megtévesztő kezelését, gyakorlatilag az elfojtását megvalósító bolsevizmusnak és a fejlett országok mindenáron való utoléérésére és a világhatalmi pozíció megszerzésére törekvő szovjet rendszernek az ideológiájában, a Nyugattal való összeütközésnek, illetve általában a kelet–nyugati hidegháborús konfliktusnak két *eszme és társadalmi rendszer* (az úgynevezett szocializmus és a kapitalizmus) elkerülhetetlen történelmi versenyeként és antagonizmusaként való értelmezésében is.

Ez utóbbit illetően (amint azt már több ízben is igyekeztem bizonyítani) valójában *nem* két társadalmi rendszer, még kevésbé két elmélet, illetve eszme csapott össze, sőt a szóban forgó *rendszerek* nem egymástól függetlenül jöttek létre és módosultak. A *létező szocializmusnak* nevezett sztalinai vagy más szovjet típusú rendszerek valójában a társadalmi rend egészére tartósan kiterjedő *militarizált* rendszerek voltak. Ezek eredetileg (vagyis a későbbi elakadó és következetlen reformoktól eltekintve) a világ fejlettebb részétől elzárkózva, az azzal való összecsapás elkerülhetetlenségére hivatkozva, közvetlen és közvetett állami kisajátítások nyílt és burkolt módszereivel, az erőforrásokat centralizálva és központilag elosztva, valamint az erőszakolt tempójú (a fegyverkezést is szolgáló, ezért elhibázott irányú) iparosítással és egyfajta modernizációval kísérelték meg utolérni a fejlettebb Nyugat országait.

E rendszereknek aligha akadt akárcsak egyetlen olyan *specifikusnak* mondott vonása, amely (mint például a centralizált elosztás és döntéshozatal, a *hiánygazdaság*, a teljes foglalkoztatottság, a pénz és a piac korlátozott szerepe, az *éberség* és az *ellen-ségkép*, a denunciació és a besúgói tevékenység, az állampolgári jogok és a demokrácia korlátozása stb.) ne lenne fellelhető – legalábbis bizonyos időszakokban (háborúk idején), átmenetileg, illetve bizonyos szektorban (a katonai szektorban) a fejlett piacgazdaságok és polgári demokráciák rendszerében is. Persze nagyon is lényeges az eltérés abban a tekintetben, hogy a szovjet típusú rendszer nemcsak átmenetileg és kisebb-nagyobb szektorra korlátozottan, hanem tartósan és a társadalom minden szférájára kiterjedően mutatta fel a militarizáltság jegyeit, és hogy a gazdaságilag gyengén fejlett, megkésett, illetve *későn jövő* országok társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai talaján született meg.

E rendszernek valamiféle ténylegesen *posztkapitalista, szocialista* rendszerrel való azonosítása éppen annyira tudománytalan leegyszerűsítés volt (és maradt), mint a kifejlett piacgazdaságok polgári demokráciával párosult, sokféle és változó arculatú rendszerének homogén kapitalizmusként való értelmezése. Következésképpen helytelen a kelet-nyugati konfliktust valamiféle *szocializmus* és *kapitalizmus* közötti harcként beállítani. Az ilyen azonosítást, értelmezést, illetve beállítást csak az magyarázza, hogy a politika legitimizálásához, a gyakorlat apologetikájához ideológiai ábrázolásra volt szükség.

Félő, hogy a globalizálódó terrorizmus és az ellene szükséges globális fellépés is könnyen hamis látszatot, ideológiai köntöst kap, ami az egyik oldalon sokak előtt elfedheti az elkeseredésből *isfakadó*, az elkeseredett emberek reménytelenségének kihasználásával szervezett terrortámadások mögött a társadalmi és nemzetközi *egyenlőtlenségek* drámai valóságát, és feledtetheti (nemcsak tüneti) kezelésük sürgősségét. A másik oldalon pedig lehetőséget ad arra, hogy egyesek ez utóbbiakra hivatkozva az egyenlőtlenségekért, valamint a megoldás elmulasztásáért a fejlett országok civilizációját, vallási kultúráját, illetve a Nyugat által erőltetett globalizációt okolva próbálják igazolni a felelőtlen és embertelen cselekményeket.

(2) A *globalizációs folyamatok* felgyorsulása nagyobb felületet és intenzitást ad a különböző kultúrák, vallások, *civilizációk érintkezésének*. Az érintkezés azonban nem jár feltétlenül konfliktussal. Jelentheti a „*más*”-nak jobb megismerését, a másság elfogadását, sőt, a pozitív, kölcsönösen jobbtó hatások érvényesülését is.

A *globalizáció* – noha csak viszonylag új keletű fogalomként vált napjainkban divatossá – valójában a régmúltba nyúlik vissza, és ma inkább e folyamat felgyorsulásáról és új feltételeiről, illetve összefüggéseiről és új mozgatóerőiről kellene be-

szélni, mintsem keletkezéséről vagy megindulásáról.

A globalizálódás *folyamat*, nem befejezett tény, és *nemcsak gazdasági* jellegű, illetve tartalmú, hanem e folyamatnak fontos társadalmi, szociális, politikai, intézményi és nem utolsósorban kulturális vonatkozásai és hatásai vannak.

A globalizációs folyamat lényegét, tartalmát még gazdasági vonatkozásaiban is *többféleképpen értelmezik* a nemzetközi szakirodalomban.¹ B. Deacon például a gazdasági cselekvés *globálisabbá* és a *politikai és kulturális tér* közössé válásával azonosítja.² K. Ohmae már nemcsak globálisabbá váló gazdaságról, illetve gazdasági cselekvésről beszél, hanem ténylegesen és kizárólagosan globális gazdaságról, „*igazi határok nélküli gazdaságról*”, amely a nemzetállam végét jelenti.³ Hasonlóan vélekedik R. B. Reich,⁴ P. Drucker pedig még tovább megy, amennyiben a változást visszafordíthatatlannak tartja.⁵ P. Dicken viszont különbséget tesz a gazdasági cselekvések fokozódó *nemzetköziesedése* és növekvő *globalizálódása* között. A mai világgazdaságra – szerinte – a nemzetköziesedés kvantitatív (a gazdasági cselekvés országhatáron túli kiterjesztését jelentő) folyamatának és a globalizáció kvalitatív, vagyis minőségileg attól eltérő (a nemzetközileg szétszóródott tevékenységek *funkcionális integrációját* jelentő) folyamatának az együttlétezése a jellemző.⁶ P. Hirst és G. Thompson ugyancsak kétségbe vonják, hogy már létrejött volna a teljesen globalizált gazdaság.⁷ R. Rowthorn és R. Kozul-Wright inkább csak a valóban glo-

bális gazdaság vízióját, annak a liberális gazdaságpolitikák terjedésével erősödő tendenciáját vázolják fel, a jelent csak a gazdasági interdependenciák tényével jellemzik. Kiemelik a *piaci erők győzelmének* és abból következően egy *liberális nemzetközi szabályozási keret kialakulásának* a szerepét a hazai politikai cselekvés hatókörének további korlátozásában.⁸

Amint azt már másutt is kifejtettem, a *gazdasági értelemben vett globalizáción* a világgazdaság *szerves rendszerré* formálódásának történelmi folyamatát értem. E folyamat lényege egyfelől a gazdasági kapcsolatoknak, pontosabban a gazdasági folyamatoknak és viszonyoknak mind több országra, illetve területre való kiterjedése, másfelől a közöttük kialakuló kölcsönös (bár nem szimmetrikus) függőség, vagyis az (aszimmetrikus) interdependencia elmélyülése, intenzitásának fokozódása. E történelmi folyamat voltaképpen a nemzetgazdaságok formálódásával párhuzamosan, azzal kölcsönhatásban haladt, azonban a világgazdaság lökészerű kitágulásának és összehúzódásának, illetve nagyobb lendületet vett integrálódásának és azt átmenetileg visszavető vagy korlátozó dezintegrációjának ciklikus mozgását is magában foglalja. E történelmi folyamat minden ciklikussága, átmeneti megtorpanása ellenére *megállíthatatlanul* halad előre.

Következésképpen nemcsak tévedés azt új jelenségként értelmezni, hanem egyszerűsített hiábavaló, naiv erőfeszítés lenne a megállítására, elkerülésére törekedni. Ami a globalizációval kapcsolatban ténylegesen új vagy annak tekinthető, az a folyamat *felgyorsulása* az utóbbi évtizedekben, és – nagyrészt magának a gyorsulásnak és az abban szerepet játszó új információs technikáknak köszönhetően – a globalizációs jelenségek minden korábbinál szélesebb körben való felismerése, *tudatosodása*.

¹ Jan Pieterse (1995) szerint a globalizációnak csaknem annyiféle értelmezése van, mint amennyi diszciplína a társadalomtudományok területén.

² Deacon, B. (2000), p. 1.

³ Ohmae, K. (1995).

⁴ Reich, R.B. (1991), p. 3 and 8.

⁵ Drucker, P. (1986), p. 768.

⁶ Dicken, P. (1999), p. 5.

⁷ Hirst, P. - Thompson, G. (1992), p. 394.

⁸ Rowthorn, R. - Kozul-Wright, R. (1998), pp. 2, 4.

A globalizáció tehát még pusztán gazdasági értelemben is egyszerre jelenti

(a) a világgazdaságnak (a glóbusz gazdaságának) *horizontális kitágulását*, mind több ország gazdaságára kiterjedő, azokat összekapcsoló működését, és ugyanakkor

(b) e *szerves rendszer* interdependenciáinak *vertikális mélyülését*.

Az előbbiben (a), vagyis a *horizontális kitágulásban*, a globalizáció újabb kori felgyorsulásában meghatározó a *volt „szocialista” országok* világgazdasági nyitása, *reintegrálódása*, amely a rendszerváltással párhuzamosan indult meg és halad előre. Ezzel az országok e csoportjának meglehetősen hosszú ideig, évtizedekig tartó elzárkózása, egyedi, illetve kollektív autarkias gyakorlata szűnt meg, amely a tőkés világgazdasággal csupán marginális, közvetett és szervesen kapcsolatosakat jelentett.⁹

(b) A *vertikális mélyülés* vonatkozásában a világgazdaság szereplői közötti *interdependenciák*, kölcsönös függőségek intenzívebbé válásáról van szó, amely a különféle gazdasági folyamatok és alapvető gazdasági viszonyok előre haladó *transznacionalizálódásának* következménye.

Minthogy a gazdasági cselekvés globalizálódásának lehetőségét, egyszerűsített kényszerét a *technikai-technológiai fejlődés* teremti meg, ez a globalizációs folyamat legfőbb hajtóereje. A gazdasági viszonyok

globalizálódásában pedig meghatározó szerepe van a tőke nemzetközi áramlásának és transznacionalizálódásának.

A korunkban felgyorsult gazdasági globalizáció (1) *motorja* tehát a kommunikációs és információs technológia rohamos fejlődése, (2) legfőbb *hordozói* pedig a reálszférában és a monetáris szférában is létrejött, számban és tőkeerőben is gyarapodó, a termelés, a szolgáltatások (különösen a kommunikáció, az információ, valamint a bank- és biztosítási szolgáltatások) és az értékesítés területén működő (e területeket többnyire egyszerre behalózó), külföldi beruházásaikkal, vállalatfelvásárlásaikkal, nemzetközi tőke- és technika-transzferjeikkel *globális üzletpolitikát folytató transznacionális társaságok*, az úgynevezett *multik*.

A globalizációs folyamat felgyorsulása a legutóbbi évtizedekben minden bizonnyal összefügg (3) a *liberális gazdaságpolitika* terjedésével, mindinkább általánossá válásával is, vagyis a *dirigizmusnak*, az állami beavatkozásnak, a keynesiánus *anticiklikus* gazdaságpolitikának, a visszaszorulásával és (ebben az összefüggésben is) a *„szocialista tervgazdasági rendszer”* bukásával.

Aligha vitatható, hogy a gazdasági globalizáció, vagyis a világgazdaság mint szerves rendszer fokozódó integrálódása mindig akkor nyer nagyobb lendületet, ha a kereskedelmi kapcsolatok és a tényezőáramlások útjában álló, állami intézkedésekkel állított akadályok lebontása megtörténik. Más szóval, ha kiterjedtebb körben érvényesülhet a szabad kereskedelem és a szabad tényezőáramlás. (A múltban is mindig akkor jött lendületbe a gazdasági globalizáció folyamata, amikor sikerült ledőnteni a nemzetközi kereskedelem és pénzforgalom egyik-másik korlátját.)

A globalizációra, annak tartalmára, összetevőire és hatásaira vonatkozó értelmezések egy részének (különösen a közfelfogásban megjelenő értékeléseknek) egyik fogyaté-

⁹ „Közvetettnak” az olyan világgazdasági kapcsolódást nevezünk, amelynek esetében a nemzetgazdaság, illetve belső piac szereplői, a hazai termelők és fogyasztók csupán az államilag közbeiktatott (a külkereskedelem és devizaforgalom fölötti állami monopólium alapján működő) intézmények közvetítésével kerülhetnek kapcsolatba a világgpiaccal, annak szereplőivel. „Szervesitlennek” pedig a világgazdasággal való kapcsolatnak azt a változatát nevezük, amely csak a kereskedelemre (a termékek és az ellenértékként funkcionáló pénz forgalmára) és legfeljebb bizonyos szolgáltatásokra és esetleg kormányzati hitelfelvételekre, illetve -nyújtásra korlátozódik, de nem terjed ki a beruházási tőkék és a munkaerő nemzetközi áramlására.

kossága, hogy a folyamat lényegét, tartalmát és végső irányát *leszűkítik* annak egyik vagy másik mozzanatára, részére, ill. komponensére vagy valamely, az adott időben felgyorsító hajtóerejére. Másfelől az értelmezések nem kevésbé gyakori és súlyos fogyatékosága, hogy a globalizáció *hatásait* többnyire egybemossák (a) a gyakorlatban tapasztalt, de más eredetű hatásokkal, következményekkel, illetve összekeverik (b) bizonyos elvont elméleti feltevésekkel. Közélebről:

(a) A globalizáció hatásait sokan egybemossák bizonyos, azzal párhuzamosan ható konkrét körülményeknek, illetve a fennálló strukturális és intézményi viszonyoknak, nemzetközi és országokon belüli rendszereknek egyenlőtlenségeket okozó és más kedvezőtlen hatásaival. Tehát ahelyett, hogy e körülmények, viszonyok és rend megváltoztatásával kapcsolatos feladatokra koncentrálnának, magának a globalizációs folyamatnak a megállíthatóságát feltételezik, vagy annak fékezését sugallják.

(b) A globalizáció tényleges hatásait többen összekeverik azokkal az egyes elméleti tételekben megfogalmazott és idealizált általános tendenciákkal, amelyek jobbra szerzőik eredeti felfogása szerint is csak bizonyos feltételek mellett érvényesülhetnek a valóságban.

Az előbbi (a) változat nyomán – részben jobboldali, nacionalista, részben radikális baloldali jelszavak mentén – a globalizáció elleni fellépésre felszólító ideológiák és politikai mozgalmak jelennek meg.

A globalizáció elleni fellépés bizonyos értelemben hasonló ahhoz a mozgalomhoz, amely annak idején a gépek bevezetése, a mechanizáció ellen tiltakozott, és tüntetéseken, illetve a *ludditák* géprombolásaiban fejeződött ki. A gépesítés, e megállíthatatlan technikai fejlődés hatását akkor is azonosították azoknak a konkrét viszonyoknak a következményeivel, amelyek között az előrehaladt. A gépek bevezetésének tulajdonít-

va a munkanélküliség növekedését, magát a technikai fejlődést próbálták megállítani, lefékezni. Ez persze ugyanúgy nem sikerült, nem sikerülhetett, mint ahogy a globalizációs folyamat megállítására sincs lehetőség.

Az utóbbi (b) változat azokban a megnyilatkozásokban érhető tetten, amelyek a neoklasszikus iskola és neoliberais elmélet nemzetközi kereskedelemmel, egyensúlyi mechanizmusokkal és a nemzetközi tényezőáramlással kapcsolatos tételeiben, például a *Heckscher-Ohlin-Samuelson tételben* megfogalmazott nemzetközi kiegyenlítődedést, a tényezőárak és -jövedelmek, így végső soron a nemzetijövedelem-színvonalak nemzetközi konvergenciáját és/vagy a nemzetközi gazdaság harmonikus, egyensúlyt biztosító működését vélik felfedezni a globalizáció, illetve az azzal azonosított kereskedelmi és pénzügyi liberalizáció folyamatában. Ez nemcsak eltereli a figyelmet az Észak és a Dél között tátongó fejlődésbeli szakadékról, hanem egyenesen azt a megnyugtató látszatot, illetve illúziót kelti, hogy ez a szakadék a liberalizmus elveinek megfelelő piaci spontaneitás folytán, mintegy magától is eltűnhet a fennálló világ gazdasági rend keretei között.

(3) A globalizációnak – éppúgy, mint minden más gazdasági jelenségnek – nemcsak egyetlen arca és *hatása* van. Miként a külföldi tőkeberuházásoknak és a transznacionális társaságok tevékenységének is egyszerre vannak *potenciálisan kedvező és kedvezőtlen* vonásai, illetve hatásai, ugyanez vonatkozik a globalizációs folyamatra is.

(a) A globalizáció egyik legfőbb veszélyét és káros hatását sokan elsősorban a „nemzeti” önrendelkezés, illetve az állami szuverenitás eróziójában, a döntéshozatalnak az országokon kívülre kerülésében látják.¹⁰

¹⁰ „A jelenleg folyó globalizációs folyamatnak talán a legfontosabb és sajátos vonása a nemzeti politikák és politikai döntéshozó mechanizmusok 'globalizációja'. A nemzeti politikák (beleértve a gazdasági, szociális,

Nem kétséges, hogy a globalizációs folyamat felgyorsulása a gazdaságban, vagyis a világgazdaság (aszimmetrikus) interdependenciáinak kiterjedése és elmélyülése a gazdasági folyamatok (korábban sem kizárólagos vagy feltétlenül elsődleges) „nemzetgazdasági” kereteit mindinkább kikezdi. A globalizáció nem gazdasági folyamatai és hatásai a társadalmi élet egyéb területein is mindinkább növelik a külső, *nemzetközi* tényezők szerepét és befolyását. Ezzel együtt természetesen csökken a kormányzati politika tényleges hatóköre és hatóereje.

A nemzetközi intézményeknek (magának az ENSZ-nek is, de különösen a nemzetközi gazdasági szervezeteknek, elsősorban az IMF-nek, a Világbanknak és a WTO-nak) – a hidegháború vége óta megnövekedett szerepe és befolyása ugyancsak korlátozólag hat az állami politikák szuverén alakíthatóságára. Ezek az intézmények egyelőre aligha tekinthetők a szó valódi értelmében *globális* szervezeteknek, hiszen nem a világtársadalom, hanem az államok képviselőiteneik elvére épülnek. A hagyományosan a *nemzeti* kormányzatok hatáskörébe tartozó politikáknak mégis mind több vonatkozásában és szélesebb körében nyernek közvetlen vagy közvetett befolyást a döntéshozatalban.

Aligha indokolt azonban eltekinteni a külső erő, nemzetközi szervezetek olyan beavatkozásainak az eseteitől, illetve lehetőségeitől, amelyek éppenséggel az adott társadalom javát és érdekeit szolgálhatják – mint jó néhány diktatorikus, elnyomó és a gazda-

ságot is kedvezőtlen irányban befolyásoló rezsim esetében történik. Egyébként semmiféle biztosíték sincs arra, hogy a döntéshozatal nemzeti kezekben maradása eleve kedvezőbb az ország fejlődése szempontjából. A nemzeti, pontosabban állami szuverenitáshoz való ragaszkodás mögött nem ritkán a diktatúra fenntartásának, a nemzet elnyomásának, az állami vagyon kisajátításának jogához való ragaszkodás áll. Vagyis a globalizáció és a nemzeti szuverenitás közötti konfliktust sem szabad egyoldalúan értékelnünk.

Megjegyzendő továbbá, hogy miközben a globalizációs folyamat előrehaladása a nemzetgazdasági keretek, illetve határok lebontását vonja maga után, az e folyamatban való eredményes és előnyös nemzeti részvétel a gazdasági tevékenységeknek nem utolsósorban (legalábbis ma még) a meglévő állami határok között lehetséges állami szabályozásától és hatékony ösztönzésétől függ. Vagyis – paradox módon – az állam gazdasági hatókörét mind jobban korlátozó globalizáció egyszersmind fokozta is az állami szerepvállalás szükségességét és jelentőségét.¹¹

¹¹ Boyer és Drache (1996) némi leegyszerűsítéssel csak abban látják a változást, hogy „a globalizáció újra-definiálja a nemzet-államnak mint a nemzetgazdaság hatékony menedzserének a szerepét”. Ennél azonban jóval többről van szó, hiszen a háború utáni első két évtizedben még eredményesnek bizonyult anticiklikus (keynesiánus) gazdaságpolitikák fokozódó kudarca már a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején nyilvánvalóvá tette a nemzetgazdasági keretek között folytatott állami szabályozás hatékonyságának, a szóban forgó „menedzseri” szerepének a korlátait. Porter (1990) mindenesetre „lazábban” és mégis realisabban fogalmaz, amikor a „nemzetről” (nem pedig a nemzetállamról) és annak fontosságáról (nem pedig a nemzetgazdaság „hatékony menedzseréről”) szól, de ugyanarra a paradoxonra utal: „...amíg a verseny globalizálódása úgy jelenhet meg, mint ami a nemzetet kevésbé fontossá teszi, ahelyett még inkább növeli annak fontosságát”. Dicken a globalizációs folyamattal összefüggésben épp az állam világgazdasági szerepét emeli ki, amely egyrészt mint megkülönböztethető üzleti gyakorlat, illetve kultúra „hordozójának” funkcióját jelenti, másrészt „a határain belül folyó és azokat keresztelő gazdasági tevékenységek szabályozójának” funkcióját.

kulturális és technológiai területekre vonatkozókat), amelyek korábban az államok törvényes hatásköre alá tartoztak, és az egyes országokon belül az állampolgárok is, egyre nagyobb mértékben kerülnek a nemzetközi ügynökségek és folyamatok vagy a nagy magántársaságok és gazdasági-pénzügyi intézmények befolyása alá. Ez a nemzeti szuverenitás erőzóját vonja maga után és leszűkíti a kormányzatok és állampolgárok döntési lehetőségét, képességét a gazdasági, szociális és kulturális politika alternatív változatai közötti választást illetően.” Khor, M. (2000), p. 4.

(b) A globalizáció egyik legvitatottabb és (a nemzeti kultúrákat érő hatások mellett) talán legerősebben bírált hatásai közé a *szociális jólét és biztonság* terén tapasztalt hatások, illetve a globalizációnak tulajdonított kedvezőtlen következmények tartoznak.

Ezek sorában szokták említeni:

- a nemzetközi és az országokon belüli egyenlőtlenségek növekedését és a fokozódó elszegényedés tendenciáját,

- a szegényebb rétegeknek és népeknek a gazdasági és a technológiai fejlődés eredményeiből való kizártságát,

- a munkanélküliség terjedését,

- a szociális védőháló szétszakadását, a fejlett országokban korábban kialakult jóléti intézmények elsorvadását, illetve fenntartásuk növekvő nehézségeit, a volt „szocialista” országokban a szociális jogsultságok nagy részének elvesztését, a fejlődő országokban a szociális (egészségügyi és oktatási) programok háttérbe szorulását, általában a szociális költségvetések lefaragását,

- az egyes államok önálló, szuverén szociálpolitika folytatására való képességének markáns csökkenését,

- a jóléti szolgáltatások erősödő piacosítását és nemzetközi forgalomba kerülését stb.

A gazdasági globalizálódásnak a szociális viszonyokra és szociálpolitikákra gyakorolt hatása minden bizonnyal éppúgy *kettős* és *ellentétes* irányú lehet, ahogy sok más hatása is az. Amennyiben a világpiacon verseny globalizálódása, a globális folyamatokhoz és sztenderdekhez igazodás kényszere bizonyos nivellálódási tendenciát eredményez a jóléti ellátásban a gazdag és a szegény társadalmak, illetve a fejlett jóléti rendszerrel bíró és az ilyent nélkülöző országok között, úgy ez nyilvánvalóan az utóbbiaknak kedvező, az előbbieknél viszont kedvezőtlen. Ugyanakkor *differenciáltan* változhat a

szociális ellátásnak az egyes országokon belüli színvonala, minősége és a megfelelő ellátásban részesülők köre. Különösen a gazdaságilag gyengén fejlett országokban (valamint a volt „szocialista” országok többségében, a korábbi társadalombiztosítási rendszer összeomlása nyomán) a társadalom túlnyomó része kimarad a nivellálódás folyamatából, sőt, kieshet a szociális ellátottak és biztosítottak köréből is.

A szociális problémák sorában kétségkívül a legsúlyosabb a tömeges *munkanélküliség*. Az azonban, hogy ennek a növekedése és terjedése mennyiben tulajdonítható a gazdasági globalizáció előrehaladásának, meglehetősen tisztázatlan. A munkanélküliség növekedését sokan kapcsolatba hozzák az információs és kommunikációs technológia forradalmával és nemzetközi terjedésével, a globalizálódás egyik hajtóerejével, ez azonban aligha bizonyítható.

Az új technológiák bevezetésének foglalkoztatási hatása általában igen összetett, értékelése nem egyszerűsítendő le arra, hogy valamely új technológia az adott munkahelyen és adott időben hány munkaerő helyettesítésére képes. Amint azt a tömeges munkanélküliséggel sújtott országok esetében a tőke- vagy munkaigényes technika megválasztásának kérdésével kapcsolatban már másutt is hangsúlyoztuk, a makroszinten (a nemzetgazdaság egészében) jelentkező foglalkoztatási hatás szempontjából nem az a perdöntő, hogy mikroszinten, az új technikát alkalmazó vállalaton vagy iparágon belül mennyi munkaerő foglalkoztatását teszi lehetővé vagy éppen fölöslegessé annak bevezetése, hanem az, hogy a felhasználásával meginduló, illetve bővülő termelés input–output kapcsolatai révén milyen mértékben teremt munkaalkalmakat a nemzetgazdaság egészében.

A globalizáció szociális hatásai szempontjából mindenképpen pozitív fejleményként említendő, hogy kibontakozó-

ban van (igaz, egyelőre inkább csak a retorikában) egyfajta *globális szociális* tudat és *felelősségérzet*.

(c) A globalizációt nem utolsósorban a *nemzeti kultúrákra* gyakorolt *kedvezőtlen* hatása miatt szokás ellenezni. Általában azt kifogásolják, hogy valamiféle egységesülő, globális kultúra, illetve civilizáció kialakulása felé visz, mégpedig egyfajta kulturális kolonizációt segítve elő, amelyben a domináns (észak-amerikai, illetve angol-szász) kultúra és civilizáció elnyomja, sőt megsemmisítéssel fenyegeti az egyes nemzeti–nemzetiségi kultúrákat, civilizációkat, illetve nyelveket. Erre lehetőséget ad a kommunikációs eszközök, illetve csatornák egyenlőtlen megoszlása, az információáramlásban, a nyomtatott és főleg az elektronikus sajtóban kialakult angolszász dominancia, a rádió- és tévéadók műsor-szórásának földrajzi kiterjedése, továbbá az elektronikus távközlés, az e-mail, az internet nemzetközileg elterjedt angol nyelve, valamint az amerikai életforma és fogyasztási szokások egyéb csatornákon érvényesülő demonstrációs hatásai. E „*kulturális gyarmatosításnak*” a megnyilvánulásai között meglehetősen *különböző* jellegű és hatású jelenségeket szoktak emlegetni.

Igy többek között az amerikai típusú gyorsétkezési intézményeknek (pl. McDonald's) és ételféleségeknek (pl. hamburger) a hagyományos, helyi éttermek és nemzeti konyhák, étkezési szokások kiszorításával fenyegető terjedését, valamint a feltételezetten a helyi kiskereskedelem és szállodai par rovására terjeszkedő nagy bevásárlóközpontok és szállodahálózatok megjelenését tartják veszélyesnek. Sokan aggódnak továbbá a nemzeti nyelvű szépirodalomnak és a nemzeti kultúra hagyományaihoz igazodó tánc- és zeneművészetnek az elektronikus csatornákon át érkező kommersz fércművekkel és gépies szóra-

kozási technikákkal: képregényekkel és egy kaptafára készült szappanoperákkal, az erőszakot és pornográfiát propagáló, olcsó amerikai filmek és videokazetták áradatával való felváltása miatt. Hibáztatják az amerikai média és tévétársaságok üzleti vagy politikai célból gyakran egyoldalú hírközlésének a nemzetközi információáramlásban játszott meghatározó szerepét (a szellemesen *CNN-ization*-nek nevezett jelenséget). Nehezményezik az angol nyelv ismeretének és használatának mindinkább általánossá váló követelményét, szavainak, kifejezéseinek a nemzeti nyelvekbe való behatolását. A globalizáció kedvezőtlen jelének tekintik az amerikai típusú üzleti gondolkodás és viselkedés terjedését; az oktatás amerikanizálódását, a business schoolok sokasodását. Nem kevesen tartanak a helyi társadalmak kohézióját és szolidaritását megbontó individualista és hedonista szellemiség terjedésétől stb.

E gyakorta kifogásolt, bár túlzottan is általánosított jelenségek kétségkívül összefüggnek a globalizáció felgyorsult folyamataival, és nemcsak komoly kihívást jelentenek a nemzeti kultúrák számára, hanem némelyikük súlyos veszélyt is magában hordoz. Egyáltalán nem olyan szükségyszerű és elkerülhetetlen velejárói azonban a globalizációnak, hogy megfelelő nemzeti politikával ne lehetne kezelni és ellensúlyozni őket. Másrészt a globalizációs folyamatok *kedvezően* is hatnak a nemzeti kultúrákra. Például aligha indokolt megfedkezni arról, hogy a számítógép, az e-mail, az internet angol nyelvezete könnyíti a nemzetek közötti kommunikációt; az elektronikus távközlési eszközök és az egész világot behálózó rádió- és tévéadások rendszere lehetőséget ad a kis népek, illetve nemzetek, vallási és etnikai közösségek kultúrájának megismerésére, a más-ság tudatosítására és mind szélesebb körben való elfogadtatására. Az információs

és kommunikációs technikák fejlődése közelebb hozza egymáshoz a távoli földrészek lakóit, elősegíti az egyetlen emberi fajhoz tartozás közös tudatának és felelősségérzetének kifejlődését. A globalizálódó kommunikáció és nem utolsósorban a világméretű idegenforgalom révén ismertté válhatnak az azelőtt csak szűk körben, a helyi közösségekben kultivált ének-, tánc- és mozgásművészetek, képzőművészeti tevékenységek, egészségápoló és természetgyógyászati módozatok, konyhaművészetek, borkultúrák stb. Elterjedhetnek különleges, helyi specialitások, a *szabványosított* ételeknél egészségesebb ételféleségek, továbbá természetes gyógynövények stb.

Mindezeket figyelembe véve ezúttal is a lehetséges hatások sokféleségét és ellentétes irányát látszik indokoltnak hangsúlyozni, amelyek érvényesülésének mértéke, intenzitása és végső kimenetele nagy mértékben az egyes társadalmak reagálásaitól és a kormányzati politikától is függ.

(d) A globalizáció bizonyos *politikai* vonatkozásairól, hatásairól, illetve következményeiről már szó esett. A globalizációnak, illetve e folyamat mozgatóerőinek a már említettekén túlmutató, általánosabb jellegű *világpolitikai* hatásai is vannak. Ilyen például az a sokak által (és alighanem indokoltan) veszélyesnek tartott következmény, amelyet a bipoláris világrend és a kelet-nyugati hidegháború megszűnte után az USA egyeduralmára épülő és a sokat emlegetett *Washington konszenzus* jegyében születő, illetve az elsősorban amerikai befolyás alatt álló három nemzetközi gazdasági szervezet (az IMF, a Világbank és a WTO) által alkotott „*Szent-háromság*” világméretű felügyeletével jellemzett *Új világrend* jelent.

Az e világrenddel kapcsolatos aggályok és bírálatok nemcsak abból fakadnak, hogy feltételezik az USA, illetve a vezetése alatt

álló NATO világcsendőri szerepének az előbbi nemzeti, illetve üzleti érdekeihez igazodását, hanem abból a megfontolásból is, hogy még az egyébként helyeselhető általános politikai elvek és demokratikus játékszabályok egyetemleges követelményként való számonkérése is a „nemzeti”, illetve az állami szuverenitás sérelmére és a sajátos helyi körülmények, problémák, a hagyományos kultúrákból fakadó magatartásformák, a másság figyelmen kívül hagyásával történhet.

A fennálló világrend bírálói és nem utolsósorban a fejlődő országok képviselői ezzel kapcsolatban gyakran (és nem minden alap nélkül) azt is a Nyugat szemére vetik, hogy képmutató módon jár el az olyan általános politikai és jogi követelmények hangsúlyozása és számonkérése során, mint például az *emberi jogok* tiszteletben tartásának vagy a szociális biztonság és gondoskodás állami feladatainak, illetve a munkajogi normák érvényesítésének követelménye esetében.

B. Deacon hangsúlyozza a *jogokról moralizálás* értelmetlenségét és N. J. Wheelerre¹² hivatkozva utal arra, hogy a Dél országaiiban „*az Emberi Jogok Egyetemleges Deklarációjának* (Universal Declaration of Human Right) megvalósításáért küzdő emberjogi aktivistákat nem mint ‘örangyalokat’, hanem mint a ‘globális (imperialista) gengszterek’ támogatóit kezdik tekinteni, akik etikai igényeket használnak fel arra, hogy egy új globális hegemoniát erősítsenek.”¹³

D. Chandler véleménye, hogy a Nyugat részéről a kisebbségi jogok hangsúlyozása újrateremti a Kelet és a Nyugat közötti határvonalat a Nyugat morális felsőbbrendűségének látszatával és a Kelet démonizálásával.¹⁴

¹² Wheeler, N.J. (1996).

¹³ Deacon, B. (2000), p. 15.

¹⁴ Chandler, D. (1996). - Ld: Deacon, B. (2000), p. 15.

K. Tomasevski szerint az a nyugati segélypolitikát alátámasztó feltevés, hogy ti. a gazdasági és a politikai liberalizációnak együtt kell járnia, szükségképpen alássa az emberi jogok érvényre jutásának lehetőségét azáltal, hogy miközben politikai jogosítványokat kíván biztosítani, egyszerűen megfosztja az érintetteket a gazdasági lehetőségeiktől (vagyis – ahogy ő fogalmaz – „a politikai feljogosítást a gazdasági képességtől való megfosztással kombinálja”), és elszegényítve az államot végül is megakadályozza abban, hogy eleget tegyen emberjogi kötelezettségeinek. „Ha egy kormány képtelen úgy bevételre szert tenni, hogy megfeleljen emberjogi kötelezettségeinek, az emberi jogok garanciái illuzórikussá válnak” – állapítja meg.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a demokratikus jogok érvényesíthetősége a gazdasági körülményektől is függ, és az sem vonható kétségbe, hogy a különböző kultúrákban és az eltérő hagyományok alapján az általános „emberi jogok” értelmezései sem azonosak. Az ezekre való hivatkozások azonban éppúgy manipulálhatók és apologetikus célokra használhatók, mint ahogy a „*képmutató moralizálás*” érvei.¹⁶

¹⁵ Tomasevski, K. (1997), p. 240. - Idézi Deacon, B. (2000), p. 15.

¹⁶ Deacon megjegyzi: „... úgy lehet tehát érvelni, hogy a 'nemzetközi közösség' stratégiája az univerzális emberi jogok érvényesítése volt, miközben ugyanakkor visszautasította azt, hogy újraelosztanak megfelelő erőforrásokat, elvéve azoktól a kormányzatoktól, amelyeknek van, azok javára, amelyeknek nincs. Ez a képmutatás oda vezetett, hogy a progresszív hangok Délen és Keleten még az északi és nyugati szociáldemokraták érveit is – akik pedig támogatnának egy ilyen szükséges újraelosztást – figyelmen kívül hagyták, mint olyanokat, amelyek pusztán a szociális jogok új morális öltözékét viselő nyugati szabadpiaci imperializmus megnyilvánulásai. Megfordítva, Délen és Keleten egyesek részéről a kulturális másság védelme elkerülhetetlenül odavezet, hogy felhagyunk a társadalmi haladás egy globálisan elfogadott formájának érvekre támaszkodó keresésével.” – Deacon, B. (2000), p. 15.

Az persze aligha vitatható, hogy az általános emberi jogok globalizálódása, a politikai demokrácia és a szociális védelem, illetve biztonság, valamint a munkajog követelményeinek egyetemlegessé válása terén tett minden lépés nagy előrehaladásnak számít, és a globalizáció kedvező hatásainak egyik fontos megnyilvánulása. Mindezekon túlmenően a globalizációnak, illetve az azt felgyorsító információs technológiai forradalomnak azt a ma még kiszámíthatatlan hatását is indokolt figyelembe venni, amely az *interaktív kommunikáció* lehetőségeinek szinte korlátlan kitérítése révén új perspektívákat nyit meg a *közvetlen demokrácia* – mind nemzeteken belüli, mind világszintű – kifejlődése előtt. Persze csak az anyagi feltételektől függően, de elvileg a világ minden polgára számára megteremtheti a közvetlen részvétel lehetőségét a közös ügyekkel kapcsolatos döntéshozatalban.

(5) A globalizálódó terrorizmus napjaiban és az arra adott, jobbára hagyományos, egyetlen központból kezdeményezett és vezérelt katonai válaszok körülményei között a világtársadalom számára alighanem *sorsdöntő kérdés*: milyen lesz az új világrend?

(a) Továbbra is kizárja-e a tudományos, technikai, gazdasági és politikai fejlődés eredményeinek élvezetéből a világ népességének túlnyomó többségét? Vagy reformok és kompromisszumok révén biztosítja majd az erőforrások és a jövedelmek rendszeres és megfelelő (nem a segélyezés mesterséges eszközével, hanem adóztatással és beruházási ösztönzőkkel szabályozott) nemzetközi újraelosztását, a *fejlődés egyenlő lehetőségét* és egyfajta, a fejlett országokéhoz hasonló, *világméretű jóléti rendszer* kialakulását?

(b) A jövőben is a gazdasági és katonai hatalom (mindinkább kétes biztonságot élvező és teremtő) centrumának uralmára, világszerte közvetlenül vagy közvetve (a

nemzetközi szervezeteken keresztül) érvényesített befolyására épül-e? Vagy a világtársadalom egészének (ma még nem létező) *demokratikus képviselőjére*, a világ minden polgárának a maga érdekei kifejezésében, képviseltesében és az őt is érintő ügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvételi lehetőségére támaszkodik?

(c) Megőrzi-e a második világháború után kialakított és azóta csak részben módosult nemzetközi gazdasági rendnek az állami képviselet elvére és egyes államok vétőjogára (vagy súlyozott szavazati erejére) épülő, sok tekintetben elavult intézményrendszerét és szabályait? Vagy lehetőséget teremt arra, hogy a világ civil társadalmi kifejlésze országhatárokat átívelő önszerveződését és szervezeteinek valóságos *globális intézményekben* való arányos képviseletét.

(d) Az emberi jogokra hivatkozva továbbra is csupán az *állampolgári és személyiségi jogok* tiszteletben tartását követeli-e meg a nyugati civilizáció értelmezésének megfelelően? Vagy lehetővé teszi az emberi társadalom minden tagját nemzeti, etnikai, vallási, állampolgári és egyéb hovatartozásától függetlenül megillető *valóságos emberi jogok* tiszteletben tartását (például nemcsak a kivándorlás, hanem a bevándorlás és munkavállalás jogát is)?

(e) Fenntartja-e (a fejlett piacgazdaságoktól eltérően) a világgazdaság szétagolt, dezintegrált munkaerőpiacát, a munkaerő mobilitásának korlátait, ezáltal a nemzeti bérszínvonalakban fennálló hatalmas különbségeket? Vagy inkább megteremti (a szabad munkaerőáramlás és nem utolsósorban a távfoglalkoztatás terjedése révén) a *munkaerő integrált világgpiacát*, az azonos munkaerő-kategóriák bérszínvonalának kiegyenlítését?

(f) Tovább erősíti-e a nacionalista önelégültség, a vallási fanatizmus, az önhitség, a morális képmutatás, a kettős normák alkalmazása, a különállás, a kirekesztés és az ide-

gennel való szembenállás, gyanakvás szellemét? Vagy általános normává teszi a megértés és tolerancia szellemét, az emberi *kultúra és civilizáció* (éppen sokféleségéből adódó) *egyetemlegességét*?

*

A tragikus esemény tanulságainak levonása nemcsak a belbiztonsági és katonapolitikának parancsoló feladat, hanem a *társadalomtudományok művelői*, nem utolsósorban a közgazdászok számára is. Ideje lenne végre a standard, jobbára amerikai tankönyvekben, illetve az azok hatását tükröző tananyagokban szereplő naiv tételeket szembesíteni a létező társadalmak és a világgazdaság *valóságával*, és annak megfelelően értékelni. A szépen felrajzolt diagrammokkal ábrázolt, egzaktnak tűnő matematikai formulákba öltöztetett teorémák ugyanis a tökéletes piac működéséről, az erőforrások racionális, a jövedelmek igazságos elosztásáról, a gazdasági cselekvések piaci jelzések által történő koordinálásáról szólnak. Továbbá harmonikus világgazdaságról, kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokról, egyenlő partnerekről, a tényezőárak és végső soron a nemzeti jövedelmek szabadkereskedelem és/vagy szabad tőkeáramlás hatására bekövetkező *kiegyenlítéséről*. Automatikus egyensúlyi mechanizmusokról, unilineáris fejlődési útról, a gazdasági növekedés természetes, egymásra épülő és minden ország számára azonos *szakaszairól*/stb. szólnak. Mindezt látványosan cáfolja a valóság.

Egyszersmind ideje lenne a *mainstream*-nek nevezett irányzatot csak mint egyik elméleti irányzatot kezelni, nem pedig egyedül helyesnek tartott elméletként (miként a múltban a marxizmus-leninizmust), és a tételeire sem kritikátlanul tekinteni, mintha valamiféle hittételek lennének.

A társadalmakon belüli és a társadalmak közötti konfliktusok gazdasági alapjának, illetve hátterének feltárása – bármennyire is

aktuálissá tették az események – nem feltétlenül kíván új elméleteket vagy *új paradigmákat*, ahogy ezt nagyobb megrázkódtatók idején sokan tekintik megoldásnak. „Csak” azt kívánja meg, hogy minden elméletet annak tekintsünk, ami: absztrakciókra, leegyszerűsítő premisszákra épített koncepciónak, amely legfeljebb megközelítési módot, elemzési szempontot adhat a valóság vizsgálatához. Vagy csupán azt az óhajt fejezi ki, hogy milyen irányban, milyen ideálisnak mondható állapot felé kellene változtatni a valóságot.

A hazai egyetemi közgazdászképzés 70. évfordulója alkalmából rendezett konferencia plenáris ülésén előadásomban annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy a 21. század az „Új felvilágosodás” évszázada lesz. Mégpedig abban az értelemben, hogy amíg a francia felvilágosodás nemcsak racionális

kételyeket támasztott az emberek vallását, hitét uraló és kihasználó hatalmakkal szemben, hanem általában is harcolt a vallási és a világi ügyek elválasztásáért, a hit és a tudomány világának egymástól való függetlenségéért, addig az *Új felvilágosodás* megszabadítja a tudományt attól, hogy tételeit ideológiákká torzítva, manipulált politikai célokra használják fel. Ehhez azt is hozzáteszem, hogy egyszersmind remélhetőleg lehetetlené teszi majd azt is, hogy az emberek és népek közötti békét, szeretetet hirdető, az emberi viszonyok jobbítására létrejött vallások bármelyikét gyűlölködés, háborúskodás szítására, terrorcselekmények, bosszúhadjáratok igazolására használják fel, és hogy a globalizáció veszélyeire és a „nemzet védelmére” hivatkozva nacionalisták demagógiával keltsenek gyűlöletet az etnikai és vallási kisebbségek, illetve a bevándorlók ellen.

IRODALOM

- Boyer, R. - Drache, D. eds. (1996), *States Against Markets: The Limits of Globalization*. Routledge, London
- Chandler, D. (1996), The Internationalization of Minority Rights Protection in East Europe: An Example of How the Globalization Thesis Recreates the East/West Divide, paper presented at the *Annual Conference of the UK Political Studies Association*, Manchester, March
- Deacon, B. (1999), Towards a Socially Responsible Globalization: International Actors and Discourses, *GASPP Occasional Paper*, No. 1. Stakes, Helsinki
- Deacon, B. (2000), Globalization and Social Policy, *UNRISD Occasional Paper*, No. 5. Geneva
- Drucker, P. (1986), The changed world economy, *Foreign Affairs*, Vol. 64. pp. 768-791.
- Hirst, P. - Thompson, G. (1992), The problem of 'globalization': international economic relations, national economic management and the formation of trading blocs, *Economy and Society*, Vol. 24, pp. 408-442.
- Khor, M. (1998), The WTO and the South: Implications and Recent Developments, *Third World Network Briefing Paper*, Penang, Malaysia
- Ohmae, K. (1995), *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*. Free Press, New York
- Parker, B. (1998), *Globalization and Business Practice. Managing Across Boundaries*. SAGE Publ. London and Thousand Oaks
- Pieterse, J. N. (1995), Globalization as hybridization, in: Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R. eds. (1995), *Global modernities*. SAGE publ., London. pp. 45-68.
- Porter, M. E. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*. Macmillan, London
- Reich, R. B. (1991), *The Work of Nations*. Alfred A. Knopf, New York
- Rowthorn, R. – Kozul-Wright, R. (1998), Globalization and Economic Convergence: An Assessment, *UNCTAD Discussion Papers*, No. 131. February. UNCTAD, Geneva
- Tomasevski, K. (1997), *Between Sanctions and Elections: Aid Donors and their Human Rights Performance*. Pinter, London
- Wheeler, N. J. (1996), Guardian angel or global gangster: A review of the ethical claims of international society, *Political Studies*, No. 19, pp. 123-35.

A CIVILIZÁCIÓ ÉS A KULTÚRA PARADIGMÁI

Vitányi Iván

tudományos tanácsadó, Politikai Tudományok Intézete

Az én tárgyam először is a kultúra és a civilizáció „paradigmája” vagy paradigmái. Ezután térek át a globalizációra.

Hadd kezdjem a filológiával. Mind a kultúra, mind a civilizáció keretfogalmak. Mindkettő az újkorban jött létre, és különbözőképpen használják őket.

KULTÚRA

Raymond Williams nagy filológiai anyagon bizonyítja, hogy több fontos kifejezés mai jelentése a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeinek Angliájában alakult ki. Mindet szűkebb, konkrétabb és köznapibb értelemben használták azelőtt. Ilyen mindekelőtt az *ipar*, a *demokrácia*, az *osztály*, a *kultúra*, a *művészet*. A sor a következőkkel folytatódik: *ideológia*, *humanizmus*, *romantika*, *bürokrácia*, *kapitalizmus*, *kollektívizmus*, *kommercializmus*, *kommunizmus*, *liberalizmus*, *egalitárianizmus*, *tömegek*, *középkor*, *proletariátus*, *szocializmus*, *munkanélküliség*, *progresszió*, *reformizmus*, *szolidaritás*. Eric J. Hobsbawm a következőket teszi hozzájuk: *gyár*, *gyáros*, *középosztály*, *konzervatív*, *arisztokrácia*, *nemzetiség*, *mérnök*, *válság*, *utilitarizmus*, *statisztika*, *szociológia*, *zsurnalisztika*, *ideológia*. Chaunu adatai szerint az *Európa* megjelölés (a korábban használatos keresztény világ helyett) a 17. században vált általánossá. Azt pedig Niklas Luhmann mutatja ki, hogy az *államszót* is ugyanabban az időben kezdték a mai értelemben használni.

Meggyőző szótár. Bizonyítja, hogy Angliában, amely akkor a kapitalista világ kialakításában mindenkit megelőzött, valóban újfajta élet kezdődött, amelyhez új fogalmak kellettek. Olyan új szavak, amelyek nélkül azóta sem tudjuk leírni a társadalmat se tudományosan, se köznapni nyelven.

Egy szót azonban nem említ egyikük sem, pedig mai értelmében *az* is ennek a kornak a szülőtte. Ez pedig a *társadalom*. Ez a kifejezés a 17. század óta az emberek többmillió, sőt akár több százmillió csoportját jelenti, amely szövevényes hierarchikus és horizontális rendet alkot, közösségekkel és intézményekkel, áttételes és többszörösen áttételes kapcsolatokkal. A korábbi évszázadokban az így értelmezett társadalom még nem bontakozott ki, tehát fogalma sem létezhetett.

A kultúra meghatározása

A tudományos közhelyek közé tartozik, hogy a kultúrának nincs egységesen elfogadott meghatározása, hanem igen sokféle van forgalomban. Ismeretes, sőt szinte már legendássá vált Kroeber és Kluckhohn könyve, amelyben 165 darab definíciót gyűjtöttek össze, és azóta is sok új született. Pedig a helyzet nem annyira katasztrofális. A definíciók korántsem annyira diffúzak. Szerkezetük ugyanolyan, mint a mondaté. Négy elem szerepel mindegyikben. (1) Az „*alany*”, vagyis az ember és az emberek csoportjai, közösségei. (2) Az „*állítmány*”, vagyis az emberek tárgyi tevékenysége. (3) A

„tárgy”, vagyis ami a tevékenység által létrejön, és pedig (a) anyagi tárgy, (b) társadalmi szerveződés, csoport, intézmény, (c) szellemi tárgy, nyelv, ismeret, tudomány, művészet, vallás. És végül (4) mindezek *rendszer* alkotnak, mint a nyelvben a mondat. Ez a rendszer a társadalom, a kultúra és a civilizáció.

Minden kultúra-definíció beilleszthető ebbe a rendszerbe. Áttételesen azok is, amelyek mintegy felülnézetben fogják össze az egészet. Közülük csak négyet idézek. Jurij Lotmant, aki szerint a kultúra egyenlő a nem genetikusan információt. Erdei Ferencet, aki szerint a kultúra azon eljárások összessége, amelyek elviselhetővé teszik az életet. Hegelt, aki szerint a kultúra az embernek az a képessége, amellyel az egyest alá tudja rendelni az általánosnak. És végül, de igazán nem utoljára (mert van benne valami végső igazság) Sir Roy Shaw-t, aki szerint ha valaki valamit tesz (if anybody does anything) az már kultúra.

Külön ki kell itt emelnünk a kulcsfogalmat, a tárgyat, amelyet a kultúra terminusának elemzésében *objektumra* és *objektívációra* kell szétbontanunk. Az objektum maga a nyers tárgy, úgy ahogy a természet adja. Az objektíváció viszont a tárgy, ahogy az ember a maga használatára és képére átforgalmazza. Fogalmába egyaránt beletartozik az ember által megformált tárgy, a társas közösség, az intézmény, a szokás, a nyelv, a szimbólumok rendszere, az érték, a hír, az ismeret, a tudás, az esztétikum, a hit, a vallás.

Nálunk úgy látszik, mintha az objektíváció eleve lukácsista fogalom lenne, mivel maga Lukács György bőségesen használta. Márkus György azonban kimutatta, hogy a fogalom története Herderig megy vissza, ő használta először az ember által teremtett világ értelmében, vele jelölve meg mindazt, ami az ember életmódját az állati létől megkülönbözteti. Ebből a gondolatkörből ered Marx termelés-fogalma is – ahogy Márkus mondja: „*termelés-paradigmája*” –, csakúgy

Wilhelm Diltheynél a kultúra, mint az „*élet objektívációja*”, amelybe mintegy „*bele vagyunk merítve*”, és ezáltal vagyunk tagjai az emberi közösségnek. És ugyanez jelenik meg például Richard Rorty igazság-elméletében: a „*világ odakint van*”, az „*igazság*” viszont mibennünk, azokban a mondatokban, amelyeket az ember a világról alkot; nem felismerjük, hanem létrehozuk. Ez az ember világa. És ugyanezt jelenti József Attilánál az „*emberi mű*”, amely bűg mibennünk, mint a mélyhegedű.

Következzenek ezután a saját definícióim, amelyek véleményem szerint mindezeket tartalmazzák, és összefüggő, logikus sort alkotnak:

A társadalom az ember és ember, ember és közösség viszonya, amit az objektíváció közvetít.

A kultúra az ember viszonya az objektívációkhoz, vagyis az „emberi műhöz”, az ember által teremtett, megformált világhoz.

A civilizáció az objektívációk összessége, amelyeket az ember alkotott, és ami az emberi tevékenység és az emberi közösségek alapjául szolgál.

A kultúra, a társadalom és a civilizáció fogalmának tartalma és terjedelme voltaképpen azonos, csak más-más oldalról nézve. A valóságban az emberi élet különböző szférái oszthatatlanul együtt jelennek meg, csak az emberi absztrakció bontja szét őket. A gondolkodás számára a szétválasztás szükséges, de össze is kell tudnunk őket rakni.

Ráadásul ezek a fogalmak úgy vannak összeszerkesztve nyelvünk „*szemiotikai univerzumában*”, hogy kölcsönösen átfedik egymást. A társadalmat „*szférákra*” szokták osztani, megkülönböztetve legalább hármat (gazdasági, a társas, szellemi-szimbolikus szféra), esetleg – mint Talcott Parsons – a társas viszonyoktól különbözve a politikát, négyet. Így a gazdaságnak is megvan e három oldala, Pierre Bourdieu nyomán például a tőkének is három formáját különböztetjük

meg. A kultúrának pedig nyilvánvalóan három ágazata van: az anyagi, a társadalmi (plusz esetleg különválasztva a politikai) és a szellemi kultúra.

CIVILIZÁCIÓ

A civilizáció fogalma is ebbe a körbe tartozik. *Norbert Elias* szerint *Rotterdami Erasmus* 1530-ban a civilizált viselkedésről megjelent könyve (*De civilitate morum puerillium*) terjesztette el.

A kultúra fogalmát a sokféle meghatározás ellenére is nagyjából azonos vagy egymást megközelítő értelemben használjuk. Ez azonban nem mondható el a civilizációról. A szónak három legfontosabb értelmezését, jelentését nyelvtérületekhez köthetjük. Más a hagyományos francia-angol, más a német és más a modern amerikai-angol értelme.

A civilizáció hagyományos angol és francia fogalma

Elias is ezt vallja. Könyve szerint (*A civilizáció folyamata*) a civilizáció fogalmában a „nyugati öntudata” fejeződik ki, a nyugati ember benne foglalja össze „a nyugati és az emberiség haladása felett érzett büszkeséget”. Olyan viselkedés, amely az utóbbi évezred európai emberét elválasztja a nem-európaiktól.

A klasszikus marxizmus is ezt a civilizáció fogalmat használta. Engels a terminust Lewis Henry Morgantól vette, aki két társadalmi állapotot különböztetett meg: az „*őstársadalmat*” (vadság és barbárság) és a civilizációt. Engels szerint a civilizáció egyenlő az osztálytársadalommal is.

A civilizáció német fogalma

A német értelmezés más formában, máig ható érvénnyel választja külön a civilizációt és a kultúrát. A civilizáció inkább *külső formákat*, a kultúra inkább *belső értékeket* jelöl. Így jelenik meg Kantnál is. Amikor tehát megkülönböztetjük a kultúrát a civilizációtól, a német értelmezést ismerjük el jogosnak.

A német fogalom szerint a civilizáció nem feltétlenül jár együtt a kultúrával, a kultúra pedig a civilizációval. A civilizáció haszonélvezői (a gazdag népek és a gazdag rétegek) nem mindig jeleskedtek és jeleskednek a kultúrában, a kultúra nagyjai pedig sokszor szűkölködnek a civilizáció javaiban. A német értelmezés szélsőséges változatát képviseli Oswald Spengler, aki a kultúrák leszálló ágát, elöregedett szakaszát nevezte civilizációnak.

A civilizáció modern amerikai-angol fogalma

Az újabb angolszász irodalomban a civilizáció a civil társadalommal kapcsolódik össze. Ez összefügg egy másik nyelvi problémával. Német nyelven a *Bürgers* szónak egyetemes értelme van, nem csupán gazdag embert (burzsoát) jelent, hanem általában a modern társadalom városi emberét. A francia nyelv viszont különválasztja őket a *bourgeois* és a *citoyen* kettősségében. Az angol terminológia az elsöre átvette a francia kifejezést (a *bourgeois* szót angolul is használják), a másodikra pedig a civil szót alkalmazzák.

A civil társadalom legáltalánosabb leírása azt mondja ki, hogy az minden, ami a modern társadalomban a család és az *establishment* (a politikai–gazdasági szervezet) között terül el. A társadalomnak ugyanis van egy szinte biológiai szintje, amelyet Veres Péter *emberi tenyészetnek* nevezett. A civilizáció első szakasza e fölé emelte az *establishment* (a politikai hatalom és az üzleti szerkezet) mind hatalmasabb építményeit. Közöttük csak egy vékony réteg maradt. Az újkori fejlődés azonban – miközben az *establishment* terjedelme és hatalma is megsokszorozódott – mind szélesebb és szervezettebb lehetőséget nyújtott a civil társadalomnak. Olyannyira, hogy előbb mintegy csak közéjük ékelődött, de ma meghatározó elemét alkotja az egész szerkezetnek. És vannak, akik szerint rajta múlik a jövő demokratikus, „polgári” fejlődése.

Ebben az értelemben tehát a civilizáció az emberi társadalom, gazdaság, kultúra, technika olyan fejlődését jelenti, amely a társadalom hármasszerkezetében mind nagyobb szerepet hagy meg a civilizációnak.

Egyes szám és többes szám

Tudnunk kell azonban, hogy a maga általánosságában mindhárom fogalom absztrakció. *Nincs társadalom általában, a valóságban csak társadalmak vannak. A világtársadalom, de már a nemzeti társadalom is absztrakció. Nincs kultúra általában, a valóságban csak kultúrák vannak. A kultúra egyetemes fogalma absztrakció. Nincs civilizáció általában, a valóságban csak civilizációk vannak. A civilizáció általános fogalma absztrakció.*

Az ellentmondások

A keretfogalmakat jól elrendezhetjük, de tudnunk kell, hogy a valóságban mindez kegyetlen ellentmondásokkal van telve. Voltaképpen arra való, hogy az emberi létezés nagy ellentmondásait keretbe foglalják. Hadd soroljak fel – kifejtés nélkül – néhány alapvető ellentmondást a legfontosabbak közül!

- Az anyagi és a szellemi kultúra ellentéte (amely német nyelven a kultúra és a civilizáció ellentétében jelenik meg).

- A „tenyészet”, a civil társadalom és az establishment ellentéte.

- A barbárság és a civilizáció ellentéte.

- Az egyes regionális civilizációk ellentéte (ahogy többek között Samuel P. Huntington kifejtette).

- Az „objektív” és a „szubjektív” kultúra ellentéte. (Simmel megkülönböztetése. Objektív kultúra, amely valamely társadalomban vagy társadalmi körben egyáltalán létezik. Szubjektív kultúra, amit használnak belőle.)

- És végül a legfontosabb: az anyagi javak, a kultúra, a civilizáció, az anyagi, társadalmi és szellemi tőke birtoklása, és a belőle való kirekesztés ellentéte.

Amióta van emberi társadalom, ezekkel a kérdésekkel vívódik. Ezek látószögéből kell vizsgálnunk a globalizációt is.

GLOBALIZÁCIÓ

Fogalma nem akkor született, mint a kultúráé, a civilizációé, vagy a társadalomé. Mai értelmében jóval később, a 20. század második felében. Amikor maga a jelenség nemcsak kibontakozott, de az emberi világ egyik legnagyobb problémájává vált.

Három dolgot szeretnék róla mondani. Tézist, antitézist és – nem szintézist – újra a tézist. (De most már az antitézissel megerősítve.)

1. A globalizáció nem új dolog, az emberiség egész történetében globalizációs folyamatok követték egymást.

2. Ez a mostani azonban mégis új dolog, különbözik az eddigeiktől.

3. Mégse.

1. A globalizáció nem új jelenség

Azt mondhatjuk, hogy az emberiség története az egymást követő globalizációk története. Akkor kezdődött, amikor valamely ősről rájött arra, hogy jobban tud dolgozni, ha az éppen használt követ kiélesíti, és ennek érdekében a felesleges darabokat lepattintja róla. Folytatódott azzal, aki csiszolta a követ, aki maga gyújtotta meg az első tüzet, aki feltalálta a kereket, aki ásóval-kapával lazította a földet, aki elkészítette az első kerámiát, aki fémmé olvasztotta az ércet.

Minden esetben ugyanaz történt, mint amikor, mondjuk Bill Gates valami radikális újítást vezet be a számítógépiparba. Csak a terjedés folyamata volt akkoriban lassúbb. A feltalálók mellett csakhamar megjelentek a kereskedők, és meggyőződésem, hogy ott voltak a PR-menedzserek is. (Tudja kedves szomszéd, milyen ügyesen vágja a kő a börtön ügy, ahogy X. Y. lepattintgatta?)

A sort folytathatjuk. Hatalmas globalizációs folyamatok indultak el a nagy folyami

kultúráktól (vagy ha úgy tetszik civilizációktól). Hatásuk messzire terjedt. Aztán jött a görög kultúra, amely a hellenizmus és a római birodalom által terjedt ki az akkoriban elérhető glóbuszra. Közben ugyanezt tette az indiai, a kínai, az inka, a maja birodalom. Majd következett a nagy világvallások, a kereszténység, az iszlám, a buddhizmus, a brahmanizmus globalizációja.

Az újkor globalizációja a kapitalizmus fokozatos kiterjedését jelenti. A folyamat egyes szakaszait a nagy technikai felfedezések határozzák meg. Első volt a gőzgép, aztán következett a robbanómotor, majd a tömegkommunikáció és főképp a számítógép által mind teljesebbé váló globalizáció. A világ általuk más lett, mint azelőtt volt. Most itt tartunk. Meglehető, ezután a biológiai forradalom által kiterjedő globalizáció következik.

Kitérés a kultúrára, különös tekintettel a nemzeti kulturális identitásra

A történelem a globalizációk története, a kultúra története a kulturális formák globalizációjának története. Hadd vegyem példának a zenét. A kultúrantropológia (például Lévi-Strauss) leírja az ősi települések szerkezetének átalakulását. Az első forma egy olyan laza háló, amelynek nincs szigorú struktúrája, hanem az épületek additíven és ismétlődően állnak egymás mellett. Nem foglalkozik vele, de ennek felelnek meg a zene legősibb szerkezetei, repetitíven követik egymást, a hang-

közök nem alkotnak rögzített rendszert, és főleg nem rendeződnek hierarchikusan.

Ilyenek a magyar népdalkincsben a gyermekdalok. Jó példa a következő: *Egyszer egy időben / szilaji erdőben / szarkák veszekedtek / szarka papné meghallotta / szunyog lábát kirántotta / nézi mint a csík / lába megcsúszik / egy nagy tóba beleesik / társaitól messze esik / ó pé ku / nagytorjú / szegény Pali leesett a padlásrú: (1. ábra)* Egyetlen dallamtöredék ismétlése, további szerkezet nélkül, mindegy, hogy hányszor.

A település második formája már határozott szerkezetet ölt, két egymást tükröző részt, amelyek a kezdet, a vég és a közép hierarchiája szerint rendeződnek. Ugyanez jelenik meg a zenében, mindenekelőtt az ötfokúságban (pentatónia). Tiszta, világos, kötött és félreérthetetlen hangközök, a kezdet, a vég és a közép hierarchiája, tükörkép-szerű szerkezetek.

Vegyünk erre is egy példát, a legegyszerűbb ötfokú dallamok közül. *Megrakják a tüzet, / mégis elaluszik. / Nincs az a szerelem, / aki el nem múlik. // Rakd meg rózsám, rakd meg / lobogó tüzedet, / Hadd melegítem meg / fázó kezeimet. (2. ábra)* A dallam világosan mutatja ezt a szerkezetet, a világ elrendezettségét és megalapozottságát. (Ráadásul szövege sem érdektelen, jó példa az ösztönös népi egzisztencializmusra. Abból a súlyos megállapításból, hogy minden, a szerelem is elmúlik, „elaluszik”,

1. ábra

Parlando, rubato

2. ábra

nem azt a következtetést vonja le, hogy akkor hagyjuk kialudni, hanem éppen azt, hogy akkor gyerünk.)

Az ötfokúság – mint Szabolcsi Bence az idevonatkozó irodalmat összefoglalja – a nagy folyami civilizációk (Nílus, Tigris-Eufrátesz, Gangesz, Hoang-ho stb.) méhéből született. Az első nagy kultúrák keretében, ahonnan a nagy vallások, a filozófiák, a tudomány és a magas művészet csirái is kibontakoztak.

Aki tehát úgy gondolja, hogy az igazán, ízig-veéig magyar zene, nemzeti identitásunk zenei letéteményese az ősi magyar pentatónia, annak tudnia kell, hogy ez a forma egy korábbi nagy globalizációs folyamat keretében terjedt el a világ jökora részében.

A görög kultúrában, majd a hellenizmusban az ötfokúságot hétfokúság (heptatónia) váltotta fel. Ez nem csupán azt jelentette, hogy a hangsort még két hanggal kiegészít-

tették. A hangközviszonyok tisztázása óriási szellemi teljesítmény, Püthagorász zsenije kellett hozzá. Annak vizsgálata, hogy mi az azonosság és a különbözőség, mi a közép és hány közép van, mi a harmónia és mi a diszharmónia, mi az idea és mi a megvalósítás. Platón éppúgy nem születhetett volna meg e nélkül, mint a kereszténység. A heptatón zene (egyelőre a modális hangsorok formájában) a hellenizmus közvetítésével elterjedt az egész akkori világon. Vagyis globalizálódott. Egyik folytatása az arab zenében erősödött meg, a makámok világában, a variációk végtelenségében, az átmenő hangok díszítő melizmitikájában.

Hozzánk már ez a formája jutott, feltehetőleg arab közvetítéssel (talán még Kazáriából, s később, már a jelenlegi hazában déli-délkeleti szomszédainktól). Gondoljunk például arra a dalra, amely hangról hangra követi az előbbit (*Megrakják a tüzet*), de melizmáinak intenzív teljessége által más jelleget kap. *Imhol kerekedik egy fekete fölő, / abban tollászkodik egy fekete holló. / Állj meg holló, állj meg / Hadd üzenek tőled / Apámnak anyámnak, jegybéli mátkámnak. / (3. ábra)*

M. F. 1132 a)
Kórógy (Szerém)
Vacsora Ádámné

3. ábra

Gy: Garay Ákos
[1910]
L: Bartók Béla
8 | 5 | 4

a) 1. Im-hol ke-re - kö-dik Egy fe-ke-te föl - hó,
Ab-ban tol-lász - ko-dik Sár - ga lá - bú hol - ló.
2. Állj mēg, hol-ló, állj mēg, Hadd ü - ze - nek tő - léd,
A - pám-nak, a - nyám - nak, Jegy - bé - li mát - kám - nak.

Aki tehát nem elégszik meg az előbbi dallamszikár ötfokúságával, hanem a régi magyar népdalkincs csodálatos, feldíszített pentatóniájában találja meg a magyar zenei identitásának forrását, annak tudnia kell, hogy most ismét egy másik, ezúttal görög, hellenisztikus, iszlám globalizációval azonosul.

És ezt így folytathatnánk, mindmáig. Beszélhetnénk arról, hogy a heptatónia klasszikus fajtája aztán hogyan jutott el hozzánk az európai zene közvetítésével, és hogyan lett a magyar zene úgynevezett *új stílusának* forrásává. Beszélhetnénk a reneszánsz hatásáról (egyebek közt népballadáink világában) csakúgy, mint a későbbi európai tonalitás betöréséről. És még azt is elmondhatnánk, hogy aki pedig nem tanulta meg (a népzenei mozgalomban vagy a Kodály iskolában) a népdalt, hanem hagyományos módon a magyar nótát tartja igazi magyarnak, az két további globalizációnak hódol. Az egyik az európai zenei univerzumnak a 19. század elejére kialakult dūr-moll dallamvilága, amely nagyon is általános alapképleteket követ. Az orosz Borisz Aszáfjev, majd az angol Deryck Cooke egymástól függetlenül a szótárát, vagyis a dallammodellek tárát is felállította. A magyar nóta ennek csak egy helyi variációja. Ráadásul egy másik, évszázados zenei stílus, a cigányság zenei hagyományainak segítségével.

Így tehát azt mondhatjuk, hogy a nemzeti kulturális identitásának szerkezete azonos az egyén individualitásának biológiai struktúrájával. Egyéniségünk ugyanis azon alapul, hogy (a természet sztochasztikus játéka útján) milyen géneket sikerült összeszednünk vagy összelopkodnunk eleinktől. Egyik sem a sajátunk, egyéniségünk abból adódik, hogy miképp tevődnek össze az elemek – és persze, hogy mit tudunk ebből kihozni. Ugyanez vonatkozik nemzeti kultúránkra, nemzeti sajátosságainkra, nemzeti mibenlétünkre. Ez azon alapul, hogy a világkultúra eddigi „génjeiből” mi került be (a globalizációs folyama-

tok útján) a mi kultúránk szervezetébe. És hogy hogyan tudunk velük gazdálkodni.

2. *Ez a globalizáció mégsem ugyanolyan globalizáció*

Antitézisem tehát úgy hangzik, hogy a jelen globalizációs folyamat mégis alapvetően különbözik minden eddigitől. Ez a globalizáció nem azonos velük. Tehát Martin Albrow véleményét kell elfogadnunk, aki szerint a történelem átlépett egy határt, fokozati különbség van az „univerzáció” (így nevezi összefoglalóan) régi és új formái között. Ő nem ad nevet a régieknek, de ha gondolatát követjük, egyaránt nevezhetjük őket transzmisszióknak, expanzióknak vagy akár proliferációknak. A lényeg, hogy itt most az utóbbi százötven, még inkább száz, de leginkább az utóbbi ötven évben valami más ístörténik, mint annak előtte.

Mi a különbség? Mikor válik a transzmisszió vagy expanzió globalizációvá? Amikor a különböző irányban elindult folyamatok körbe zárnak, s ezáltal az egész köztes terület áttekinthető, zárt rendszerre válik. Amikor mindegyé válik, hogy mondjuk egy üzenetet, hírt, felfedezést, új eljárást, modellt, módszert jobbra vagy balra indítunk-e el expanziós útjára, mindkét irányból visszajut a feladóhoz, mégpedig egyenlő és belátható idő alatt. Nem képletesen is értem, hiszen nincsen határ a Földön, amelyen a felsorolt folyamatok elakadnának. Bármelyik irányba indulva azonos idő alatt járják körül a Földet. De még fontosabb a képletes értelem, nemcsak a Föld gömbölyűségét tapasztaljuk meg újra és újra, hanem maga a világ rendszere zsúfolódott bele a gömbbe. Kialakult a világfalu. Éppenséggel nem egységes (hisz a falu sem egységes soha), ám a tér nem határtalan, csak belülről látszik annak. Az extenzív mennyiségek intenzív mennyiségekké változtak.

Ez azonban csak a diagnózis egyik fele. Az igazi probléma, az igazi veszély nem ez, bár ebből adódik. Használjuk itt – a rövidség

kedvéért és közelebbi magyarázat nélkül – a *zárt és nyitott társadalom*, társadalmi rendszer Karl R. Popper által kidolgozott terminológiáját. A *zárt társadalmak* ezek szerint az autokrácia és az autoritarizmus örökségét hordozzák. Ilyenek voltak az emberi társadalom szervezetei, államai és nemzeti évszázadokon és évezredekken keresztül. Ilyenek voltak, mert nem lehettek mások; az adott feltételek, a technikai lehetőségek, a források és javak mennyisége és elérhetősége nem tette lehetővé, hogy a korábbi és éppen jelen nemzedékek által megteremtett lehetőségekből „mindenki egyaránt vehessen”. Ezért zárttá kellett tenni a rendszert, mert csak így lehetett legalább azt megőrizni, amit már elértek.

Ezek a zárt rendszerek teremtették meg azokat a módszereket, modelleket, eljárásokat, algoritmusokat, amelyeket aztán transzmisszív úton továbbadtak. Lényegükhöz tartozott azonban a transzmissziós–expansziós folyamat nyitottsága. Elindult valamerre, és teljesen szabad tér állt előtte. Mint az elektromos hullám megy a térben, ahol nem téríti el (túlságosan) valamely tömeg ereje.

Most azonban maga a folyamat vált zárttá, mert a tér bezárult körülötte. És ez óriási veszély, ez a jelen diagnózisának lényege.

Nem a globalizáció tehát a baj, hanem az a lehetőség, amelyet a jelen globalizációs folyamatai nyitnak meg. Hogy teljesen körbezárja a társadalmat és az embert.

Ez persze csak a diagnózis absztrakt része. Konkrétságot az ezzel összefüggő valószínűségi ellentmondások elemzése ad. Most csak felsorolni tudjuk őket.

3. Mégis

A harmadik válasz ezek után így szól: a most folyó globalizáció sok szempontból mégis folytatása az eddigieknek. Egy szempontból bizonyosan: a jelen globalizáció is elégtelen, részleges, ellentmondásos – épp úgy, mint a többiek voltak. A világ körre, vagyis inkább

gömbbé (glóbusz) zárult, de ezáltal az eddig szűkebben, additíven érvényesülő ellentmondások is globálisokká váltak.

Az ellentmondások három fő szféráját kell kiemelnünk.

1. A gazdasági javak és források eloszlása

Kétségtelen, hogy a világ gazdaságilag-technikailag legfejlettebb részében, az euro-amerikai vagy atlanti centrumban sokkal több ember, a társadalomnak mintegy kétharmada él viszonylag tisztességes, stabil jólétben, biztonságban, birtokában van az ehhez szükséges kultúrának és eszközöknek. Ez több mint bármikor ezelőtt volt a világon. Ezt nevezik fejlődésnek, de ha valaki a posztmodern gondolkodás szellemében kifogásolja ezt a szót, legalább *többsülésnek*. Valóban, akár azt is meg lehet kérdejezni, hogy a jólétet fejlődésnek nevezhetjük-e. (Ha például azt kérdezzük: vajon boldogabb is lett-e az egyes ember vagy darabjaként is értéke-sebb, mint, mondjuk ezer évvel ezelőtt? Ilyenkor a válasz mindenképpen a nem.) Azt azonban senki sem tagadhatja, hogy a többsülés bekövetkezett. Ma több ember él a Földön, mint azelőtt, több ház, több gép, több jármű, több út, több könyv, darabszámban több kulturális termék van a birtokunkban, mint akármikor.

Ebben a helyzetben még kiáltóbb tény az eloszlás egyenlőtlensége. Amit azzal a számmal lehet megfogalmazni, hogy ma a világ 20%-ának a kezében van a gazdasági források és javak 80%-a. Legfeljebb az atlanti országokban valamivel több a 20-nál, Fekete-Afrikában meg kevesebb. De a dichotómia fennáll. És ez a szakadék – az egész világra kivetítve – még mélyebb, mint korábban. Különösen, ha a világtársadalom a globalizáció folytán mind zártabbá válik.

2. A demokrácia szintje és elosztása

Nincs módomban most itt a használt terminológia kifejtésére és indoklására, ezért csak

jelzem, hogy Arisztotelész – Karl Popper – és Robert Dahl kifejezéseivel próbálom a helyzetet leírni.

Az *autokratikus, monarchikus*, minden ízükben *zárt* rendszerek után a fejlődés (vagy többülés) során olyan új politikai formák jöttek létre, amelyek a kevesek uralmát (*oligarchia*) megvalósítva némiképpen *nyitottabbá* váltak a társadalmi közakarát figyelembevételére. Néhány demokratikus kísérlet kivételével (Athén) – amelyek azonban szükségszerűen meglehetősen korlátozottak maradtak – csak az újkor euro-atlanti világában vált szélesebb körben lehetővé a demokrácia ideáljának megközelítése, a *demokratikus poliarchia* formájában. Dahl nevezi így a mai szintet, amely egyrészt a legtöbb, amit a demokrácia terén az emberiség eddig elért, másrészt azonban még mindig nem nevezheti az ideál megvalósításának. Már csak azért sem, mert voltaképpen ezen a téren is csak az emberiség 20 százaléka jutott el erre a fokra. Jobbára azoknak, akik az anyagi biztonságot is jobban megszerezték. Mivel úgy van ez, ahogy a biblia mondja: akinek van, annak adatik, akinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, amije van.

A globalizáció korunkban ugyanúgy konzerválja ezeket az arányokat, mint a gazdasági viszonyokat.

3. Univerzális globalizáció és rész-globalizáció

A globalizáció elégtelensége és zártsága azt is lehetővé teszi, hogy az egész földgolyóra kiterjedő egységes folyamat helyett a világ egyes részei éppen különállásukat erősítsék meg technikai, gazdasági és tudományos forradalmak segítségével. Ezt tartalmazza Samuel P. Huntington helyzetelemzése. Ma sokfelé szólal meg a huntingtonizmusnak az a vulgáris formája, amely ezt a lehetőséget már-már kikerülhetetlen sorscsapásként jellemzi. Ezt nem fogadhatjuk el. A civilizációk vagy kultúrák (Huntington azonos értelem-

ben használja a két fogalmat) regionális harcra és ennek keretében a fundamentalizmus(ok) globalizációja nagyon is valóságos veszély.

Nem egy hagyományos kollektív, közösségi magatartás áll itt szemben a modern társadalom vértelen individualizmusával, hanem egy alacsonyabb fokú, középkori, törzsi-etnikai-vallási identitás válik a globalizáció lehetőségeivel harcos fundamentalizmussá, és akarja elsöpörni a civil társadalom magasabbrendű libertárius közösségét.

Úgy van ez, ahogy a zsarnoksággal: *Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van* – mint a költő mondta. Ahol pedig globalizáció van, ott mindenben globalizáció van. Nemcsak a fejlődés, nemcsak a demokrácia globalizálódik, hanem a zsákutca, az elmaradottság, az autokratikus fundamentalizmus is. Amíg fennáll a 20-80 százalékos rendszere, legfeljebb annyi történhet, hogy mások kerülnek bele a 20 százalékba. És kezdődhet minden előlről.

Két út áll előttünk

Ismét idézhetünk itt egy népdalt: *Két út áll előttem, melyiken induljak?* Ez a helyzet állt elő újra az emberiség történelmében is. Legalább két út – természetesen rengeteg változattal.

1. Kevesebb demokrácia, nagyobb koncentráció

Ez az út az elkülönült hatalmi centrumok külön globalizációját és harcát, a demokrácia (a poliarchia) korlátozását jelenti. Visszaállítják a társadalom zártságát, a civil társadalmat pedig belefojtják az infoténment, eduténment, kultoténment és végül a szocioténment világába. (E manapság nemzetközileg ironikusan használt kifejezések második felét az *entertainment*, azaz szórakoztatás szóból képzik.) Ebben is lehet élni, mert az elnyomás eszközei is globalizálódnak, a fegyverek és titkosrendőrök elnyomásánál sokkal kellemesebb a *ténmentokrácia*.

A dolgok ilyen alakulásának vannak jelei. Huntington kritikusan beszélt arról, hogy a nyugati világ már régóta igazi harmónia nélküli eufóriában él. Most ennél még többet kell mondanunk. 1990, a szovjet rendszer összeomlása óta ugyanezt a világot a katarzis nélküli hamis eufória jellemzi. Nem képes szembenézni saját történelmével. A kultúra nem technikai okok miatt veszített szerepéből, hanem azért, mert maga is belenyugodott a katarzis hiányába.

2. *Nem kevesebb:
több, erősebb, civil demokrácia*

Ez a másik út, van-e lehetősége? Csak akkor, ha a demokrácia új szintjét lehet megterem-

teni. Amely a jogok és a kisebbségek védelme, a poliarchia mellett nagyobb hangsúlyt ad a szolidaritásnak, a – belsőként, kötelezettségként értelmezett – kötelességnek, a részvételnek és az egyenlőségnek. Amely *a civil társadalom elvét globalizálja*. Amely – folytatva a monarchia, oligarchia, poliarchia terminusainak sorát – a szó legteljesebb értelmében vett *pánarchiát* vallja ideáljának.

El tud-e ezen az úton indulni az emberiség? Ezt a jövő fogja megmutatni.

Kulcsszavak: *civilizáció, kultúra, globalizáció*

IRODALOM

Albrow, Martin and King, Elisabeth: *Globalization, Knowledge and Society*, Sage, 1990
 Arisztotelész: *Politika*, Gondolat Kiadó. Bp. 1969
 Aszafjev, Borisz: *Az orosz zene mesterei*, Zeneműkiadó Budapest, 1962
 Bourdieu, Pierre: *The Forms of Capital In: Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* Ed. by John G. Richardson, New York, Greenwood Press, 1983
 Chaunu, Pierre: *A klasszikus Európa*, Gondolat Kiadó, Budapest 1971 (La Civilisation de l'Europe Classique Arthaud, Paris, 1966)
 Cooke, Deryck: *The Language of Music* Oxford University Press, 1959
 Dahl, Robert Allen: *Democracy and its Critics*. New Haven and London, Yale University Press, 1989
 A pluralista demokrácia dilemmái Osiris Kiadó, Budapest 1996, - 220. p.
 Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* Gondolat Kiadó, Budapest, 1974
 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata* Budapest, Gondolat, 1987 (Über den Prozess der Zivilisation, Frankfurt am Main, 1982)
 Engels, Friedrich: *Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása* Marx-Engels Művei, 20., Budapest, 1963
 Erdei Ferenc: *Paraszrok* Atheneum kiadása, é.n.
 Hobsbawm, Eric J.: *A forradalmak kora (1789-1848)* Kossuth Könyvkiadó, 1988. (The Age of Revolution, Europe 1789-1848, Weidenfeld and Nicolson, 1961)
 Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása*

és a világtrend átalakulása Európa Könyvkiadó Bp., 1998. (The Clash of Civilizations and the Remarking World Order Touchstone Books, 1998)
 Kroeber, A. L. and Kuckhohn, C.: *Culture. A Critical Review of the Concepts and Definitions*, Papers of Peabody Museum of Archeology and Ethnography, 1952
 Lévi-Strauss, Claude: *Structural Anthropology* Penguin Books, 1963
 Lotman, Jurij: *Szöveg, modell, típus*, Gondolat Könyvkiadó, 1973
 Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie* Frankfurt a/M., 1984
 Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965
 Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, Osiris Kiadó, Budapest 1998
 Morgan, Lewis Henry: *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, London, 1877
 Parsons, Talcott: *The Social System*, New York, Free Press, 1951
 Popper, Karl R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, Balassi Kiadó, 2001. (The Open Society and its Enemies I-II., London, Routledge and Sons, 1945)
 Rorty, Richard: *Esetlegesség, ironia, szolidaritás*, Jelenkor, 1994
 Spengler, Oswald: *A nyugat alkonya*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994
 Szabolcsi Bence: *A zene története*, Rózsavölgyi és társa, 1940
 Williams, Raymond: *Culture and Society 1780-1950* – London, Chatto and Windus, 1960

A GAZDASÁG GLOBALIZÁCIÓJA ÉS A CIVILIZÁCIÓK KÜLÖNBÖZŐSÉGE*

Chikán Attila

a közgazdaságtudomány doktora, rektor, egyetemi tanár, BKÁE

Tanulmányomban először a gazdasági globalizáció tartalmát és jellemzőit fejtem ki – rámutatva, hogy a globalizáció folyamata történelmi szükségszerűségekre, a piaccgazdaság koordináló szerepének általánossá válására épül, ami a gazdasági hatékonyság növelésére irányuló természetes emberi törekvés eredménye. A globalizáció tulajdonságai, intézményrendszere napjainkban van kialakulóban – ezekre a fejleményekre a különböző civilizációk eltérő módon és mértékben reagálnak és hatnak. A tanulmány a legfontosabbnak ítélt hatások összefoglalásával zárul.

A globalizáció fogalmáról és tartalmáról

Rengeteg definíció létezik az irodalomban a globalizációról, közülük számos elfogadható is. Olyan jelenségről van szó, amelynek tárgyalása nem csak egy megközelítésből lehetséges, s így a jelenség lényeges vonásait tartalmazó, meghatározott körben érvényesen alkalmazható definíciója sem csak egy van. Magam e tanulmányban a gazdaság globalizációjára szűkítem le az elemzést, s ezt is az üzleti világ nézőpontjából közelítem meg. (Hangsúlyozom, hogy természetesen elismerem más megközelítések létjogosultságát, fontosságát.) E nézőpontból számomra a gazdaság globalizációja azt jelenti, hogy a gazdaság szereplői döntéseiknél, amikor potenciális befektetéseikről, fogyasztóikról, erőforrás-beszerzési lehetőségeikről gondol-

kodnak, az egész világon adódó lehetőségeket mérlegelik. Ez egy laza definíció, de mint remélhetőleg látható lesz, alkalmas arra, hogy ráépítve értelmes dolgokat mondjak a globalizációról.

Mielőtt rátérnénk a gazdasági globalizációra, nagyon fontos megjegyezni, hogy a globalizáció távolról sem csak ebben a szférában létező jelenség, sőt, ezt a szférát még csak nem is tekinthetjük úttörőnek. A kultúra vagy a sport globalizálódása például sokkal régebbinek tekinthető, s a megvalósulását illetően részletkérdésekben lehet, s van is vita e szférákban, de lényegében mindenki elfogadja. A tudomány globalizálódása sem mai keletű. Nem ismerek olyan elemzést, amely e folyamatok egymásra hatását mélyenszántóan tárgyalná. Magam vizsgálódásom körét most leszűkítem a gazdasági globalizációra – de felhívom a figyelmet arra, hogy a kölcsönhatások alól a gazdasági folyamatok sem mentesek (gondoljunk például bizonyos kulturális események vagy a sport globális reklámhordozó, s így üzleti erejére). Úgy vélem tehát, s igyekszem igazolni is, hogy mondanivalóm tanulságai túlmutatnak a gazdaság szféráján.

Miért alakul ki a globális gazdaság, miért vagyunk ma nyakig a gazdasági globalizáció folyamatában? A tőkének, amely a gazdasági tevékenység immanens mozgató tényezője, örök törekvése, hogy optimálisan helyezkedjen el a lehetséges befektetések között (ami a közgazdaságtan alaptörvényei szerint akkor következik be, ha minden részegység-

* A tanulmány szövege (a civilizációval foglalkozó fejezet kivételével) jórészt átfedésben van a Chikán (2001) cikkel.

ge egyformán hatékony). Az örökké változó feltételekhez való alkalmazkodás igénye miatt ehhez igen nagy mozgékonyásra van szüksége. Mindent, ami ennek útjában áll, igyekszik eltávolítani – beleértve az országhatárokat is. Ahhoz, hogy átlássuk, hogyan, milyen mechanizmusokon keresztül képes a tőke a maximális – tehát a globalitást feltétlenül megkövetelő – allokáció felé mozogni, egészen Adam Smith-hez, a közgazdaságtan atyjához célszerű visszanyúlnunk. Ő volt az, aki a 18. században elsőként fejtette ki (Smith, 1992) következetesen a társadalmi munkamegosztás jelentőségét a hatékonyság szempontjából – rámutatva, hogy e hatékonyság alapvető tényezője a gazdasági szereplők specializációja s az erre épülő csere, a tevékenységek (eredményének) cseréje. A specializáció és a tevékenységcsere együtt elvezet a koordináció igényéhez: a társadalomban szükség van olyan koordinációs mechanizmusokra, amelyek keretet adnak e cserefolyamatoknak.

Koordinációs mechanizmusok

A koordinációs mechanizmusoknak jelentős mennyiségű és értékű irodalma van. Magam mindmáig Kornai János (1983) gondolatmenetét használom a legszívesebben. Kornai azt mondja, hogy a társadalmi (s ezen belül a gazdasági) koordinációnak négy alapvető mechanizmusa különböztethető meg: a piaci, a bürokratikus, az etikai és az agresszív koordináció. Kornai hangsúlyozza, hogy olyan társadalmat még nem ismertünk, amelyben csak egy koordinációs mechanizmus működött volna (tehát a valóságban mindig az említett mechanizmusok valamilyen kombinációjával találkozunk), ugyanakkor minden társadalomban létezik egy domináns koordinációs mechanizmus.

Úgy tűnik, hogy a 20. század a piaci koordináció diadalát hozta. A közelmúltban megjelent a *Fortune* magazin egy különszáma, amely az üzleti tevékenység, a

„business” jövőjéről szól, s ezt a századot a *kapitalizmus századának* nevezi. Ebben a különszámban *Paul Krugman*, aki mind a „komoly” mind a „népszerűsítő” szakirodalomban az egyik legbefolyásosabb közgazdász napjainkban, azt fejti ki (Krugman, 2000), hogy (jelen tanulmány terminológiájába „áttérve”) végső soron bebizonyosodott, hogy a ma elképzelhető koordinációs mechanizmusok közül a piac a leghatékonyabb, az ettől való eltérésre irányuló kísérletek rendre kudarcot vallottak. A piaci koordináció hatékonyságába vetett hitünket természetesen nem csupán Krugman fejtegetésére alapozzuk: empirikus és elméleti érvekkel egyaránt alá tudjuk támasztani. Legfőbb empirikus érünk épp a közép- és kelet-európai országok átalakulási folyamata, amelynek során a hatékonyság szinte hihetetlen mértékben javult a régióban. Félreértés ne essék, ezzel nem az átmenet egészét értekelem; a következmények átfogó elemzése nem lehet e dolgozat tárgya. Azt azonban aligha vitatja bárki, hogy a szűken értelmezett gazdasági hatékonyság drámaian növekedett, akár a szerkezetátalakítás sebességét, akár a termékek piacképességét vagy a termelékenységet tekintjük.

A piaci koordináció hatékonyságára vonatkozó elvi okfejtés gondolatmenetét az alábbi pontokban foglalom össze (Chikán, 1997):

1) A piaci koordináció az, amely a szóba jöhető alternatívák közül a leginkább dinamizálja a társadalmat. A piaci koordináció alapvető eszköze a verseny, amely megteremti a fogyasztói igényekhez való állandó alkalmazkodás kényszerét, elvezet a folyamatos innováció szükségességéhez, és azt a gazdaság működése a társadalmi jólét gyors fejlődésének lehetőségére fordítja le.

2) A piaci koordináció másik hallatlanul fontos tulajdonsága, hogy úgy képes átmenetet teremteni a gazdaság különböző létszférái között, hogy közben meghagyja azok vi-

szonylagos önállóságát. Képes a gazdaság kapcsolatát megteremteni más létszférákkal, a fogyasztó értékítéletét közvetíteni pl. az oktatással, az egészségüggyel, a művészetekkel kapcsolatban anélkül, hogy közvetlenül beavatkozna azok sajátos belügyeibe – ezzel segíti egy harmonikus társadalmi struktúra előállítását.

3) Végül nagyon fontos tulajdonsága a piaci mechanizmusnak, hogy több olyan általános tulajdonsága van, amelyek a társadalom számára pozitív tartalmat hordoznak: a résztvevők számára megteremti a döntési szabadság lehetőségét, kialakítja és fenntartja a tisztességes verseny kereteit, a szereplők egyenrangúságára épít. Ezek olyan értékek, amelyeket az emberek általában fontosnak tartanak.

Természetesen a piaci koordináció alkalmazásának és hatékonyságának is megvannak a korlátai. Vannak igen hangsúlyos értékek a társadalomban (például az esélyegyenlőség gondolata), amelyeket a piaci koordináció eszközei nem képesek megfelelően kezelni. Ezért bizonyos radikális közgazdászoknak ellentétben úgy vélem, hogy az egyéb koordinációs mechanizmusokra (mindenekelőtt a másik, hesszán távon stabil típusra, az állami szerepvállalásra építő bürokratikus koordinációra) nem csak a piaci tökéletlenségek (*market failures*) miatt, hanem a társadalom értékszerkezetének bonyolultsága következtében is szükség van. E kérdés részletesebb tárgyalására fő témánk szempontjából itt nincs szükségünk.

A globális koordináció kettőssége és intézményi rendszere

A piaci koordináció sok évszázada jelen van az emberiség történelmében – nem új jelenségről van tehát szó. Érdemes azonban figyelmet fordítanunk arra, mi az oka a kiterjedésének, annak, hogy az elmúlt évtizedekben az országhatárokon átnyomulva globálissá válik. Természetesen bonyolult (sok oldalról megközelíthető) összefüggéslánc

vezethetett ide, ebből én két olyan tényezőt emelnék ki, amelyeket az üzleti világ szempontjából a legfontosabbnak tartok (jelentőségük túl is mutat az üzleti világon). A fogyasztói szükségletek robbanásszerű bővülése (általános növekedése és választéki szélesedése) szükségessé tette a termelés és a fogyasztás egyre kiterjedtebb nemzetköziesedését, a technikai fejlődés (mindenekelőtt az informatika és a logisztika fejlődése) a lehetőséget teremtette meg a globális gazdaságnak.

A piaci és a bürokratikus logika

A piaci koordináció nemzetköziesedése, végső soron a világ működési logikájának globalizálódása a globális ügyekre irányuló koordináció megkettőződését jelenti. A világkoordináció ügye a legutóbbi időkig a bürokratikus koordináció logikájára épült: ennek fő hordozói a 19. század óta a nemzetállamok, ezek hozták létre saját, politikai racionalitásra épülő logikájuk kiterjesztéseként a hasonlóképpen a politikai racionalitásra épülő nemzetközi szervezeteket, illetve folytattak a maguk hatáskörében koordinációs tevékenységet. Természetesen ebben a bürokratikus-politikai logikában is vastagon megjelentek a piaci és a gazdasági szempontok, de csak mint külső mérlegelendő tényezők. A nemzetállamokra és a bürokratikus koordinációra épülő működés főszereplője a szavatmaximaláló politikus, akinek működési logikája alapvetően eltér a piaci koordináció főszereplőjétől, a profitmaximalizáló üzletemberétől, aki (a multi- illetve transznacionális vállalatok szervezeti hátterének támogatásával) a gazdasági, üzleti racionalitásra építve próbálja irányítani a társadalom működését.

Ez a kettősség határozza meg napjaink világának működését. Senki nem tudja, hová fejlődik a dolog: hiszen történelmi léptékben nagyon új jelenségről van szó. Az azonban bizonyos, hogy a politika (illetve a bürokratikus koordináció) évszázadokon keresztül tapasztalt dominanciája a nemzetközi kérdé-

sek kezelésében megrendült, és ma nehéz lenne megmondani, hogy a kétféle koordinációs mechanizmus közül melyik vezetí ténylegesen a világot.

Engedtessek meg néhány megjegyzés a jelenlegi helyzettel kapcsolatban. Nagyon érdekes, hogy a két, alapjában eltérő logika között sok fontos azonosság is található. Az egyik, amely különösképpen nehézkesé teszi az „egyezkedést” az, hogy mindkét főszereplő, a szavazatmaximaláló politikus és a profitmaximalizáló üzletember is kényszerpályán mozog a preferenciáit illetően. Elméletileg és empirikusan is könnyen belátható, hogy ha nem a saját logikájának megfelelő maximalizáló magatartást tanúsítja, elveszett. (Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy amikor itt maximalizálásról beszélek, nem az alaptankönyvek – s egyúttal az alapkritikusok – szűk látásmódját követem. Tetszőleges korlátozó feltétel vehető számba, ha konkretizálni vagy akár matematikailag kifejezni akarjuk a maximumot – azaz egy elvi maximumhoz képest rengeteg kompromisszum köthető –, ettől azonban tény marad, hogy ha az üzletember bevételei nem haladják meg tartósan és a versenytársainál nagyobb mértékben a kiadásait, és ha a politikus a választáson nem szerez a versenytársainál több szavazatot, akkor *neki annyi* – ahogy mostanában mondani szokás.)

Fontos hasonlóság továbbá, hogy a társadalom mind a piaci, mind a bürokratikus koordinációval, illetve ezek megvalósítóival szemben megfogalmaz olyan etikai elvárásokat, amelyek átvezetnek bennünket az etikai koordináció birodalmába. Ezek az etikai elvárások elvben, első látásra idegenek mind a profitmaximalizáló üzletember, mind a szavazatmaximalizáló politikus számára, korlátozzák önálló hatékonyságukat. Erre a dolgozatban még visszatérünk.

Végül nagyon fontos megemlíteni, hogy mindkét szereplőtípus hajlamos az agresszióra. Kornai azt mondja, hogy a társadalomban

azért nincs semmiképp koordinációs vákuum, mert ahol a másik három mechanizmus nem működik, azaz ahol csak lehetőség nyílik rá, ott belép az agresszív koordináció. Ez egyébként tisztán következik a maximalizáló hajlandóságból; hiszen ahol valamelyik más koordinációs mechanizmus nem működik, ott a politikus vagy az üzletember számára új tér látszik nyílni (valamilyen korlátozás, szabályozás eltűnt), amelybe neki be kell nyomulnia, ellenkező esetben azt az ellenfelei teszik meg.

Ma még nyitott kérdés, hogy jó irányba viszi-e az emberiség fejlődését a világ illetén megkettőződött működési logikája. Egy dolog biztos: nem lehetünk valami büszkék a nemzetállami logikára és a rá épülő bürokratikus koordinációra, amely az elmúlt másfél-két évszázadban egyre szofisztikáltabb intézményrendszert alkalmazva uralta a világot. Ennek jegyében és keretei között természetesen sok jó történt: iskolarendszerek épültek ki, nemzetközivé vált a kultúra és a tudás, kiterjedt a szociális és egészségügyi ellátás – és még sorolhatnánk. De (amellett, hogy az említett jótékony fejlemények hatékonysága manapság egyre kérdésesebb) ugyanezre a nemzetállami logikára épülve folytak a területszerző háborúk, alakultak ki a nemzetiségi, kisebbségi elnyomás változatos formái, folyik alapvető emberi szabadságjogok korlátozása is. Nem hiszem, hogy a piaci koordináció térnyerése önmagában semlegesítené vagy megoldaná a jelzett problémákat, de nagyon sok vonatkozásban eltérő síkra helyezve a kérdéseket, legalább is új válaszokat fog rájuk keresni.

Az intézményrendszer formálódása

Rendkívül érdekes, hogyan alakul a globalizáció intézményrendszere. A főszereplők az egyik oldalon természetesen a nemzetállamok, a másikon a multinacionális vállalatok. Sajátos és fontos körülmény, hogy ez ideig mind a bürokratikus, mind a piaci koordináció

globalizálására kialakított intézményeket a nemzetállamok hozták létre a politikai logika szabályai szerint. A multinacionális vállalatok nemzetközi megszerveződése intézményi szinten még várat magára. A szerveződési kezdemények megvannak: létrejöttek olyan vállalatcsoportok, illetve stratégiai szövetségek, amelyek egy-egy iparágat (vagy épp egy-egy régiót) dominálnak. Ezek azonban természetesen nem a piaci koordináció intézményrendszerei, sőt, mivel versenykorlátozó elemek (is) jócskán találhatók bennük, sokszor éppen hogy piacellenesek. Az üzleti szféra aktivitására épülő koordináció nincs „kitalálva” – kérdéses, hogy lehetséges-e egyáltalán. Mindenesetre ma a piaci koordinációt is államilag létrehozott államközi szervezetek igyekeznek szabályozni. Drámai hatásaival együtt éltem ezt át a WTO 1999. decemberi, Seattle-i tanácskozásán, illetve az ezt előkészítő tárgyalássorozaton, amelyben módomban volt aktív szereplőként részt venni. A világgazdaság monetáris szabályozását (és bizonyos értelemben a fiskális politikákat is) befolyásolni szándékozó IMF és a Világbank sokkal inkább a politikai, mint a gazdasági logika szerint működik – nem is beszélve az ENSZ gazdasági szervezeteiről. Nem kell túl nagy bátorság annak kijelentéséhez, hogy a politikai és gazdasági logika ellentmondásának feloldására e szervezetek nem lehetnek alkalmas kereteik – világosan mutatják ezt egyre nyilvánvalóbb működési zavaraik.

Sajátos szerepük van, de még inkább lehet a jövőben, azoknak a nemzetközi szervezeteknek, amelyek személyesen segítenek összehozni a menedzsereket. Formális keretként a nemzetközi szakmai szervezeteket említhetjük, amelyek egy-egy szakterület működésében, szakmai, etikai és szervezeti kérdéseiben nemcsak eszmeccseréket folytatnak, de közvetlen és közvetett módon normameghatározó szerepet is betöltenek. Jómagam személyes tapasztalatok alapján állíthatom, hogy ezek történelmi léptékkel

mérve nagy sebességgel törnek utat az üzleti élet szabályozásának irányában. (Több ilyen szervezetben töltöttem be vezető tisztségeket, köztük talán legfontosabb, hogy tíz éve vagyok végrehajtó bizottsági tagja, s most két évre elnöke az egyik legnagyobb ilyen menedzserszervezetnek, a Beszerzési Világszövetségnek.) Ezek a szervezetek nem hoznak közvetlenül üzleti vagy szabályozási döntéseket, de tagjaik nagy kooperációs készsége, a közvetlen konfliktuslehetőségek csekély volta, a bennük felhalmozódó illetve aktivizálódó szakismeret igen jelentős magatartásformáló erőt képvisel.

A koordináció alakításának nagyon fontos eleme a civil szféra intézményeinek megjelenése. Ezek az intézmények többnyire mindkét típusú (a piaci és a bürokratikus) koordinációval, azaz mind a piaccal, mind az állami szerepvállalással – ha úgy tetszik, a multinacionális cégekkel és a politikai állammal – elégedetlenek. E szerveződések struktúrája igen heterogén, megtalálhatóak bennük a környezetvédektől a szegények támogatóin, a szak szervezeti típusú érdekvédőkön át a széplelkű értelmiségi csoportokig mindenféle nézetrendszer képviselői. Aktivizálódásuk, és főleg globalizálódásuk az elmúlt egy-két évtized jelensége, és feltétlenül új szintet hoz be a gazdasági koordináció kérdéseinek kezelésébe. A már említett „Seattle-i csata” volt az első nagy összecsapás a globális szabályozás szervezetei és a globális jelentőségűvé nőtt civil szervezetek között, amelyet aztán rövidesen követett a davosi, majd legutóbb a prágai „ütököt”. Mivel a demonstrációk Seattle-ben effektíve megakadályozták a WTO ülésének elkezdését, a magyar delegáció más tagjaival az első nap jó részét azzal töltöttük, hogy a tüntetőkkel beszélgettünk. Így saját tapasztalataim alapján mondhatom, hogy ezek az emberek többnyire értelmes gondolatokat fogalmaztak meg követeléseikről. Igen széles skálán mozogtak: voltak, akik a kanadai erdők tarvágásának abbahagyását, mások Kína em-

beri jogi problémáinak megoldását kérték számon, ami közös volt bennük, hogy nem igen tudták, mi az a WTO, amely ellen tüntettek. Világosak és értelmesek tehát a gyökerei e különböző csoportok közötti globális szervezeti együttműködésnek, azonban nem fogalmazódik meg – legalábbis egyelőre – olyan közös cél, amely nem csak valami (a fennálló intézményi rendszer) ellen, hanem valamiért volna képviselhető. Minthogy magam sok szempontból úgy tekintek a civil szférára, mint az etikai koordináció hordozójára (úgy vélem, ebben nem vagyok egyedül), a jelenséget figyelemreméltónak ítélem, s úgy vélem, hogy e szervezeteknek a globális koordinációban való szerepe növekedni fog.

Globális-e a globalizáció?

A globalításban érdekelt szervezetek heterogenitása felveti a kérdést: mennyire tekinthető globálisnak maga a globalizáció? Úgy vélem, hogy még a szűken értelmezett gazdasági globalizáció is eléggé eltérő mértékű az egyes területeken, ezen belül prominensen a különböző piacokon, s azt is hiszem, hogy napjaink nemzetközi válságai egy részének ez fontos oka. Leggyorsabban és legmélyebbre hatóan a pénzügyi szféra globalizációja ment végbe a nemzetközi gazdaságban, valószínűleg nem kis mértékben okozva azt, hogy az elmúlt évtizedekben a pénzügyi befektetések – nagyjában-egészében – számottevően nagyobb hozamot hoztak, mint a reálbefektetések. Azokkal értek egyet, akik úgy látják: a reálszféra tetején úszik egy pénzügyi buborék, amely a világban mozogva különböző zavarokat okoz. A pénzügyi és a reál-folyamatok elszakadnak egymástól, és az előbbieket ott is problémákat okoznak, ahol ezt a reálszféra működése egyáltalán nem indokolná (a szakértők szerint ennek iskolapéldája a tavalyi indonéz válság). A reálszféra nagyon sokat lépett előre a globalizálódás felé, ebben az informatika fejlődése mellett különösen a logisztika fejlődésének volt nagy szerepe, de

a globalizálódás mértékében ez a szféra elmarad a pénzügyi szférától (ez nem is igen lehetne másként: a pénz gyakorlatilag korlátlan mozgékonyásával az anyagi folyamatok nem versenyezhetnek). Meghatározó hatása van a világ fejlődésére annak a ténynek, hogy – érthető okokból – a munkaerőpiac globalizációja csekély mértékben indult be, s néhány piaci szegmenstől eltekintve belátható időn belül nem is várható. Ez egyrészt a munkaerőnek még az áruvilágénál is csekélyebb mobilitása, másrészt éppen a politikai szféra és a bürokratikus koordináció jóval nagyobb szerepe miatt természetesnek tekinthető. Végül megemlíjtük, hogy az információ mint erőforrás piacának robbanásszerű globalizálódása alapvetően változtatja meg a többi részpiac belső működését és egymással meglévő kapcsolatait egyaránt, ezzel újabb, igen nagy kihívást jelent mind a piaci, mind a bürokratikus koordinációnak. Ez a robbanás, mint közismert, napjaink jelensége, ma még gyakorlatilag felbecsülhetetlen következményekkel.

Mit várhatunk a globalizációtól?

Ha összefoglalóan akarjuk értékelni a globalizációt, célszerűbb abból kiindulni, hogy önmagában semmi nem jó vagy rossz, a globalizáció sem: vannak kedvező és kedvezőtlen hatásai egyaránt. Bizonyos jelenségek arra utalnak, hogy a globalizáció jelenségével szoros kölcsönhatásban – ha tetszik, ha nem – uniformizálódnak az emberi szükségletek. Ma a világ minden repülőterén ugyanazokat a termékeket lehet megkapni, ugyanazok a tollak vannak az írószertokban, ugyanazokat az üdítőket követelik maguknak a gyerekek, ugyanazon tévéműsoroknak van sikere és ugyanazokat a slágereket dúdolják (üvöltik) mindenütt. Az igények kielégítésének módja is uniformizálódik: magam sem értem pontosan, miért vette át Európa oly gyorsan az amerikai bevásárlóközpont-kultúrát, azt viszont értem, miért kell ugyanazokat a kurzusokat meghallgatni a világ

minden Business Schooljában ahhoz, hogy valaki MBA fokozatot szerezzen. Úgy tűnik, kialakulóban van egy olyan általános, az emberi élet elemeire vonatkozó konszenzus, amely globálisan érvényesül. Ha optimisták akarunk lenni – s miért ne lennénk azok –, akkor hihetünk abban, hogy erre ráépülnek, ráépülhetnek a helyi (nemzeti) kultúrák, s feloldhatják a dögunalmas uniformizálódást. Ennek a jelei a fejlettebb országok kulturális életében megtalálhatók, bár nem mindig meggyőző erővel – e téma tárgyalása is kimutat dolgozatunk fő irányából.

A globalizáció a maga logikájával történelmi léptékű új választ adhat az emberiség néhány nagy problémájára – olyanokra is, amelyeket a piachoz kapcsolunk, s olyanokra is, amelyeket a nemzetállamok keretei között nem tudunk kezelni. Nosztalgizálni vagy a globalizációt átkozni nem vezet sehová: bármit teszünk is, az emberek többé nem fognak hosszú téli estéket tölteni a fonóban egymásnak énekelgetve; illetve, ha teszik, akkor ezt szabad választásként, s nem alternatívák hiányában cselekszik. Az új válaszokat, amelyeket keresünk, én elsősorban a tudás alapú társadalom felé mozdulás irányában vélem megtalálni. Ez tanít meg bennünket az ember és az emberi értékek mélyebb tiszteletére, beleértve a saját és az idegen kultúra harmonizálására irányuló képességet is. Ezekre az értékekre támaszkodva kaphat az etikai koordináció a jelenleginél lényegesen nagyobb teret az emberi társadalom, s ezen belül a gazdaság szabályozásában, lehetővé téve olyan tényezők összehangolását is, amelyekkel a két, jelenleg a dominanciáért küzdő erő, a piac és az állam, nemigen tud mit kezdeni.

A gazdasági globalizáció és a civilizációk

Éppen a civilizációs, tágran értelmezett kulturális különbségek, amelyek napjainkban (kivált a 2001. szeptemberi amerikai terrortámadás után) különös élességgel jelentkeznek, teszik fel talán a legfontosabb új kérdéseket.

Mi következik a fentiekből a gazdasági globalizáció és a civilizációk kapcsolatára? Ha bárkinek kételye lett volna afelől, hogy ilyen kapcsolat létezik, azt bizonyára meggyőzték a szeptember 11-e utáni események. Szerintem a terrortámadás nagyon nagy mértékben épp a civilizációs háttére miatt sokkal több egyszeri eseménynél. Számomra ez elsősorban kulturális sokk, és úgy vélem, nagyon világos, hogy a politikai/katonai válasz (amelynek indítékai és vezérlő motívumai között a kulturális tényezőknek prominens szerepük van) semmiképpen nem vezethet a terrorizmus problémájának megoldásához, legfeljebb az átmeneti kezelésére alkalmasak. Jogos tehát felvetni a kérdést: milyen kapcsolatban vannak a gazdasági globalizáció korábban kifejtett jellemzői és hatásai az emberiség civilizációs kérdéseivel, a különböző civilizációk együttélésével, sőt integrálódásával? A kérdést sok oldalról lehet vizsgálni, a következő áttekintés a közgazdász nézőpontjából fogalmazódott meg.

Régóta evidens, hogy a különböző nemzeti kultúrák, az eltérő civilizációk egymástól különböző gazdasági és gazdálkodási értékekre, paradigmákra épültek/épülnek, s hogy ennek a nemzetközi kereskedelemben szerepe van. Az újdonság a globalizáció következtében megváltozott gazdasági kapcsolatrendszer új minőségében van: ez a civilizációknak sokkal szorosabb kapcsolatát eredményezi. Ennek lényege, hogy míg az eltérő civilizációkat képviselő gazdasági szereplők korábban *diszkrét pontokon*, rendszerint valamilyen – például termelési – folyamatot lezáró tevékenységcserében (ennek tipikus formája az áruvilág vételi/eladási aktusa) kerültek egymással kapcsolatba, ma a gazdasági tevékenység *folyamatában* kell együttműködniük. Az eddigi, általában egy-síkú (többnyire vevő–eladói, ritkábban tulajdonosi–munkavállalói) kapcsolatok helyére sokrétű, sokféle szerepet kínáló, ill. megkövetelő multikulturalitás lép. A magam részé-

ről a következő területeken tartom kiemelkedően fontosnak a globalizáció korábban említett jellemzőinek civilizációs hátterét.

- Az egyes civilizációk, kultúrák triviálisan eltérő értékekre épülnek, s ezekből a különböző helyzetek eltérő megítélése illetve eltérő magatartásformák választása következik (egyetlen példa: az idő és a pontosság eltérő értékelése).

- A különböző értékekből eltérő etikai normák következnek, s eltérések a mi „jó” (helyes) és mi „nem jó” (nem helyes) értelmezésében (pl. az ügyfelek közötti ajándékozás vagy a gyermekmunka megítélése).

- Ismét csak az eltérő értékek következtében különböző lehet a hatékonyság kritériuma (például a gyorsaság értékelése vagy a minőség, tartósság megbecsülése).

- A nagymértékben intenzifikálódott kommunikáció megnövelte a világ soknyelvűsége mögött rejlő szemantikai eltérések jelentőségét. A közös nyelv (angol, spanyol vagy bármelyik) egyes szavai mögött az egyes kultúrák képviselői nem feltétlenül azonos jelentéstartalmat éreznek.

- Az intézményi rendszerek eltérő volta, a hierarchia illetve, az egyes szereplők közötti hatalmi távolság különböző értelmezése sajátos jelentőséget kap, amikor például különböző kultúrák képviselőinek kell egyazon szervezetet üzemeltetniük.

- Az egyes országok, régiók fejlődésbeli különbözősége, az országok, régiók közötti folyamatos differenciálódás sokkal átláthatóbbá válik a globalizáció folyamatában. A folyamatok átértékelődnek, korábban nem létezett, sajátos dimenziókat kapnak (például a nemzetközi kereskedelem vagy környezetvédelem egységes szabályozásának civilizá-

ciónként eltérő értékelése, ill. ennek hatásai).

- A globalizációs kihívások személyesége, a globalizáció egyénekig ható következményei különbözőek az egyes civilizációk képviselői számára, akik eltérően ítélik meg a személyes szféra tartalmát, jelentőségét.

Fontos hangsúlyozni, hogy a fenti különbségek természetesen nem a globalizáció következményei, ezek többsége évszázadok fejlődésének eredménye. A globalizáció azonban kiemeli és új megvilágításba helyezi őket. Nagy kérdés, amelyre sem a gyakorlati élet, sem a tudomány nem adta meg a választ, hogy a globalizáció mely területeken és milyen mértékben fogja csökkenteni/felszámolni, és hol fogja növelni/kiélezni ezeket a különbségeket. Megítélésem szerint ez ma az emberiség fejlődésének egyik kulcskérdése.

Összefoglalás

A közgazdász fejével gondolkodva a globalizációt úgy értelmezzük, mint az egész emberiség szükségleteinek mind nagyobb mértékű kielégítésére irányuló fejlődés szükségszerű következményét. A piaci mechanizmusok által szabályozott tőkemozgások természetes törekvése, hogy az útjukban álló akadályokat – így a nemzetállami korlátokat is – lebontsák. A globalizáció felgyorsulása a nemzetközi gazdasági tevékenységeket új követelmények elé állította, ennek formái, intézményrendszere napjainkban alakulóban vannak, s nem igazán hatékonyak. A működési formák kialakulásának egyik nagyon fontos összetevője, hogy eltérő civilizációk közegében megy végbe. Megítélésem szerint az emberiség fejlődésének kulcskérdése, hogy az eltérő civilizációk követelményei mennyire harmonizálhatók a globalizáció közegében.

IRODALOM

Chikán Attila (1997): *Vállalatgazdaságtan*. Aula, Bp.
 Chikán Attila (2001): *A globalizáció és a gazdasági tevékenységek koordinációja*, Ezredforduló, 2001/1., 24–28. o.
 Kornai János (1983): *Bürokratikus és piaci koordináció*, Közgazdasági Szemle, 30(9), 1983 szeptember, 1025–1038. o.

Krugman, Paul (2000): *Unleashing the Millenium*, Fortune, March 6, F 16–20.
 Smith, Adam (1992): *A nemzetek gazdasága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

CIVILIZÁCIÓK ÉS CIVIL TÁRSADALMAK A 21. SZÁZAD ELEJÉN

Simai Mihály

akadémikus

A dialógus háttéréről

Az ENSZ 53. közgyűlése 1998-ban Khatami iráni elnök javaslatára úgy döntött, hogy a 21. század első esztendejét, 2001-et, a civilizációk párbeszéde évének nyilvánítja. Az ENSZ tagállamai különböző megfontolások alapján támogatták a javaslatot. Egyesek úgy látták, hogy a párbeszéd erősíteni fogja a Világszervezetet, s egyben kifejezi ellenvéleményüket Huntington amerikai politológussal szemben, aki a 21. század meghatározó konfliktusaiként a civilizációk összeütközését jósolta a Foreign Affairsban 1993-ban megjelent, s világszerte ismert és vitatott tanulmányában¹ A tagállamok képviselőinek többsége hangsúlyozta, hogy a dialógus a különböző kultúrák és civilizációk között mindenképp pozitív, hiszen új gondolatok-

kal gazdagítja az emberiséget, csökkentheti a bizalmatlanságot, a szembenállást, és egymás jobb megértésének segítségével hozzájárulhat a fejlődéshez, a közös gazdasági és társadalmi problémák megoldásához. Néhányan úgy látták, hogy a dialógus eleve feltételezi a civilizációk egyenlőségét és jogát a különbözőséghez. Mások viszont ennek épp ellenkezőjét hangsúlyozták. Kifejtették, hogy a globalizáció és a tömegkommunikáció új egyenlőtlenségeket hozott a civilizációk helyzetében, s a dialógus ezek csökkentése érdekében lényeges eszköz lehet. Khatami iráni elnök közgyűlési beszéde nemcsak az iszlám eszméit és értékeit hangsúlyozta, hanem kiemelte azt is, hogy sok a közös vonás Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohamed erkölcsi tanításaiban. Ausztria képviselője az Európai Unió nevében szólott, azt javasolta, hogy ne csak általában legyen párbeszéd a különböző civilizációk között, hanem olyan konkrét témákkal foglalkozzanak, mint az emberi jogok érvényesülése, az erőszak, a terrorizmus elítélése, a türelmesség, a demokrácia, a politikai, a vallási pluralizmus és a szegénység elleni harc. A japán delegátus a béke és a fejlődés előmozdítását tekintette központi témának. Érdekes vita folyt arról is, hogy kik hivatottak a civilizációk nevében beszélni. Egyiptom képviselője kijelentette, hogy országa része az arab az afrikai, az iszlám és a modern civilizációnak, tehát mindegyikük nevében beszélhet. Sokan az ENSZ fórumait javasolták a párbeszéd folytatására. Az ENSZ főtitkára is

¹ Samuel Huntington amerikai politológus véleménye szerint elsősorban az iszlám és a konfucianizmus támadja a keresztény eszméken alapuló olyan értékeket, mint a demokrácia, a szabadság, az emberi jogok. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít a több mint egymilliárd hívőt tömörítő iszlámnak. Néhány specifikus konfliktuspárt és centrális térséget is megfogalmaz: az iszlám és az ortodox kereszténység Oroszországban, az iszlám és a hindu Indiában, a hindu és a kínai Ázsiában, az iszlám és a nyugat több térségben. Véleménye szerint az afrikai és latin-amerikai civilizációk, amelyeknek központi államai nincsenek, továbbra is a nyugattól maradnak függő helyzetben, Latin-Amerika és a nyugati világ szorosabban integrálódnak, Japán növekvő mértékben vonzódik az egyre erősebbé váló Kínához. Huntington meglehetősen leegyszerűsítő és monolitikus civilizációábrázolását sokan bírálták tanulmányának megjelenése óta. *Foreign Affairs* Vol. 72. No. 3, 24. old.

kiemelte az ENSZ szerepét és lehetőségeit. Khatami elnök a tudósok szerepére helyezett hangsúlyt. Számos delegátus a civil társadalom szervezeteinek kívánt centrális szerepet adni. Érdekes módon egyedül Malajzia képviselője javasolta, hogy a dialógus érdekében mindenekelőtt a civilizációk fogalmát kellene tisztázni. Hivatkozott a kínai mondásra, amely szerint a meghatározás a bölcsesség kezdete. Úgy gondolom, nekünk is célszerű röviden kitérni erre.

A fogalmaknak két összefüggésben van jelentőségük. Az egyik történelmi, vagyis amikor megjelentek, és használni kezdték, a másik a jelen, amikor mi használjuk őket.

A nemesi öltözettől a politikatudományig

A szó latin eredetű. Mai értelmezésében sajátos környezetben született a civilizáció fogalma. Egyes vélemények szerint először a francia nyelvben jelent meg a 18. században, a királyi udvarban elfogadható ruházat jellemzésére. Lényegében a ruházat nemességét jelentette. A 19. században az európai dominancia integrálta a civilizáció fogalmát, s párosította az imperializmus civilizációs küldetésével. „Az európai civilizáció és a többiek” kifejezéssel azonban Európa akaratlanul is elismerte, hogy vannak más civilizációk is, amelyeket azonban „felülírni” kívánt politikai, gazdasági és kulturális hatalmának kiterjesztésével. Huntington a civilizációkat az emberek legmagasabb szintű, legátfogóbb kulturális közösségeként definiálta. Én a Webster értelmező szótár definícióját veszem alapul: ez a civilizáció fogalmát kettős értelemben adja meg. Az egyik értelmezés szerint „a civilizáció a politikai, a társadalmi és kulturális fejlettség viszonylag magas foka”, a másik értelmezés meghatározott népek, helyek és korok kultúrája. A fogalom mindkét értelmezése magában foglalja egy társadalom létezésének anyagi feltételeit, amelybe beletartozik a gazdálkodás

és a politika jellege, beleértve a társadalom intézményeit is, valamint az egyének egymás közötti és társadalmi kapcsolatrendszerének jellege. A földrajzi elhelyezkedés ebben az értelemben egyik döntő tényezője a civilizációk kialakulásának. Fontossá vált azonban a történelmi fejlődés is, mert hatásai fellazították a földrajzi meghatározottságot.

A múltban sem lehetett, s a 21. század elején különösen nem lehet egyszer és mindenkorra adottnak, zárt rendszernek tekinteni a civilizációkat. A civilizációk belső ellentmondásai, feszültségeik, zavarai és külső erők, más civilizációk hatására mindig is változtak. A változások rendszerint lassúak voltak. Eredményezhették az adott civilizációk pusztulását, vagy épp ellenkezőleg, felemelkedését, uralkodóvá, meghatározóvá válását. A civilizációk egymásra hatásának történelmi mechanizmusait, pozitív és negatív következményeit is jól ismerjük. Nagy népvándorlások, hatalmas tömegeket mozgató események, mint például a keresztes háborúk, vallások terjesztése szolgálatában közvetítették e hatásokat legközvetlenebb módon. A 20. században, különösen a század második felében felgyorsult az egymásra hatás. Ebben szerepet játszott az emberek vándorlása és a társadalmak keveredése mellett a gazdaság és különösen a technikai fejlődés. Különösen jelentőssé vált az egymásra hatás az információs forradalom nyomán.

Mivel az emberek állami keretek között élnek, felvetődik az a kérdés is, milyen a viszonya az államnak a civilizációhoz. A szakirodalomban időnként az a kérdés is felmerül, hogy korunkban miként definiálható egy civilizált vagy civilizálatlan állam. A civilizációk a múltban sok tekintetben befolyásolták az államok jellegét, intézményeit, történelmi funkcióik teljesítését. Ez gyakran a pusztítás hatékonyabb eszközeinek kifejlődését eredményezte. Igen jelentősnek bizonyult az államok szerepe a civilizációk egymásra hatásában is.

A civilizációk találkozása a múltban gyakran vezetett jelentős feszültségekhez, de az együttműködést is ösztönözhetette. Ma azokat tekintik civilizált államoknak, amelyek demokratikusak, tiszteletben tartják az emberi jogokat s nemzetközi kapcsolataikat az ENSZ alapokmányában elfogadott elvekre és normákra építik.

A dialógus és a politika szempontjából egyaránt lényeges kérdés az is, hogy a civilizációhoz való tartozás milyen formában jelenik meg a hétköznapi emberek identitás-tudatában. A politikusok rendszerint akkor hivatkoznak civilizációjukra, amikor valamilyen ellenfelet akarnak becsmérelni, s annak alsóbbrendűségét vagy saját felsőbbrendűségüket akarják kiemelni. A tudósok körében is találkozhatunk ilyen megnyilatkozásokkal, a tudomány azonban mélyebben és sokoldalúbban foglalkozott a civilizációkkal a múltban is. Oswald Spengler híres könyve, *A nyugat alkonya* volt a 20. század első jelentős európai megnyilatkozása, amely 1918-ban, vagyis Németország összeomlásának idején látott napvilágot. (A mű megírását Spengler az első világháború előtt fejezte be, pesszimista beállítottsága azonban inkább az 1918-as viszonyokat tükrözte.) Spengler a történelmet a civilizációk születése, éretté válása és hanyatlása folyamataiként fogta fel.² A 20. század első felében született másik jelentős és különösen a második világháború utáni amerikai politikai gondolkodásra nagy befolyású munka szerzője Arnold J. Toynbee *A Study of History* monumentális tanulmánysorozata sokkal optimistább volt. Toynbee a civilizációk újjászületésének lehetőségét vázolta fel a vallási megújulás révén. Toynbee elképzelése az egyetemes államról mint a civilizáció legmagasabb fokáról, s az USA-ról e formáció megtestesítőjéről továbbra is visszavisszatér a globalizáció eszmevilágába Ame-

rikában. Egy másik ismert társadalomtudós J. M. Roberts, *A Nyugat diadala* (The Triumph of the West) című munkájában írta a következőket: „Racionálisnak tűnik az egyetértés abban, hogy a modern történelmet először az európai, majd ennek örököse, a nyugati civilizáció uralta. Az »uralta« kifejezésen azt értem, hogy két dolog ment végbe. Az egyik az volt, hogy a föld többi részének történelme örökre és visszafordíthatatlanul megváltozott a Nyugat emberének cselekedetei révén. A másik az, hogy meghatározott irányba változott. Túlryomó részben más kultúrák vették át a nyugati eszméket, célokat és értékeket, és nem fordítva.”³

E rövid tanulmány keretében nincs lehetőség valóságos folyamatok kifejtésére. A tényleges történelmi egymásra hatások sokkal összetettebbek. A nyugati civilizáció képes volt integrálni más civilizációk, más népek olyan vívmányait, amelyeket a maga számára előnyösnek tartott. Történelme során minden eszközt felhasználta saját civilizációjának tudatos terjesztésére és kiterjesztésére. A Spengler által az ásványtanból kölcsönzött *pseudomorfozís* fogalom, amely a civilizációk egymásra hatásának következményeit jellemezte a civilizációkban végbemenő sajátos hatásokra utal a nyugati befolyás nyomán.

A modernizáció erői és a civilizációk

Az elmúlt két évszázadban a nyugati civilizáció államaihoz való felzárkózás volt az a jelző, amellyel a modernizációt, az ezzel járó nagy társadalmi változásokat, transzformációkat jellemezték. Azonban a civilizációk dialógusával kapcsolatban is megfogalmazódott a kérdés: lehetséges-e más modernizációs modell?

A nyugati civilizáció modernizációs erői a történelemben az alkotás és a rombolás

² O. Spengler: *The Decline of the West*, New York, 1939. Knopf.

³ J. M. Roberts: *The Triumph of the West* Little Brown and Co. 1985. P. 287

sajátos kettősségét alakították ki. Más civilizációk keretei között különösen a helyi politikai, gazdasági és tudományos elit integrálta életformáját, ismereteit és új termékeit. A globalizáció is a modernizáció sajátos kifejeződése. A technikai fejlődés jelentős mértékben csökkentette az időtényező és a távolságok szerepét. Globálissá tette a szabványokat és a fegyverzetet is. A tömegkommunikáció terjedésével széles mértékben terjedt a nyugati fogyasztási modell és a szabványosított tömegkultúra is.

A 16. század óta a modernizáció több szakaszon ment keresztül. A gyarmati rendszerben a folyamatot a gyarmattartók felülről kényszerítették a társadalmakra. Az alkotó rombolás folyamatai nemcsak átalakítottak, hanem tömegesen tettek tönkre hagyományos társadalmakat. A nyugati civilizáció különböző ideológiai és hadoszlopai ajánlották, illetve igyekeztek megvalósítani a modernizációt a 20. században is, a maguk érdek- és értékviszonyaira építve: a nacionalizmus, a nemzeti szocializmus, a liberalizmus és a szocializmus illetve a kommunizmus. A kulturális imperializmus és a kulturális globalizáció manapság gyakran említett fogalmak e kérdéskörhöz is kapcsolódtak.

Oroszországban már Nagy Péter reformjaival kapcsolatban is megfogalmazódott a néhány évszázaddal később Japánnal és a délkelet-ázsiai modernizációs-fejlődési modellel kapcsolatban újra napirendre került kérdés: mennyiben önálló utak ezek, illetve csupán sajátos pályák a nyugati civilizáció modernizációs útvonalán.

A 21. század elején a civilizációkkal illetve a modernizációval kapcsolatos kérdések között lényeges az is, hogy a kölcsönös függőség világában, amelyben az áruk, a tőkék, az emberek és az információk nemzetközi áramlása sokoldalúan köti össze a világot, indokolt-e elkülönült, specifikus és zárt civilizációkról, kultúrákról vagy társadalmakról beszélni. Nem csupán a mesterségesen el-

különítő ideológiák hirdetik ezt, amelyek magukat valamilyen okból kizárólagosnak vagy felsőbbrendűnek kívánják deklarálni? Kialakult-e a 21. század elejére a globálisnak tekinthető civilizáció? Globális civilizációként jellemezhető-e korunkban, a világon terjedő individualista, piaci viszonyokra és értékekre épült üzleti civilizáció?

Tény, hogy a világ a 20. században, különösen annak második felében radikálisan megváltozott. Az olyan államok népei is, amelyekre általában a hagyományos civilizációk voltak jellemzőek, az elmúlt évtizedek során egyre nagyobb mértékben érezhették az üzleti civilizáció hatását. A korábban sokkal nagyobb mértékben tapasztalhatták a kölcsönös függőség erősödésének kedvezőtlen, mint kedvező következményeit. Miközben például az interdependencia erősödése az ipari országok és egyes közepesen fejlett országok érdekeinek bizonyos konvergenciáját segítette, súlyos megzavarásokhoz vezetett sok kevésbé fejlett vagy más, olyan országban, amely gazdasága strukturális mervésége vagy hibás gazdaságpolitikája miatt nem tudott alkalmazkodni az új feltételekhez. Történelmileg példátlan egyenlőtlen ségek, gazdasági és társadalmi szakadékok alakultak ki, miközben a föld lakossága sokkal kevertebbé vált.

A modernizáció folyamatai sajátos kettősséget alakítottak ki. Egyrészt előmozdították az államok konvergálódását, másrészt hozzájárultak az államok, a társadalmak differenciálódásához is. A modernizáció jelentősége e folyamatban ma nagyobb, mint a múltban bármikor volt. A siker a mai világban tudományos, műszaki, gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális innovációkra épül, ez az eszköze a magasabb termelékenységnek és fogyasztásnak, valamint az életminőség javításának. A modernizáció magában foglalja az intézményeket és a demokratizálódást is. Ez a társadalmi önrendelkezés magasabb fokát, a politikai részvételt, a társadalmi politi-

kai és kulturális pluralizmust jelenti. A hagyományos civilizációk, például az iszlám keretében mindig is voltak olyan csoportok, amelyek a modern és a hagyományos civilizációk bizonyos elemeinek integrálására, az új befogadására törekedtek. Erre nagyobb mértékben voltak képesek a konfucianizmus vagy a sintoizmus hagyományai által befolyásolt civilizációk, mint a hinduizmus és különösen az iszlám hagyományaira épülők. Figyelemreméltó, hogy különösen a növekvő egyenlőtlenségek hatására megerősödtek a hagyományos civilizációk fundamentalistái is.

Egyre gyakrabban fogalmazódik meg egy további érdekes kérdés: milyen szerepet játszott, illetve játszik a modernizáció sikerében vagy kudarcában az úgynevezett civil társadalom, illetve, hogy mi a viszonya a civilizációknak a civil társadalomhoz?

Véleményem szerint a civil társadalmak korunkban a civilizációk szubjektív tartalmának, az egyének és a hivatalos intézmények viszonyának kifejezői. Lehetnek a társadalmak erőtartalékai és fejlődésüknek fontos tényezői, de tartóoszlopaik gyengítői is. Gyenge civil társadalmak megkönnyíthetik más, expanzív civilizációk uralmának megteremtését is. A civil társadalmak szerepének növekedése a 21. század elején kifejezheti a demokrácia térhódítását, de tömegek elidegenedését is a gazdasági és a politikai hatalomtól, illetve a globalizálódó világtól.

A globalizálódó világrend neoliberais modellje különösen jelentős szerepet tulajdonít a civil társadalmak aktivitásának. Ez a modell gyenge államokat tételez fel, amelyek közösen elfogadott elvek és szabályok szerint működnek egy alapjában felaprózódott világban. Ennek szövetét a civil társadalmak szervezkedései alkotják.

A világpolitika mikroorganizmusai és a globalizáció

A civil társadalmak fogalmának megjelenése elsősorban a nyugati civilizációhoz kap-

csolódik, értelmezésében ugyancsak jelentős mértékben különbözik attól, ahogy néhány évszázaddal ezelőtt megszületett. A fogalom az európai intellektuális hagyományokban, mindenekelőtt a 17. és 18. századbeli skót felvilágosodásban gyökerezik. *Adam Smith*, a klasszikus politikai gazdaságtan atyja a *The Theory of Moral Sentiments* című munkájában (1759) kiemelte, hogy bár a társadalomnak döntő hajtóereje az önérdék, a civil társadalom korlátozza az önzést, és segít elkerülni a széthúzást. A fogalom, abban az értelemben, ahogy ezt ma használják, a hegeli, de még inkább a Gramsci által fogalmazott megközelítéshez és értelmezéshez áll közelebb. Gramsci azt írta, hogy a civil társadalom⁴ a gazdasági struktúra és az állami törvényhozás, valamint erőszak-szervezet között helyezkedik el. Egyes csoportosulásai közelebb állnak az államhoz, mások távolabb vannak tőle. Sajátos kölcsönhatásokra is felhívta a figyelmet az állam és a civil társadalom között. A politikatudomány egyes képviselői a civil társadalmat a nemzeti és a világpolitika sajátos mikroszférájának, egyesek a civilizációk mikroorganizmusainak tekintik.

Mai értelmezésében a civil társadalom az egyén felett és az államszervezet alatt álló önkéntes társulások hálózata. Ezek gyakran csak informális érdekcsoportok. A civil társadalmak intézményesített formáit a köztudat olyan önkéntes szerveződésekben látja, amelyeket a nemzetközi élet „nem kormányzati szervezetek”-nek keresztelt. (NGO-k). Tevékenységük különböző szinten és témákban folyik. Vannak helyi, nemzeti és nemzetközi NGO-k. Vannak közöttük jól szervezett és igen aktív csoportosulások és laza hálózatok, amelyek az internet segítségével szerveződnek. Vannak elitista, populista, progresszív és fundamentalista, a fennálló rendet védő vagy támadó szervezetek és

⁴ Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*. London.

csoportok. Egyesek a demokratikus formákat, mások a terrorizmus eszközeit alkalmazzák céljaik érvényesítésére.

Vitatott kérdés, hogy a szervezett egyházak mennyiben tekinthetők civil szervezeteknek. Az mindenesetre tény, hogy nagyszámú civil szervezet alakult körülöttük. Az etnikai identitás is egyik fontos gyűjtőpontja a civil szerveződéseknek. Az ilyen szervezetek lehetnek függetlenségi mozgalmak is, amelyek győzelme esetén a megalakuló állam ezekből nőhet ki.

A szakirodalomban nagy hangsúlyt kapott a civil társadalommal kapcsolatban az autonómia fontossága. Az, hogy a civil társadalomnak milyen autonómiája van, nagymértékben az adott gazdasági és társadalmi rendszer jellegétől függ.⁵ Elsősorban olyan országokban virágoznak, ahol a demokratizálódási folyamat lehetőséget ad a hivatalos hatalom mellett egy másik közeg kialakítására. Működésük, szerepük nem függetleníthető a politikai kultúrától sem.

A civil társadalom szervezeteinek száma és jelentősége különösen a globalizáció hatására nőtt meg az elmúlt évek során. Az ENSZ nyilvántartása szerint a 21. század elején több mint 30 000 nem kormányközi nemzetközi szervezet működik a világon. A nemzeti társadalmi szerveződések száma több millió. Egyedül az USA-ban több mint 2 millió civil

szervezet működik. Oroszországban, ahol 1990-ben alig néhány tucat civil szervezet működött, ma több mint 70 000 ilyen létezik. A civil társadalom szervezetei váltak a globalizáció kedvezőtlen hatásaival, a neoliberais eszmékkel és az ilyen eszmék terjesztőinek tekintett szervezetekkel való szembenállás és olykor erőszakos fellépés fő intézményeivé. Több száz nemzetközi civil szervezet a fejlődő világban működik, és a miszcionáriusokhoz hasonló feladatokat lát el.

A globalizáció a társadalmakban reményeket és elvárásokat ébreszt a jobb élettel, illetve ennek ígéretével kapcsolatban. Sajátos identitásformáló ereje is van, amely keveredik a helyi kultúrákkal. Az adaptáció lehetősége és mértéke attól függ, milyen erősek a kedvező, illetve a kedvezőtlen hatások, mennyire nyitottak illetve zártak az adott kultúrák, s az elitek körében mennyire alakul ki közmegegyezés az új értékekben. A modern tömegkommunikáció, az üzleti élet, az emberek nemzetközi mozgása olyan eszméket és magatartási módokat terjeszt, amelyek befolyásolják az emberek mindennapi életét. Olyan eszmék, mint az emberi jogok, beleértve a nők egyenlőségét, a demokratikus együttélés szabályait behatolnak a helyi kultúrába és szokásokba. Megváltoznak a termelés és a fogyasztás módjai, átalakulnak a fogyasztói szokások. Ezek nemcsak az eszmék, hanem a gazdasági és társadalmi érdekek birodalmában is konfliktusokat eredményeznek. Összeütköznek a hagyományokra, a vallásra, a törzsi, nemzeti, etnikai sajátosságokra épülő belső és a külső hatások.

Amikor a társadalmak nem képesek a helyzetek és új feltételek racionális mérlegelésére, és a kiábrándultság dominál a remények és várakozások felett, a globalizáció növeli a társadalmi feszültségeket. A 20. század végén, a civil szervezetek között különösen aktívvá váltak a globalizációval szembenálló mozgalmak. Globalizációelle-

⁵ A civil társadalom és szervezetek fogalmához hasonló érdekes megfogalmazást találunk az anarchizmus egyes kiemelkedő elméleti képviselőinél. Kropotkin pl. az általa szabad társadalomnak nevezett elképzelését a következőkben fogalmazza meg: *“Az emberi haladás... célja az állam hatalmának korlátozása az egyén felett. A forradalomnak is ugyanezt a vonalat kell követnie. Ha megéri az idő a társadalom átalakítására, az új modell egyének millióinak számtalan spontán akciója eredménye lesz. Nem a kormány, hanem az anarchia irányába fejlődik majd. Az egyének és szabad szervezeteik szabad játékterét eredményezi majd, s nem az államnak való alávetettségüket fogja eredményezni.”* Kropotkin, Peter *Anarchism, Act for Yourselves: Articles for Freedom 1886-1907*, ed: Walter N. Becker. H. London, Freedom Press, 1988 27. old.

neségük több forrásból táplálkozik. Az egyik a piaci civilizáció érdek- és értékviszonyaival való szembenállás. Az életmódnak és az élet minőségének változásai, illetve ennek jóléti, etikai, egészségügyi, gazdasági és környezeti megközelítése a 21. században elválaszthatatlan a globális folyamatoktól és hatásoktól. A globalizációellenességben kifejezésre jut a félelem attól is, hogy a globalizáció súlyos kárt okoz a helyi kultúráknak. Sokan a nemzeti populizmus alapján állva a globalizációt idegen értékrend kifejeződésének tekintik, amelyeket bizonyos erők felülről kényszerítenek rájuk, és tehetetlennek érzik magukat e hatásokkal szemben.

A szembenállás háttérben bizonyos objektív folyamatok is vannak. A globalizáció társadalmi differenciáló hatása minden civilizációra kiterjed. A társadalmak egyre inkább három csoportra tagozódnak. Az egyik a „globalizáltak” csoportja. Ebbe a körbe tartoznak a csaknem 70 000 transznacionális társaság több mint 800 000 vállalatának tulajdonosai, részvényesei, dolgozói, a velük kapcsolatban álló sokmillió beszállító vállalkozó és a különböző elosztóhálózatok emberei, a politikai, a gazdasági, a katonai hatalmi elitiek, a társadalmak olyan képzetségű tagjai, akik ennek alapján nemzetközi szempontból is mobilisak. A másik véglet az azok tartoznak, akik a globalizációból, annak kedvező hatásaiból gyakorlatilag tartósan vagy végérvényesen kirekednek. A parasztság széles rétegei, a szakképzetlenek, a mezítlásas kapitalisták és a mezítlásas értelmiségiek. A kettő között alakult ki az ún. közbelső réteg, amely mindkét irányba mozoghat: globalizálódhat, vagy a kintrekedtek közé kerülhet.

A globalizáció társadalmi következményei az élet minősége szempontjából is fontosak. Ezekről függ azoknak a modern javaknak és szolgáltatásoknak (beleértve az egészségügyi szolgáltatásokat is) a hozzáférhetősége, amelyek a Föld lakóinak helyzetét meghatározzák.

A globalizációs folyamat egyik következménye a civil társadalmak etnikai és vallási keveredése. A multikulturális államok a civilizációk sajátos találkozhelyei, a dialógus, az együttélés jó iskolái, de bizonyos rétegek vagy csoportok szembenállását, kizárását is eredményezheti. Éppúgy lehetnek az alkotó diverzitás, mint a romboló, kirekesztő diverzitás táptalajai.

Nyugat-Európában mintegy 16 millió legális és illegális vendégmunkás dolgozik. Közülük 14 millió vallja magát az iszlámhoz tartozónak. Európában mintegy 50 millió mohamedán él, az USA-ban az iszlámhoz tartozók nagyobb arányt képviselnek, mint a hosszú időn át első, nem keresztény vallás hívei, az amerikai zsidóság. Több mint ezer Korán Iskola működik ott, és nő az iszlámhoz tartozók száma a latin-amerikai földrészen is, de a leggyorsabb a növekedés Afrikában, amely ma a katolicizmus és az iszlám versenyének fő területe. India és Pakisztán függetlenné válása óta lakosságcsere keretében vagy menekültként mintegy 40 millió ember áramlott át az egyik országból a másikba. A második világháború és az ezt követő politikai változások hatására a világ különböző térségeiben további 40–45 millióra tehető a ki- és bevándorlók, illetve mintegy 20 millióra a 21. század elején menekülteknek tekinthetők száma. A következő egy-két évtized során a népesség növekedése és a gazdasági fejlődés globális egyenlőtlenségei töretlenül példátlan áramlási hullámot indíthatnak el az iparilag fejlettebb vagy a földterületekben, ivóvízben, illetve más természeti erőforrásokban kedvezőbb helyzetű országok felé. Ez igen súlyos politikai és gazdasági konfliktusforrássá válhat az államok között, nemcsak regionális, hanem globális méretekben is.

Az, hogy földünk társadalmi a 21. század végére jobban hasonlít majd a Biblia konfliktusos Babel tornyára, mint a 20. században globális faluként jellemzett harmonikusabb

világra, attól is függ, hogy az államok mennyire etnicizálódnak, mennyire esnek szét, illetve mennyire lesznek képesek fenntartani soknemzetiségű jellegüket. Jelenleg a világon több mint 5000 olyan etnikai csoport él, amely az ENSZ alapokmányára hivatkozva igényt formálhat nemzeti önrendelkezésre. Ezeknek valamivel több mint 10 százaléka lenne képes arra, hogy nemzeti/etnikai államot alakítson, s mintegy negyven folytat fegyveres harcot az autonómia valamilyen fokának eléréseért.

A dialógus és a nemzetközi terrorizmus

Vitathatatlan, hogy ha a döntően a nyugati világ által befolyásolt intézmények és a mögöttük álló gazdasági és politikai érdeksztruktúrák nem lesznek képesek arra, hogy érdemi változásokat kezdeményezzenek a hatalmas és növekvő egyenlőtlenlégek csökkentése, a szegénység legrosszabb formáinak felszámolása terén, a világ súlyos társadalmi konfliktusok színterévé válhat.

Az 1990-es években a vallási és politikai fundamentalizmus globális méretű erősödésében vitathatatlan a szociális feszültségek, a kirekesztettség és a jogfosztottság szerepe. A 20. század nagyobb részében, s különösen hidegháború éveiben a társadalmi konfliktusok gyakran fonódtak össze a két világhatalom szembenállásával. A 21. század elejére új helyzet alakult ki. Úgy tűnik, hogy a fejlődő világban az iszlám vált a nyugatellenes erők fő gyűjtőhelyévé, s számos országban a kommunista mozgalmak szerepét is átvette a társadalmi egyenlőségért folytatott harcban. A civilizációk összecsapásában a legharcosabb álláspontot pillanatnyilag az iszlám politikai fundamentalistái foglalják el. Az iszlám fundamentalizmus mellett politikai erőre kaptak más fundamentalista irányzatok is. Közös jellemzőjük a nyugatellenesség és a nyugati világ modernizációs modelljével való szembenállás. Európában a nemzeti populizmus, a radikális nacionalizmus különféle

változatai kerültek a politika színpadára, esetenként számottevő erőt képviselve. A nemzetközi szakirodalom kirekesztő populizmusnak nevezte ezt az ideológiai és politikai irányzatot, amely lényegében integrálja a neonáci és a multikulturális társadalommal szemben álló szélsőjobb csoportjait. Ezek az erők a globalizáció és a modernizáció vesztesei, s az elesett, elszegényedett rétegek érdekeinek védelmezőiként tüntetik fel magukat. Jelszavaik, tekintélyuralomra építő, hierarchikus szervezeti struktúráik a náci pártokéhoz hasonlítanak. Ez sajátos kohéziós erőt és mobilizálhatóságot is jelent. Társadalmi bázisuk elég vegyes: a hagyományosan a szélsőjobbot támogatókon túl sok fizikai munkás és a társadalmi stagnálásból, a kormányokból kiábrándult fiatal értelmiségi is van a szavazóik között. Társadalombírálatukban különböző elemek keverednek, állásfoglalásaik nemegyszer közelebb állnak a hagyományos marxista propagandához, mint a szocialista pártokéi, amelyek eszmévilágában és gyakorlatában sajátosan keverednek a szociális és a liberális piacgazdaság doktrínái.

A 2001. szeptember 11-ei események óta sajátos kérdésként fogalmazódik meg, hogy miképp kapcsolódik a nemzetközi terrorizmus a civilizációk konfliktusának kérdéséhez és az iszlámhoz. A *Le Monde*-nak az események után két nappal megjelent egyik cikke érdekes kérdéseket tesz fel: a terrortámadás tekinthető-e a történelem új fejezete kezdetének, amelyre a civil társadalmak globális összecsapásának erőszakos formái lesznek jellemzőek? Az öngyilkos merénylőket nem kell-e a civil társadalom valamely csoportja fegyveres erőinek tekintenünk? Az újságíró lényegében mindkét kérdésre igennel válaszol, úgy értékeli, hogy Washingtonba és New Yorkba Seattle-ből és a dél-afrikai Durbanból vezetett az út.

Lényegében hasonló gondolatokat fejtett ki Richard Falk amerikai professzor is, aki a

terrortámadás három fontos dimenziójára hívta fel a figyelmet. Az első a terrorizmusnak a társadalmat elsősorban megrázni kívánó erőszakról olyan stratégiára váltása, amely az ellenfél társadalmát véres csataterre kívánja tenni. A második a polgári élet eszközeinek tömegpusztító fegyverként való alkalmazása, a harmadik nagy számú, jól képzett harcos csatasorba állítása, akik bűntetteik elkövetésekor saját életüket is hajlandók feláldozni. Falk véleménye szerint ebben az új típusú háborúban nincs igazi, hagyományos győzelem, legjobb esetben is csak annak illúziója. Miközben az USA a csataterrek és határok nélküli civilizációk közötti háború küszöbére manővereződött, Osama Bin Laden a távoli afgán hegyek között szent háborún mesterkedik az első számú szuperhatalom ellen.⁶

A nemzetközi terrorizmus hátterében azonban meglehetősen különböző erők állnak. A 107 ismert terrorista szervezetből 46-ot tekinthetünk olyannak, amelynek nemzetközi hálózatai is vannak. Többségük egy országhoz vagy körzethez kötődik. Vannak közöttük olyanok, amelyek létrehozását államok, illetve titkosszolgálataik kezdeményezték. Ma is sok ilyen szervezetre kap valahonnan állami támogatást. 30 terrorista szervezet kötődik valamilyen nemzet vagy etnikai csoport függetlenségi harcához, az államiságért folytatott küzdelméhez. A terrorista cselekményeket leggyakrabban etnikai és vallási alapon igazolják, indokolják. Az iszlám felhasználása nem korlátozódik Osama bin Laden csoportjára.⁷ Az iszlám vallási kultúrájára sajátos kettősség jellemző: egy-

rész a másokkal szembeni türelemre, udvariasságra és megértésre, az emberi méltóság tiszteletére nevel, nagyobb mértékben, mint más kultúrák. Ez azonban bizonyos feltételek mellett gyorsan másokkal szembeni gyűlöletté, vadsággá, kegyetlenségévé válhat. A terrorizmus vallási célú használata, illetve vallási igazolása azonban sohasem volt az iszlám monopóliuma, és ma sem az. Az abszolút igazságokat hívó és hirdető vallási fundamentalizmus különösen termékeny táptalaja volt az erőszaknak, és a terrorista szervezetek számára ma is az. E tekintetben azonban legfeljebb abban különbözik más ideológiák fundamentalizmusától, hogy az öngyilkos terroristáknak különleges elbánást ígér a másvilágon. A civil társadalmak bizonyos csoportjai körében egyébként egyre gyakoribbak a fundamentalista ideológiák különböző változatai.

Globális anarchia vagy biztonság és rend?

A globális anarchia veszélyei különösen jelentősek lehetnek, hiszen a világpolitikai és gazdasági változások makroközegében a kirajzolódó tendenciák a dinamikus változások folytatódására, a sokrétűség erősödésére, a kockázati és bizonytalansági tényezők növekedésére utalnak. Kiszámíthatatlanok a globális katonai hatalmi egyensúly fegyelmező ereje és a tömbfegyelem megszűnésének, valamint a nemzetközi versengés intenzívebbé válásának következményei is. A kialakuló új politikai és gazdasági realitások nemcsak az államközi kapcsolatokban követelnek radikális változásokat, hanem a civilizációk és a civil társadalmak viszonyában is. A hatalmi viszonyokkal, az etnikai problémákkal, a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos feszültségek forrásai sajátosan keverednek a globalizáció és a technikai fejlődés pozitív hatásaival. Úgy tűnik, hogy se a közvélemény, se a politikai elit nem fogta még fel teljes egészében a változások mélységét és jelentőségét és a

⁶ *Transnational Foundation for Peace and Future Research*. Sep. 28. 2001

⁷ A Korán legtöbb magyarázatában nincsenek érvek, amelyekkel indokolni lehetne ártatlan emberek meggyilkolását. Sok olyan megállapítása van a Koránnak, amely türelemre, a kegyelem gyakorlására, az élet tiszteletére szólít. Vannak azonban olyanok is, amelyek arra hívnak fel, hogy öljék meg azokat, akik más istenhez csatlakoznak vagy hitetlenek.

lehetséges következményeket. Az emberiség érdekei az új globális feltételek alapján, az államok közös „globális” érdekeiből és a globális biztonságól kiinduló multilaterális együttműködés erősítését diktálják, a hatalmi érdekek a hierarchikus nemzetközi rendszerben az unilaterális megközelítést és a zűrzavar növekedését eredményezik. Egyesek a civil társadalmat is azzal vádolják, hogy tevékenységével a globális anarchiát növeli. Egyik alapvető kérdés a jövőt illetően az, hogy hol és milyen kérdésekben alakulhat ki nemzetközi közmegegyezés, s beszélhetünk-e konvergáló tendenciákról? Vannak-e az emberiségnek, a civilizációknak közös és általános érdekei, és ha igen, kik fejezik ki és kik hivatottak érvényesíteni azokat: az államok vagy a civil társadalom. Az ENSZ 2000-ben tartott millenniumi közgyűlésén különböző civilizációk képviselői jutottak egyetértésre néhány általánosabb célkitűzésben, például a világ sokrétűségének fenntarthatóságában, s olyan, a globális biztonsággal összefüggő témákban, mint ahogy nemcsak a nukleáris világháborút kell elkerülni, hanem az olyan helyzet kialakítását is, amely a nukleáris hatalmakat szembeállítja egymással, s megengedi a nukleáris és más tömegpusztító fegyverek terjedését. El kell kerülni a különböző, az emberi cselekvés által kiváltott ökológiai katasztrófákat is. Egyetértés van abban is, hogy el kell kerülni a jelenlegi nemzetközi gazdasági együttműködési rendszer gazdasági káoszhoz vezető összeomlását is. Az államok többsége egyetért abban is, hogy el kell kerülni a népiirtást, az emberi jogok tömeges megsértését, a nagy járványok terjedését, az éhség globális térhódítását, a terrorizmust, a megújítható erőforrások tömeges pusztítását, a világ népességének korlátlan növekedését. Az államok többsége ugyancsak egyetért abban, hogy olyan rend-

szert kell teremteni, amely lehetővé teszi az anyagi és emberi erőforrások hatékonyabb hasznosítását és az élet minőségének javítását bolygónkon, s hogy elfogadhatatlan Földünkön a tömegnyomor, az éhség. Egyetértettek abban is, hogy a civil társadalmaknak nem csak az elvi egyetértés gyakorlati cselekvéssé formálásában lehet jelentős szerepe. Nem kis mértékben a civil társadalmakon múlik az is, hogy a civilizációk és kultúrák közötti törésvonalakat milyen mértékben lehet áthidalni, ill. hogy a társadalmak fundamentalistáinak sikerül-e ezeket elmélyíteni, s a világot a szétesés és az anarchia pályájára vinni. A törésvonalak áthidalásában szerepet játszhat a „párbeszéd”. Megkönynyítheti az értékek, a társadalmi normák, a történelmi tapasztalatok és a mai realitások kölcsönös megértését. Ez különösen fontos a multikulturális és a különböző civilizációk közötti határokon élő társadalmakban.

Igen jelentős mindebben a tudomány (és nem csak a társadalomtudományok) szerepe. Kutatásainkban azonban lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítani a különböző emberi közösségekre, ezek változásaira, kölcsönhatásaira, konfliktusaira és azokra a közös értékekre, amelyek lehetőséget adnak az *alkotó diverzitásra* a 21. század uniformizáló erőinek világában is. Ezek a közösségek a társadalmi cselekvés mikroszintjén növekvő fontosságú szerepet játszanak az emberiség jövőjének formálásában, a világ és az egyes térségek életében és abban a folyamatban, amit az angol nyelv, a magyarra nehezen fordítható *global governance*-nak keresztelt.

Kulcsszavak: *civilizációk, civil társadalom, etnikai állam, global governance, globalizáció, iszlám, nemzetállamok, NGO, multikulturalitás, Osama Bin Laden, terrorizmus*

GLOBALIS MÉDIA, GLOBALIS KULTÚRA

Bayer József

a politikatudomány doktora, igazgató, egyetemi tanár, MTA Politikatudományi Intézet
bayer@mtapti.hu

A kulturális globalizáció folyamatáról és annak várható társadalmi és politikai hatásairól szólva először röviden megvizsgálom a kulturális globalizáció korábbi fázisainak és mai felgyorsulásának viszonyát. Másodsorú vázoló a globális média rendszerének kialakulását és szerepét a kulturális globalizáció előrehajtásában. Harmadszor elemzem e folyamatok hatását a szociális és politikai identitás eddig kialakult uralkodó formáira, mindenekelőtt a nemzeti kulturális identitásra.

Egy közkeletű definíció szerint a globalizáció mindenekelőtt a mind intenzívebb kölcsönös kapcsolatok és függőségek világméretű rendszerének kialakulását jelenti, amelynek során a társadalmi és kulturális rendszerek földrajzi korlátai fokozatosan háttérbe szorúlnak, és az emberek tudatában is vannak e változásnak. (Waters, 3.) A globalizáció folyamata persze igen régi, még ha fogalma új is. Az emberiség egységesülése hosszú történeti folyamat, mely azonban nem megszakítások nélküli evolúció formájában, hanem konfliktusokon és megtorpanásokon keresztül zajlik. Ebben a történetben sok a kitépelt lap. A politikai és kulturális hegemonia is gyakran írta át a kulturális hagyomány tartalmát és formáit.

A kulturális globalizáció diszkrét történelmi szakaszokban zajlott le, amelyekben a kultúrának más-más intézményes közvetítése és terjedési logikája érvényesült. (Held et al. 1999, 327. skk.) Más volt a kulturális diffúzió természete az első nagy civilizációk kialakulása idején, más a nagy birodalmak és a világvallások kifejlődése idején, megint más az újkorral kezdődő európai expanzió

és gyarmatosítás, a nemzetállamok kialakulása, a világpiacon és világtörténelem, illetve a mai, politikai értelemben vett világrendszer létrejötte idején. Elvileg mindegyik szakaszra alkalmazhatjuk a globalizáció fogalmát, amennyiben az emberi közösségek közötti interakciók egyre nagyobb kiterjedtségét és intenzitását tekintjük a lényegének, de mégsem azonos értelemben voltak globálisak ezek a szakaszok. A globalizációt ezért helyesebb úgy felfogni, mint olyan új jelenséget, amely igazán a 20. század közepétől vagy utolsó harmadától kezdődött el, még akkor is, ha tudjuk, hogy egy hosszú történelmi folyamat utolsó fázisáról van csupán szó. Az új helyzet új fogalom után kiált, ezért vált általánossá a globalizáció terminusa, nem pedig valami felszínes tudományos divat kedvéért.

A ma felgyorsult globalizáció ugyanis minőségileg új szakasza az emberiség történetének. A globalizációs elméletekkel szembeni szkeptikus álláspont általában a globalizáció történelmi folyamatosságát helyezi előtérbe, és indokolatlannak tartja, hogy a mai helyzetet rendkívülinek tüntessük fel. Eszerint minden kornak megvan a maga kivételességtudata, és a ma embere éppen a globalizáció terminusban fejezi ki ezt, pedig ha a fogalom korábban hiányzott is, a folyamatok lényege ugyanaz volt.

A mai globalizáció minőségi újdonságáról folyó vitát csak az döntheti el, ha a gazdaságban, a társadalom szövetében, a politikában és a kultúrában olyan új összefüggéseket találunk, amelyek új struktúrába rendezik a történéseket, és a változásokat új logika

szerint rendezik össze. Azt hiszem, ma éppen egy ilyen új rendszer szerveződéséről van szó. Ezért a globalizáció szkeptikus értelmezőivel és eufórikus híveivel szemben talán azok járnak a helyes úton, akik a mai globális átalakulás összetettségét és egyes elemeinek rendszerszerű összefüggéseit elemzik és kutatják, mielőtt elhamarkodott ítéletet hoznának.

A kulturális diffúzió és a kulturális termelés és fogyasztás globális rendszerré szerveződése a globalizációnak talán a leglátványosabb és robbanás-szerűen táguló területe. *„Aligha van szembeötlőbb, elterjedtebb és áthatóbb kifejezése a globalizációnak, mint a nemzetközileg terített árumárkák megsokszorozódása, a populáris kultúra ikonjainak és termékeinek globális megszaprodása és az események szimultán közvetítése a szatellit adókon keresztül, milliőnyi ember számára azonos időben, minden kontinensen. A globalizáció legközvetlenebb szimbólumai a Coca-Cola, Madonna és a CNN hírei”* – írja egy multidiszciplináris kutatógárda, átfogó elemzést nyújtva a globális átalakulásról – a szerzők D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt és J. Perraton. (Held et al. 327. old.) A globalizáció egyik legközvetlenebbül érzékelt és tapasztalt formájának tehát éppen a kulturális globalizációt tartják. Igaz, hogy az emberiség történetének kezdetei óta ezen a területen vitathatók a legkevésbé a kulturális kölcsönzések és kereszthatások globális dimenziói. A történészek és a kulturális antropológia kutatói máig vitatkoznak arról, hogy az egyes nagy civilizációk és kultúrák elsősorban mintakövetés útján vagy analóg kulturális minták és formák újrafelfedezése útján jöttek-e létre. De bármelyikre essék is a hangsúly, a kulturális diffúzió jelentősége az emberiség története és a társadalmi fejlődés szempontjából nem kérdéses. Ám ez nem jelenti azt, hogy a globalizáció különböző nekilendülései azonos módon mentek volna végbe, és

hogy semmi új sincs a nap alatt. Épp ellenkezőleg. A kulturális globalizáció korábbi szakaszai és mai felgyorsulása között lényeges strukturális különbségek vannak, amelyeket érdemes megvizsgálni, ha a mai fejlemények újdonságát meg akarjuk érteni, és a további fejlődés irányát és főleg hatásait megfelelően akarjuk felmérni.

A különbségeket Held és társai táblázatban foglalták össze (következő oldal).

Ebből az összevetésből válik világossá, mekkora horderejű mennyiségi és minőségi fordulatot jelent a mai átalakulás, és meglehet, hogy még csak a változások kezdetén tartunk. A mai szakaszt szem előtt tartva látható, hogy a különös kultúráktól a globális kultúra kialakulása felé vezető folyamat fő motorja a telekommunikáció forradalmasodása és egy vagy néhány világnyelv (illetve nagy térségeket átfogó regionális nyelvek) kialakulása. A telekommunikációs infrastruktúra fokozatos kialakulását a múlt század közepe–vége, a távíró feltalálása óta követhetjük nyomon. Böven dokumentálható az angol nyelv fokozatos uralkodóvá válása is, illetve a globalizáció *„lingua francáinak”* és azok hatóterületének kialakulása és mind nagyobb kiterjedése (az angol mellett gondoljunk a francia, a spanyol és a portugál, valamint az arab, a maláj, az orosz, a hindi és főleg a kínai nyelv regionális szerepére).

A kulturális globalizáció fő ágensei ma a kulturális termelés és elosztás átfogó rendszerét kialakító nagy transznacionális médiatársaságok, amelyek globális kulturális piacot alakítanak ki. Egészen a hetvenes évekig sok országban léteztek már nagy nemzeti médiavállalatok, ezt követően azonban, főleg a nemzetközi kereskedelem liberalizációja eredményeként, viharos gyorsasággal törtek előre a nagy transznacionális médiaóriások. Az audiovizuális piacon (a rádió-, a film- és videoiparban, a CD-k és DVD-k piacán) elképesztő mértékben megnőtt a tulajdon koncentrációja, és a köztulajdon helyét domi-

	Premodern (1500-ig)	Korai modern (1500-1850)	Modern (1850-1945)	Jelenkori (1945 után)
Fő ágensek	kulturális terjedés és utánzás – migráció, háború és kereskedelem révén, világvallások, multikulturális birodalmak, fő motiváció az üdvözülés és a politikai hatalom keresése	kulturális terjedés és utánzás – migráció, háború és kereskedelem révén, világvallások, multikulturális birodalmak, fő motiváció az üdvözülés és a politikai hatalom keresése	európai globális birodalmak, transznacionális világi ideológiák (szocializmus, nacionalizmus, liberalizmus), transznacionális világi diskurzusok – nyugati tudomány, fő motiváció az üdvözülés és a politikai és gazdasági hatalom keresése	nagy köz- és magánmédia, turizmus, szállítási és kommunikációs korporációk, transznacionális világi ideológiák és diskurzusok, globális szakértői hálózatok, fő motiváció a profit és a szórakozás keresése
Egyéb kulturális hálózatok	a legtöbb kulturális hálózat és áramlat lokalizált	a legtöbb kulturális hálózat és áramlat lokalizált	európai, latin- és észak-amerikai nemzetállamok kialakulása és megerősödése	a nemzetállamok és a nacionalizmus globálissá lesz

1. táblázat • A kulturális globalizáció fő történeti ágensei és kontextusa
(D. Held et al., 1999., 362.)

nánsan a magántulajdon vette át. A médiapiacra ugyan diverzifikálás is végbemegy, termelési ágak, illetve a vásárlói rétegek különböző szegmensei szerint eltérő tempóban differenciálódnak a kínálat. Mégis egyre inkább tanúi lehetünk a legnagyobb tartalomszolgáltatók, a telekommunikációs nagyvállalatok és a számítógépes, valamint szoftverfejlesztő óriáscégek egyesülésének. Így jött létre az a tíz–húsz gigavállalat, amely ma a kulturális piacot uralja, sokféle módon összekapcsolódva a második sorba tartozó helyi vállalatokkal, amelyekben meghatározó részvényeket vásárolnak, illetve amelyeket árúval látnak el. Ezek uralkodnak ma a rádiós műfajok és a zenei termelés, a mozifil-

mek piaca, a televíziók és televíziós hálózatok piaca felett, meghatározva a kulturális termelés és terjesztés mennyiségi dimenzióit és minőségi normáit.

Ide sorolható végül a nemzetközi turizmus látványos fejlődése is, amely a kulturális hatások terjedését is meggyorsítja. Mindezekben az Egyesült Államok és az OECD országai járnak az élen. A tíz legnagyobb médiavállalat közül: a Time Warner, Disney, Universal, Polygram, News Corporation, Bertelsman, Viacom, GE/NBC, Sony, MEI, nyolcuk az USA-ban van a fő székhelye. (Herman/McChesney, 1999 11. skk., Morley/Robins, 14. skk.).

*A globális kultúra
és a globális média összekapcsolódása*

A médiabirodalmak és a telekommunikációs ipar összeolvadása a tömegkultúra olyan globális univerzumát teremti meg, amely a korábbiakhoz képest jóval hatékonyabb és jóval kevésbé kikerülhető. Annyiban túl is mutat a hagyományos tömegkultúrán, hogy a personalizált médiaszolgáltatások felé halad, amelyek lehetővé teszik az egyéni választást. A digitalizált televíziós csatornák, a széles sávú internet közvetítéssel párosulva, hamarosan lehetővé teszik, hogy a fogyasztó maga állítsa össze a nézni kívánt műsort a különböző kínálati elemekből. De azért nem szabad túlértékelni a választás szabadságát: ennek mértéke a kínált menütől is függ.

A transznacionális médiavállalatok által közvetített kulturári termékekre az jellemző, hogy a helyi viszonyokhoz való minden alkalmazkodás mellett (amely főleg abban nyilvánul meg, hogy bevásárolják magukat a nemzeti kulturális vállalatokba) a közvetített kultúra a következő vonásokat viseli.

- Erősen követi az amerikai tömegkultúra mintáit, az amerikai életstílust és eszményeket közvetíti.

- A lehető legszélesebb piaci terítés érdekében erősen standardizálja a tartalmakat. Ez végül nem kulturális konvergenciához, inkább egyetlen meghatározó kultúra dominanciájához vezet. Például a CNN hírszolgálati gyakorlatát illetően sokakban jogos kétely támadhat abban a tekintetben, hogy valójában mennyire globális híreket sugároz, vagy inkább csak az amerikaiak nézőpontjából mutatja be a világ eseményeit. A CNN kétségkívül képes volt egyesíteni a világ vezető gazdasági és politikai elitjeit, de nem képes a helyi érdekek differenciáltabb megjelenítésére.

- A műsorszolgáltatók a piachoz alkalmazkodva a lakosság különböző szegmen-

seit veszik figyelembe, azaz gyakran célzott közönséghez szólnak, annak érdeklődése szerint tagolva a műsorokat akár csatornánként is. (Pl. a kizárólagos sport- és zenei műsorok, film- és zenei csatornák stb.) De az ezekben közvetített termékek is egy kaptárára készülnek, és így terítik őket a globális médiapiacra.

A globális médiacégeknek határozott küldetéstudatuk van. Új, globális kultúra követeinek tartják magukat, egy olyan világ hírnökeinek, amelyben közelebb hozzák egymáshoz az embereket. Ehhez a legjobb eszköznek a nemzeti szintű kulturális rendszerek deregulációját, a határok lebontását tartják, hogy a globális médiacégek világméretű terjeszkedésének semmi ne állja útját. A média újrendjének szerintük globális rendnek kell lennie. A nemzeti határok a múlthoz tartoznak; a nemzetközi média új realitásait a piaci esélyek kihasználása és nem a nemzeti identitás alakítja ki. E törekvés fő ideológiája a nyitott világ, amelyben az eszmék és tapasztalatok valódi versenye folyhat, és ahol nem bürokratikus kormányok diktálják a médiapolitikát, hanem a fogyasztók ízlése és kívánságai, amelyekhez a médiacégek csak alkalmazkodnak. Ezt a valódi „*demokratikus forradalmat*” az új technológiák segítik elő. Ahogy Steven Ross, a Time Warner vezérigazgatója nyilatkozta: az új technológiák révén „*rajtunk áll, azokon, akik az eszmék termelését és elosztását végzik, hogy előre vigyük ezt a mozgalmat, és részt vegyünk benne, az egyetlen világ polgárai iránt érzett felelősségünk tudatában... Segíthetünk azon, hogy minden faj, vallás és nemzet népei egyenlőséget és tiszteletet élvezzenek.*” Hite szerint a globális média aktorai csak a McLuhan-i világaluról szóló víziót valósítják meg, amelyet még 1960-ban fogalmazott meg. (Morley/Robins, 12.) A globális média előretörése tehát e fel fogásban világszerte a demokrácia kiteljesedését hozza. Steven Ross szerint a kelet-euró-

pai totalitárius diktatúráknak is a kommunikáció szabad áramlása vetett véget.

Mennyire igazolják a globális média kulturális hatásai ezt a küldetéstudatot? Miként fogadják e kulturális küldetést azok passzív elszenvedői, vajon örülnek-e ennek a misziónak, vagy épp ellenkezőleg, a kulturális gyarmatosítás új válfajának tartják? A globális média kritikus elemzői korántsem fogadják el a globális médiacégek pozitív önképét. Felpanaszolják a transznacionális médiaóriások agresszív nyomulását, amelynek révén az új média-világrend pusztán néhány korporáció uralmát erősíti a kulturális termelésben és elosztásban. Azt állítják, ez nem szélesíti, inkább szűkíti a kulturális kínálatot. A szórakoztatóipar és az információs üzletág a telekommunikációs iparral összekapcsolódva, a maga hatalmas koncentrációjával elszorvasztja a helyi média fejlődési lehetőségeit. A globális média áttörése elsősorban a kereskedelmi (kommerciális) média nyomulását segíti elő, háttérbe szorítva a közszolgálati programokat mind a kultúrában, mind a politikai információk terén. Ezzel megrendíti a hagyományos kulturális identitásokat, szűkíti a politikai nyilvánosság terét, hiszen a közönséget nem állampolgárként, hanem mindenekelőtt fogyasztóként szólítja meg.

Ami az egységes világfaluról kialakított MacLuhan-i metaforát illeti, a globális médiáról megállapítható, hogy legfeljebb virtuális egységet teremt a népek között. Elsősorban a nagy médiahálózatok azok, amelyek az egységes világtársadalom szép utópiáját sugallják. A világ eseményeiről beszámoló híradások azonban mindenekelőtt azoknak a világméretű sugározzák, akik elég tőkével rendelkeznek ahhoz, hogy hírügynökségeket, információs hálózatot, adóberendezéseket, műholdakat stb. tartsanak fenn. A hírek nemzetközi körforgalmában tehát elsődlegesek a pénzvilág és az azt befolyásoló politika hírei. Ezek szinte azonnal éreztetik a hatásukat a világ legtávolabbi részein, amint azt az

ázsiai pénzügyi válság, az olajárrobbanás, a rendszerváltozások stb. közvetlen gazdasági és politikai hatásaiból láthatjuk.

De nem kevésbé lehangoló a modern tömegkulturális ipar termékeinek áradata. A *„szatellitok, kábelek, sétáló és videomagnók, CD-k alkotják azt az érrendszert, amelyen keresztül a modern szórakoztató iparágak homogenizálják a globális kultúrát.”* (Barnett/Cavanagh 71.) Ennek érdekében mind nagyobb szabású fúziók mennek végbe a világ sajtó- és médiapiacán; egész világrészeket besugárzó nagy hálózatok jönnek létre, amelyek gyökeresen megváltoztatják a helyi kultúrák helyzetét. A nagy térségeket átfogó médiamogulok uralják a műsorgyártás és hírszolgáltatás piacát. *„A nagy médiabirodalomban sosem nyugszik le a nap. (...) A Perzsa-öböl és Korea között minden az ausztráliai Rupert Murdoché. Műholdas adója, a hongkongi székhelyű Star TV négy időzónát lát el műsorral, és ezen a területen él a Föld lakosságának fele.”* Hasonlóan átfogó birodalmat épített ki Ted Turner a CNN-nel, amely időközben beolvadt egy nála is nagyobb cégbe. *„Az ő képeik uralják az álmokat, és a tetteiket az álmok határozzák meg”* (Martin-Schumann, 1998, 28-29.)

A médiakultúra megasztárjai ily módon óriási közönséget babonáznak meg, amelyek tagjai akár nagy távolságban is élhetnek egymástól. *„A szülőkkel, mullahokkal, főnökökkel, bürokrátákkal és politikusokkal szemben ezek (a médiák) keveset követelnek a hódolóiktól – legfeljebb arra készítetik őket, hogy érezzék jól magukat, és egyre csak vásároljanak.”* (Barnett/Cavanagh, 72.) A tömegkulturális ipar termékei, a filmek és zeneszámok piaca pedig mind nagyobb és homogénebb. Előfordul ugyan, hogy egyik-másik lokális kultúra követe megtermékenyíti a popzenét, de inkább csak a folklorisztikus dallamok és ritmusok csendes megrabálása folyik. A film esetében legfeljebb a sztorik származnak már lokális környezetből.

A globalizáció ellen fellépők legerősebb érve az, hogy az amerikai filmipar dömpingje elsorvasztja a nemzeti filmgyártást. *„A brazil televízióban bemutatott négyezer film 99 %-a amerikai, általában hollywoodi – állítja Luis Carlos Barreto brazil filmproducer. A televízió a tömegnevelés leghatalmasabb ereje a szegény országokban. Latin-Amerika és Ázsia kulturális nacionalistái felvannak háborodva azon, hogy a következő generáció legbefolyásosabb nevelői a hollywoodi filmstúdiók és a globális reklámügynökségek.”* (Mander/Goldsmith, i. m. 77.) A magyar televízió lassan alig különbözik ettől a mintától, az ORTT monitoring jelentései szerint a nálunk bemutatott filmek elsősorú többsége is amerikai. A szélesebb európai kulturális piac ugyan valamelyest enyhíthet ezen az egyoldalúságon, a magyar filmgyártás és tévéprodukciók mégis drámaian visszaszorultak az utóbbi évtizedben. Ma legfeljebb a régebben készült filmeket játsszák újra; a nemzeti kulturális hagyaték legfeljebb a kulturális konzerv státusában marad meg. Ez a tendencia jellemző az egész világra, főleg annak szegényebb részeire. A helyi kultúra képviselői és a nevelés hagyományos ágensei nem tudnak versenyre kelni a globális média figyelemfelkeltő és főleg a fiatalokat megragadó, mintaadó hatásaival.

A kulturális globalizáció terén zajló változásokat összegezve azt mondhatjuk, hogy a kulturális képzetek és praktikák ma összehasonlíthatatlanul szélesebben és nagyobb tempóban áramlanak, mint a régebbi korszakokban, s ennek nyomán egyfajta virtuális egyidejűség alakul ki a kortárs kultúrában. Ennek a fejleménynek egyszerűen nincsenek történelmi párhuzamai. A teokráciák és intellektuelek korábbi domináns szerepével szemben ma a kulturális nagyvállalatok, az általuk megszervezett termelők és az általuk kiszolgált fogyasztók a kulturális globalizáció fő hordozói. A mai globális kultúra ezért mindenekelőtt tömegkultúra, miközben a

magaskultúrában egyelőre még fennmaradt a nemzeti értelmiségi elitiek dominanciája.

- A globális kultúrán belül mély belső rétegződésekkel találkozunk. Ezek részben területi jellegűek, mivel a telekommunikációs infrastruktúra eloszlása igen egyenlőtlen. Emiatt sokhelyütt korlátozott a hozzáférés a globális médiapiachoz, a világ jelentős része pedig épp fejletlensége miatt ki is marad a globális kultúra áldásaiból. Mégis minden helyi kulturális tevékenység kontextusa megváltozott azáltal, hogy a világot elárasztják az egyetlen világ és az egységes emberiség szuggesztív képei, ennek erőteljes szimbóluma a világűrben lebegő kék bolygó (a *Föld űrhajó*).

Mi lesz a közvetlen hatásuk ezeknek a folyamatoknak? Az alábbiakban sorra vesszük a globális médiakultúra előretörésének néhány fontos következményét.

1. A globális média hatása a politikára, a politikai kommunikációkra és lojalításokra

A modern tömegkommunikációs eszközök, illetve ezek rendszerének kifejlődése jelentősen átalakította a társadalmi nyilvánosság szerkezetét és politikai funkcióját. Megváltoztatta a politizálás egész közegét, módosította a politikai diskurzus jellegét. A tömegmédia ma elismerten döntő szerepet játszik a politikai közvélemény formálásában: már akkor a propaganda eszköze lett, amikor még nem volt képes érdemlegesen befolyásolni a politika napirendjét. Ma már a politika napirendjébe is beleszól. A televízió általánossá válásával, a médiapiac kommercializálódásával, az emberek mindennapjaiba hatolva átalakította a politika jelenségvilágát is: a politika nyilvános reprezentációja egyre inkább meghatározza azt is, hogy milyen kérdéseket vessenek fel és tematizáljanak a nyilvánosságban, a közéletben.

A „média az üzenet” tézis eredeti értelme MacLuhannál az volt, hogy a közlés hordozója

(médiума) meghatározza az általa közölhető tartalmakat is, sőt, az üzenet közlési formája maga a lényeg, mert a tudat meghatározott konstitúciójához vezet. *Neil Postman* továbbfejlesztette ezt a tézist: szerinte a *média korunk metaforája*. Ez azt jelenti, hogy nem világos kijelentéseket tartalmaz a világról, hanem rejtett utakon hat. A média szinte észrevétlenül alakítja át kultúránkat, átstrukturálva a világ észlelési módját, értelmezi és tagolja számunkra. A médium, a technikai közvetítő közeg sohasem semleges; meghatározza, mit lehet általa közölni. Postman fő tézise, hogy a televízió megjelenése drámai, visszavonhatatlan változásokat idézett elő a társadalmi nyilvánosság tartalmában és formájában. A televízióban ugyanis a nyilvános diskurzus túlnyomóan vizuális eszközökkel zajlik. Nem szavakat váltunk egymással, hanem képeket. Ennek politikai következményeként a televízió megkövetelte tartalom jelentősen különbözik más médiákétól. *„Politikai eszméket nem lehet megmagyarázni a tévében. A tévé formája ellene hat az ilyen tartalomnak”* (Postman, 16.) Az érveknél fontosabbá válik a jó benyomás; akinek nincs jó kamera-appealje (nem vonzó a képernyőn – B. J.), az ne reménykedjen. *„A gondolkodás nem illik a képernyőre... nem mutat jól”* (Postman, 12.) A televízió uralkodó filozófiája a szórazoztatás, amelyben mindent megmérít. A racionális politikai diskurzus, az állampolgárok felelős, felvilágosult tájékoztatása, amely Habermasnál a demokratikus társadalmi nyilvánosság alfája és ómegája volt, mind jobban átadja a helyét az *infotainment* (information+entertainment), vagyis az információkkal való szórazoztatás művészetének. A látványosság szempontja uralkodik el még a hírszerkesztésben is. Csak a szenzációs hír a jó hír, csak a sokkoló látványnak van hírértéke. Gyorsan, az összefüggések magyarázata nélkül peregnek a témák. Az értelmes politikai viták helyett mindegyre politikai show-műsorokat

látunk, amelyekben a résztvevők már egyáltalán nem bocsátkoznak bele egymás érveibe. Az igényesebb eszmecserék éjszakai értelmiségi rétegműsorokba száműzetnek.

Postman szerint az ésszerű nyelvi kommunikáció helyét mindinkább a látványtervezés veszi át (Postman *uo.*, 110.). Fontosabb a jó nyakkendő megválogatása, mint a politikai mondanivaló. Ennél is problematikusabb a valóság és a látszat végtelen keveredése a televízióban. *Umberto Eco* a médiának a politikai diskurzusra tett hatását elemezve már korán rámutatott a hír és fikció összemosásának problémájára. A politikai események jelentős részét eleve médiaeseménynek szervezik, a látszatteremtés és a valóságos politikai történések egymáshoz való viszonya pedig gyakran kibogozhatatlanná válik (Eco, 1992, 76. skk.). A befogadók egyfajta esztétikai passzivitásba merülnek, a látottak távoli, imaginárius világot képviselnek számukra, amelynek nincs közvetlen hatása mindennapi életükre. A kulturális és híripari folyamatok üzemében nivellálódik a jelentős és jelentéktelen, a szenzációs és a banális, a tragikus és a komikus. Eközben a reklám mint a média önfenntartásának legfontosabb pénzügyi forrása már nemcsak az egyre hosszabbodó műsorközöket árasztja el, hanem behatol magába a hírszolgáltatásba (minden híradó ideje egynegyedét-egyharmadát önmaga reklámozására fordítja („majd jövünk” és rövidesen megmutatjuk, csak Önöknek és csak a mi csatornánkon, maradjanak velünk), és behatol a kulturális műsorokba is.

A diktatúrákban szigorú politikai ellenőrzés alatt tartották és tartják a média központi intézményeit. A demokráciákban ellenben alapvető jog az információforrások pluralizmusa, a sokféle forrásból való tájékozódás szabadsága. A média és a politika viszonya azonban igen összetetté vált. A politika közéleti kommunikációja a legkülönbözőbb elics csoportok együttműködésén alapul, mi-

közben egymáshoz való viszonyuk homályban marad a néző előtt. A médiakonform események megrendezése és a politikai marketing a versengés fő műsorpolitikai eszközeként pedig végképp áttekinthetlenné teszi a nyilvánosság szerkezetét, és a politika napirendjére is visszahat. A média élénken részt vesz a politikai köznyelv kialakításában és befolyásolásában. Ebben áll a magyar médiaháborúságban is nagy szerepet játszó „nyelvpolitikai küzdelmek” jelentősége.

A médianyilvánosságot befolyásolni lehet gazdasági és politikai nyomással és jogi eszközökkel is. (Terestyéni, 1995) Az amerikai modellben elvileg bárki létrehozhat és működtethet sajtót, rádió- és televízióadókat, ha megvannak ehhez a pénzügyi forrásai. A tájékozódás szabadságát egyedül a média-rendszer plurális szerkezete hivatott biztosítani. Az elv az: legyen minél több információforrás, s a befogadók szabadon megválaszthatják, melyiket veszik igénybe. Ez kedvez a kereskedelmi rádiózás és televíziózás terjedésének, miközben a közszolgálati adók kivételéssé válnak, sőt, a hallgatók adománnyaira szorulnak fennmaradásukhoz. Az európai modellben fenntartották néhány normateremtő köztévé, illetve rádió szerepét, amelyek a kereskedelmi adók erősödő konkurenciájával szemben is helytálltak. (Az angol BBC a minta, de a német és francia médiapolitika, valamint a kisebb nyugat-európai országok is ezen az úton járnak.) A média pluralitása mellett az eszközök koncentrációja azonban itt is uralkodó tendencia, az egyensúly fenntartását csak a médiamonopóliumok elleni törvények segítik valamelyest. A kulturális kínálat és a híryanag meghatározó részét egyre inkább a piacot uraló nagy reklám- és hírügynökségek, valamint médiamonopóliumok adják.

A világháló szerepe

A média globalizációjában új fejezetet nyitott a világháló kialakulása, amelyről sokan úgy vélik, hogy ellensúlyozhatja az egyoldalú tömegkommunikáció korábban rögzült rendszerét. A nagy informatikai hálózatok, az internet korában valóban megváltozhat a média és a politika viszonya, és idővel gyökeresen átalakulhat a nyilvánosság szerkezete. A számítógépes hálózatok, a távközlés és a multimédia összekapcsolása olyan információcsatornákat nyit meg, amelyek interaktív kommunikációra adnak lehetőséget, sokoldalúan összekapcsolhatók, és politikai ellenőrzésüket igen nehéz anélkül megoldani, hogy az ne veszélyeztetné a gazdasági és társadalmi fejlődést. A világhálónak e sajátossága lazítja a média diktatórikus ellenőrzését (lásd Kína gondjait az internettel), de a demokráciákban is egészen új helyzetet teremt.

Az új információs technikának kezdetben inkább a negatív oldalát hangsúlyozták. Félelmet keltő víziókat fogalmaztak meg az egyének feletti totális ellenőrzés rendszeréről, amelyben centralizált információs agyközpontok uralkodnak a polgárok spontán kommunikációja és minden életmegnyilvánulása felett. A személyi számítógépek viharos fejlődése hamar elhessegette e rémálmokat, bár az adatvédelem mára a személyi alapjogok egyik legkényesebb kérdése lett. Ma mégis inkább az informatikai forradalom pozitív lehetőségeit hangsúlyozzuk, nevezetesen azt, hogy elvileg korlátlan lehetőséget nyújt az információkhoz való hozzáférésre és a horizontális kapcsolatfelvételre térben egymástól távol lévő partnerek között is. A centralizált, hierarchikus információs központok helyett megnőtt a decentralizált, szabadon hozzáférhető hálózatok jelentősége, amelyek szűkítik az információáramlás korlátozásának és ellenőrzésének korábbi lehetőségeit.

A hirtelen megnőtt információs szabadság azonban problémákat is felvet. A közölt infor-

mációk tartalmát nem lehet megszabni, a lehetséges visszaélések sora a pornográfiától a szélsőjobboldali politikai információk terjesztéséig, sőt a terrorizmus technikai receptjeinek forgalmazásáig húzódik. Próbaperek folynak, amelyek kitapogatják az információs szabadság határait a hálózati társadalom világában. Az információdömping feldolgozása még gyerekcipőben jár: még egy közönséges napilap információanyaga is rendezettebb, mint bármelyik internetes portálé. Mégis nyilvánvaló, hogy az információs források decentralizálásával a hálózatok egészen új jelenségeket indítanak el. A háló nyilvánosságának szerkezete egészen más, mint a sajtóé. Legfontosabb problémáit a hitelesség, az új információközösségek kialakítása, a közösségi identitások exterritorializálódása képezi. Hogyan hat ez vissza a politikára? Az optimista válasz szerint nőnek a közvetlen demokrácia (a teledemokrácia) lehetőségei. Amint megoldódik a háztartások ellátása internetes végpontokkal, a polgárok jelzéseket küldhetnek a központokba, amelyekben kifejezik állásfoglalásukat. (Az USA-ban helyenként már a választási kampányok részei az olyan virtuális falugyűlések, ahol a nézők közvetlen kontaktusba léphetnek a politikusokkal, kérdéseket tehetnek fel, ellenvetésekkel élhetnek. A magyar internetes sajtó is ebbe az irányba fejlődik, bár az internethasználók szerény száma és lehetőségei egyelőre korlátozza az eszköz hatását.) A pesszimista változat szerint mindez legfeljebb virtuális demokráciát teremthet. Egyrészt nehezen ellenőrizhető az információk hitelessége, másrészt a valódi döntések változatlanul centralizáltak, és rendszerint zárt ajtók mögött születnek. További veszélyforrás, hogy a „teledemokrácia” a politikai manipuláció soha nem látott mértékét eredményezheti. Fenyegeti a képviselői demokrácia intézményeit, és demagóg politikusoknak kedvez. (Ld. a Ross Perot és Silvio Berlusconi jelenséget.) A fejletlenebb orszá-

gokban, ahol még sokáig nincs esély arra, hogy minden háztartást bekapcsoljanak a hálózatba, nem remélhető az információs ki-rekesztettség gyors felszámolása sem, ott könnyen az elit befolyásolási és manipulációs eszközévé válhat az internet. Az internet demokratikus felhasználásának támogatására világszerte mozgalom indult a közösségi teleházak rendszerének kialakítására. A centrum és a periféria közötti különbség felszámolását nagyban segítheti a helyi értelmiség, ha felkészült a legmodernebb eszközök használatára és elkötelezett a demokrácia iránt. Az ember ily módon a Föld bármely pontján bekapcsolódhat az információk világméretű körforgásába. Ez lehet a világpolgári állapot elérésének első szakasza, amely a nemzetállamok területileg korlátozott és monopolizált információgazdálkodásának felszámolása irányába mutat.

De alternatívája lehet-e az internet a globális médiabirodalmaknak? Vagy ellenkezőleg, a médiaóriások képesek lesznek befolyásuk alá vonni az internetet és egyéb számítógépes hálózatokat is? A digitális kommunikáció fejlődése mindinkább áttöri a határt a média-iparágak között, mint ahogy áttöri a média és a kommunikációs szektor közötti válaszfalat is. Ezt nevezik *konvergenciának*: a szemünk láttára bontakozik ki egy univerzális média- és kommunikációs világ képe, amelyben a média, a telekommunikáció és a számítógépipar egyetlen egységbe tömörül. Az információk – beleértve a kulturális információkat is – digitalizálása rövidesen radikálisan átalakítja kultúránk egész szervezetét és szövetét.

Az info-kommunikációs iparág már ma is a legerősebb gazdasági húzóágazat. A nemzeti szuverenitás e tekintetben már anakronizmus, ezen a téren zajlik a leghevesebben a dereguláció. A hagyományos állami bürokrácia túl lassú, inkompetens, kezdeményezései törvényszerűen alulmaradnak az informatika által támogatott új telekommuniká-

cióeszközök (mint a mobiltelefon) viharos térhódításával szemben. Az állami költségvetés nem is képes lépést tartani az e szektorba áramló hatalmas vállalkozói tőkével.

Ami e fejlődés médiavonatkozásait illeti, még csak a kezdetén vagyunk a konvergenciának, de páratlan perspektívák nyílnak meg. Az internet, amely előbb katonai, majd tudományos és képzési célokra jött létre, bevonult a piac világába. A széles sávú információátvételi lehetőségek révén a világháló lesz a kommunikáció fő hordozója. Máris megváltoztatta a számítógéphasználat szokásait, megsokszorozta az információszelő és -feldolgozó kapacitást. Hogyan hat ez a média világára? A fejlődés irányát az online lapok és a kereskedelmi portálok megjelenése mutatja. Az internet maga még nem hoz sok pénzt, de a hirdetések és az elektronikus kereskedelem révén életképessé tesz olyan médiavállalkozásokat is, amelyek nélküle nem létezhetnének.

Az internet az anarchia és az önszabályozás világa, tartalmát nehéz ellenőrzés alatt tartani anélkül, hogy egyúttal ne korlátoznák az információk szabad áramlását. Sokan tartanak attól, hogy a nagy üzlet itt is együtt fog járni a korlátozásokkal. *„Frank Beecham, aki 1995-ben még lelkes híve volt az internetnek mint a korporációk és az állam ellenőrzésén kívüli nyilvános szférának, egy évvel később arra panaszkodott, hogy az internet kezd eltávolítani a részvételi médiumtól, amely a köz érdekeit szolgálja, olyan közlési médiummá, amelyen keresztül a korporációk eljuttatják a fogyasztóknak címzett információkat. Az interaktivitás háttérbe szorul, és a kommunikáció a vásárlói tranzakciókra és e-mailekre redukálódik.”* (idézi Herman/McChesney, 1997, 135.) Ha az internet a befolyásos kereskedelmi érdekek hálójába kerül, hamar elszállhat a remény, hogy a szabad véleménycsere nyilvános fóruma marad. A kibertérben már elkezdődött a hirdetőik nyomulása. Lehet,

hogy az interneten kívüli pénz és hatalom hamarosan a világhálón belül is éreztetni fogja a hatását. Sokan vélik úgy, hogy még a „beetetés” időszakában vagyunk.

Manuel Castells, a globalizáció teoretikusa a hálót mindenesetre az új „hálózati társadalom” szimbolikus alapjává tette meg. Tárgyunkkal kapcsolatban érdekes a kultúra és a politika viszonyának alakulására vonatkozó okfejtése. Castells szerint a hatalom kódja a mai világban mindinkább a kultúrparba épül bele. A politika színházzá válik, a politikai intézmények már nem annyira a hatalom színhelyei, inkább amolyan brókercégek. A polgárok minderre defenzíven reagálnak: kivonulnak az államból. A politikai rendszer hatalmi szempontból kiüresedik, bár befolyását megőrzi; a hatalom nem tűnik el, csak átalakul; immateriálissá válik, de azért nem kevésbé valóságos. *„Az információs korszak hatalmi harcái kulturális harcok”.* Ezek fő szereplője a média, de nem a média a hatalom tényleges hordozója. A küzdelem a politikai tényezők önreprezentációjáról és a magatartás befolyásolásáról szól. Már nem érdekes, kik gyakorolják a hatalmat. Nincsenek is stabil hatalmi eliték, legfeljebb olyanok, akik a politikából merítik hatalmukat, miközben hatalmuk forrása a kultúra, az információcsere és a szimbólumok manipulációja feletti ellenőrzés. Ily módon a kultúra és a hatalom lesz a tőke megszerzésének eszköze is, és ez a hierarchia szolgálatául majd az új társadalmi rend alapjául. (Castells, III. 1998, 368.)

Függetlenül attól, hogy ezt az értelmezést elfogadjuk-e vagy sem, annyi bizonyos, hogy a valóság virtuális megjelenítése, az imázsalkítás és általában a látszatteremtés döntő része lesz a hatalmi játszmáknak. Virtuális egyidejűségben zajlik a szimbólumok harca, amelyek mégis reális tapasztalatok hordozói. Az értékek egyidejűek, de nem érintkeznek: *„minden idők minden kifejeződése ugyanabban a hipertextusban jelenik meg, amelyet állandóan újraprendeznek,*

s bármikor újra közölhetnek, bárhol, a küldők érdekeitől és a fogadók hangulatától függően. (...) Az időtlen, területen kívüli, szimbolikus rendszerben alkotjuk meg a kategóriákat és idézzük fel a képeket, amelyek formálják magatartásunkat, politikákat ösztönöznek, álmokat dajkálnak, és lidércnyomásokat indítanak el.” (Castells, III. 1998, 370.)

2. A globális kultúra hatása a nemzetállami kulturális autonómiára

Ugyan mit jelent még a globális világban a nemzetgazdaság? – kérdezik sokan. Feltehetjük azt a kérdést is: mi a nemzeti kultúra még egyáltalán? Vajon több-e pusztán a kulturális autonómiáért érzett aggodalomnál? A nyelvi kérdés középpontba kerülése mutatja e kérdés jogosságát, egy olyan korban, amelyben mindinkább a két- és többnyelvűség lesz a kötelező norma.

A kultúra és kommunikáció globális infrastruktúrája egy transznacionális elitet hoz létre. Olyan transznacionális politikai lobbikat, szövetségeket hív életre, amelyek támogatják a globális médiakultúra terjedését. E folyamat másik oldala a régi kultúrák defenzívába szorulása, diaszpórakultúrák és -közösségek létrejötte a globális kultúra holttereiben. A helyi politikai hatalom egyre nehezebben tud cenzúrát gyakorolni a kultúra és kommunikáció felett, vagy ez egyenesen lehetlenné válik számára. A nemzetállam intézményeit mindez mégis arra készíti, hogy védjék saját nemzeti kultúrájuk autonómiáját. E törekvés eredményei a nyelvtörvények, importkorlátozások, a honi kulturális ipar védelme és fokozott állami támogatása.

Az érem másik oldala, hogy ellenzéki és diaszpóra szubkultúrák létrejöttenek is nagyobb az esélye, mint korábban bármikor. Sőt, az új technológiák és kommunikációs hálózatok lehetővé teszik új társadalmi mozgalmak, új közösségi identitások határokon átnyúló megszervezését is. A világháló máris

létrehozott egyfajta transznacionális *episztemológiai közösséget* is tudósok, művészek és specialisták széles nemzetközi hálózatával, akik képesek egymással államhatárokon átnyúlóan érintkezni és közös ügyeket szervezni.

További kérdés, hogy milyen hatással lesz a hagyományos nemzeti kulturális önazonosságra az a tény, hogy a globális kultúra ma mindenekelőtt mint populáris kultúra létezik. Erre a kihívásra kezdetben apokaliptikus válaszok születtek, ma viszont differenciáltabb kép kezd kibontakozni. A transznacionális kultúripari óriásvállalatok kiszorítják vagy kivásárolják a nemzeti kulturális vállalatokat, de ha boldogulni akarnak, alkalmazkodniuk is kell a helyi kultúrához. Számításba kell venniük nemcsak a sajátos kulturális tartalmakat, hanem a helyi hagyományokhoz igazodó fogyasztásuk, befogadásuk módját is. A globális média követői igyekeznek rugalmasan igazodni e sajátosságokhoz. Am ez olykor csak annyit jelent, hogy például a transznacionális kereskedelmi televíziók kelet-európai tervező részlegei egy kalap alá veszik, mondjuk Ukrajnát, Romániát és Magyarországot. Az áthághatatlan korlát a kulturális kínálat egyneműsége, amely enyhén szólva nem érzékeny a finom disztinkciókra. Ez a kínálat nem nagyon különbözik attól, amelyet az amerikai kultúriparról szóló elemzésben már a negyvenes években élesen bírált Adorno és Horkheimer. (Adorno-Horkheimer, 1990)

Ez a fajta globális kereskedelmi médiakultúra sokak rémképe szerint gyorsan lerombolhatja a helyi és nemzeti kultúrákat. A pesszimista kultúrkritikát most nem annyira baloldali antikapitalisták képviselik, mint inkább harmadikutas új mozgalmárok és nacionalista konzervatívok. A tradíciót szertartásuk felbomlasztja és kiszorítja egyfajta globális, amerikanizált tömegkultúra. A fejlett országok stúdióiban gyártott műsorok kritikátlan befogadása új életstílus-eszményt te-

remt, gyakran irreális vágyakat plántálva befogadóikba. A helyi kultúra követői elnémulnak a világméretű sztárparádében. Az új globális médiakultúra persze nemcsak az életstílusra és életfelfogásra hat, hanem azt is meghatározza, hogy minek lehet hírértéke a modern világban, s ennyiben politikai hatása is jelentős.

Természetesen a hatás nem csak egyirányú. A világháló által nyújtott lehetőségek a kulturális önkifejezés, sőt akár a politikai külföldönállás eszközeként is felhasználhatók. A globális kultúra tehát éppúgy hozzájárulhat a politikai és kulturális elidegenedéshez, mint ahogy megkönnyítheti új kulturális és politikai identitások kialakulását. A globális kultúra hatásaival szembeni szkepszis azért is jogosult, mert a kultúra fogyasztói korántsem mindig olyan passzívok, mint feltételezik. Növekednek a helyi, regionális és más disztinktív kulturális identitások esélyei, amelyek olykor egészen a politikai szuverenitás megosztásának követeléséig mehetnek el. Kérdés, hogy mindebből mi írható a kulturális globalizáció rovására, és mekkora az egyéb tényezők hatása.

Igen jellegzetes e tekintetben a bevándorlók diaszporáinak kialakulása, amelyek egy sajátos hibrid kultúrát testesítenek meg, kulturális szigeteket alkotva egy-egy homogén nemzeti kultúrán belül. Saját identitásuk nem rendül meg, nem adják fel kulturális tradícióikat, de a befogadó ország tömegkulturális hatásai mégis fokozatosan átalakítják azt. D. Held és társai állítása nyomán a kulturális homogenizáció, az ideológiai hegemonia és imperializmus fogalmai nem adják vissza e folyamatok komplexitását.

A nemzeti identitás sorsa a globális kultúrában

Volt idő, amikor a média jelentős szerepet játszott a tömegek néppé, a népek nemzeté kovácsolásában. Sok országban a rádió és a televízió teremtette meg nemcsak a politikai

nyilvánosság terét, hanem a közös, egységes nemzeti nyelvet is. Egy közösség integritása és folyamatos léte ma is alapvetően függ kommunikációs szuverenitásától. (Morley, 44.) A nemzetállamok és a nemzeti identitás szempontjából problematikus, hogy nem gyakorolhatnak ellenőrzést az elektronikus információk és műsorszolgáltatás nemzetközi áramlása felett, legalábbis demokratikus körülmények között többé nem áll módjukban kontrollálni, hogy állampolgáraik milyen kulturális termékeket és milyen híreket fogyasztanak. Persze a nemzeti identitás sem homogén, a tartalma a nemzetállamon belüli politikai erők kulturális hegemoniateremtő képességén múlik. A kultúra nem csak integráló, hanem megosztó is lehet, de a társadalmat sok más is összetarthatja, ebben nem szorul okvetlenül egységes kultúrára.

Ebben az összefüggésben érdekes a globális kultúra csekély integráló erejének tézise. A kultúra globalitásának kérdését meg kell különböztetnünk az azt hordozó technikai eszközök globalitásától. Ebben az összefüggésben fogalmazta meg a szkepszisét a globális kultúra romboló hatásaival szemben Anthony Smith, a nemzetállam ismert teoretikusa és történésze. *„A globális kultúra analitikusan elkülönült elemekből volna összerakva: hatékonyan reklámozott árukból, népi és etnikai stílusok és motívumok egyvelegéből, amelyeket megfosztottak kontextusuktól; néhány általános ideológiai diskurzusból az »emberi jogokról és értékekről«, a kommunikáció és az értékelés standardizált, kvantitatív és »tudományos« nyelvezetéből, és mindezeket alátámasztanak az új információs és kommunikációs rendszerek és azok komputerizált technológiái”* (Smith, idézi Tomlinson, 1999, p. 100.). Az ilyen kultúra azonban Smith szerint mesterséges és sekélyes, mert ahistorikus, időtlen és emlékezet nélküli. Igaz ugyan, hogy egykor a nemzeti kultúrákat is kitalálták, de azok mégis különösek, időhöz kötöttek marad-

nak, kifejezve az emberek közösen osztott kollektív identitását, közös emlékezetét és sorsát. Ezzel szemben a globális kultúra nélkülözi a közös történelmi emlékezetet, vagy ha akad is ilyen közös emlékezet, az akkor is többnyire negatív. Smith joggal hangsúlyozza, hogy minden valódi kulturális identitás a nép bevonásán (inclusion) alapul; passzív népen nem hajtható végre az identifikáció. Az időtényező, a hosszú tartam is lényeges. De van a Smith-i szkepszisnek egy mélyebb rétege is, amely azon a belátáson alapul, hogy a kulturális identitások nem exkluzívak, egyszerre többféle kulturális önazonosság-nak is részesei lehetünk. A nemzeti identitás viszont legfeljebb más nemzeti identitástól határolható el, a globális identitás nem lehet ellenpárja. A nemzetállamoknak a kulturális identitás fenntartása érdekében tett hatalmas erőfeszítéseikhez nem mérhetők az emberiség globális otthonának szimbolikus konstrukciói. Az emberiség közös intézményei, élén az ENSZ-szel, nemzetköziek, azaz nem ellentétesek maguknak a nemzetállamoknak a törekvéseivel, tehát nem állnak azok fölött. (Smith, 1990.)

A globális kultúra viszont nem azonos a nemzeti kultúrák pusztá összegzésével, hanem valami más. A globalizáció nem teremt olyan zárt és egyedi globális kultúrát, mint amilyenek a partikuláris és történetileg specifikus nemzeti kultúrák. Igaz viszont, hogy megváltoztatja magát a kulturális identifikáció módját. Legfontosabb vonása a területenkívüliség: olyan kulturális mintákat teremt és halmoz, amelyek az egyes nemzeti kultúrákon belül is egyre szélesebb körben hatnak. A világ bejön a lakásunkba, és megváltoztatja a privát otthon hangulatát. A globális kultúra egyfajta hibrid, amelyben különös módon keverednek a lokális identitások és a globális minták színei. A közvetített közelség az intimitás szférájának felszámolása irányába tart. A globális kultúra egyszerre teremt distanciát, és zárja ki azt. Éppúgy nő a közöny, mint a

morális érintettség tudata, a felelősség elhárítása, mint a megfutamodás morális lehetlenségének belátása.

Mit lehet tenni a globális médiakultúra nyomulásával szemben? Az elmúlt két évtizedben akadálytalanul nyomult előre a globális kereskedelmi média, és e trend megfordítása alig lehetséges. A közszolgálati média mindenütt visszaszorulóban van, még ott is, ahol egyelőre tartja a hadállásait. A digitális forradalom és a konvergencia átforgalmazza az egész jövőbeli médiarendszert, hordozói és motorjai pedig hatalmas üzleti érdekeltségek. A közmédia támogatói ezzel szemben gyengék és bizonytalanok, és nincs elég forrásuk a trend megállítására. Nem kivételes dolog, hogy az állam kivonul a médiából és a telekommunikációs rendszerből, ez a folyamat párhuzamosan halad azzal, hogy a közszféra más intézményeit is feláldozzák a neoliberalis megtakarítási programoknak. A mi térségünkben ez szinte ellenállás nélkül, a rendszerváltás természetes kísérőjelenségeként nyert polgárjogot. Nem jártak jobban az iskolák, az egyetemek, a könyvtárak, a múzeumok, a színházak és művelődési házak sem. A kormányzati források kivonásának mértékében a társadalom egész „ideológiai” szférája fokozatosan a piac törvényei alá kerül, és ezt a haladás netovábbjának tekintik. A média technikailag lehetségessé vált decentralizációja sem kínál megoldást, mert erős pénzügyi támogatás nélkül ezek életképessége is utópia.

Herman és McChesney a média globalizációjáról írott könyvük konklúziójaként több receptet is felsorolnak az uralkodó trenddel szembeni fellépés lehetséges eszközeként. Az első helyen a kereskedelmi programok befolyásolására, minőségének javítására irányuló lobbitevékenységet hangsúlyozzák. Az Egyesült Államokban például ilyen a kulturális környezetért indított mozgalom (Cultural Environment Movement). Hasonlóan fontos a médiaoktatás bevezetése, amely a

média tudatosabb használatára nevel. Ez a mozgalom Európában is erősödik, sok önkéntes csoport monitorozza, bírálja a médiát, és nyomást próbál gyakorolni rá. A legnagyobb figyelem a gyermekprogramok minőségére irányul.

Másodszor, támogatni kell a közösségi rádió- és tévéállomásokat és más nyilvánosan elérhető programokat. Az ilyen nonprofit vállalkozások az egész világon terjedőben vannak, programokat cserélnek, és politikailag is szerveződnek. A kezdeményezések sajnos a közpénzekből nem jutnak jelentős támogatáshoz, rendszerint a helyi közösség lelkes tisztségviselői végzik minimális állami támogatással. Ösztönzik a közönség részvételét és a horizontális interakciókat, helyi nyilvánosságot teremtve erősítik a részvételi demokráciát. Erre itthonról is sok példát lehetne felhozni. Elsősorban a rádiók terjednek, mert azok olcsóbbak, a televíziót sokkal nehezebb demokratizálni, mert drága, és nehéz hozzáférni a terjesztőhálózatokhoz. A helyi erők gyakran csikarnak ki helyet a nem kereskedelmi célú, a közösségi ügyeivel foglalkozó közösségi adók számára a kábelhálózatoktól.

Az ellenállás eszközei közé sorolható a videotrénings és saját videofilmek összeállítása is, ezt az olcsó videokamerák elterjedése tette lehetővé. Végül, de nem utolsósorban,

a számítógépes kultúra terjesztése és az internet kreatív használata is közelebb hozhatja a demokratikus kommunikáció jövőjét. A háló nonprofit, nem kereskedelmi célú mediaszektor kiépítésére is felhasználható. A nonprofit közösségi médiával összekapcsolva pedig mindkettő minősége javulhat. (Herman/McChesney, 197-204.)

E javaslatokkal gyakran csak az a probléma, hogy csak a felvilágosult aktivisták szűk körü elijére támaszkodhatnak. A szegénység és fejletlenség miatt egyelőre csak álom példaként a széleskörű internet-hozzáférés mint a kultúra demokratizálásának feltétele. Ma minden országban, főképp a kevésbé fejlett államokban a demokrácia egyik kulcskérdése, hogy a számítógépes kultúra terjesztését és az internetes hozzáférést közpénzekből is támogassák. A kereskedelmi média monopóliumát csak a civil társadalom szervezett erejével nem lehet megtörni, de negatív hatásai valamelyest korlátozhatók. Ehhez szükség van az érintett szférák, az oktatási intézmények, a szakszervezetek, az egyházak, a pártok és más civil szervezetek összefogására és támogatására. De nem kevésbé fontos a nemzeti kormányok akarata, hogy ne minden áron a transznacionális médiatársaságok expanzióját segítsék, hanem az új média demokratikus ellenerőinek kibontakozását is.

IRODALOM:

- Barnett, R. – J. Cavanagh, 1996, *Homogenization of Global Culture*, in: Mander, J. – E. Goldsmith (Eds.): *The Case Against the Global Economy and for a Turn Toward the Local*. Sierra Club Books, San Francisco. p. 71-78. Castells, M. 1996-1998: *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I.: The Network Society. Vol. II.: The Power of Identity. Vol. III. End of Millennium*. Blackwell, Malden (MA), Oxford.
- Eco, Umberto, 1992: *Az új középkor*. Európa, Bp.
- Habermas, J. 1996: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. 2. kiad. Osiris, Budapest
- Held, D. – McGrew, A. – Goldblatt, D. – Perraton, J. 1999: *Global transformations. Politics, Economics and Culture*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Herman, E. S. – McChesney, R. W. 1999: *The Global Media: the New Missionaries of Corporate*

- Capitalism*. Cassell, London and Washington.
- Martin, H. P. – H. Schumann 1998: A globalizáció csapdája. *Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt Kiadó, Budapest.
- Morley, D. – Robins, K. 1997: *Spaces of Identity. Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. Routledge, London and New York.
- Postman, Neil, 1985, *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. Penguin, New York.
- Smith, A. 1990: Towards a Global Culture? In M. Featherstone (Ed.): *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. Sage, London, p. 17-91.
- Tomlinson, J. 1999: *Globalization and Culture*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Waters, M. 1995: *Globalization*. Routledge, London and New York.

AZ EGYSZEMÉLYES CSOPORTOK ÉS A GLOBALIZÁCIÓ

Csányi Vilmos

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE Etológiai Tanszék – csanyi13@axelero.hu

Általánosan elfogadott meghatározás híján a globalizáció fogalmán többnyire valamilyen, az egész bolygóra kiterjedő folyamatot értünk, amelynek kulturális, gazdasági és szociális komponensei vannak, és amely idővel feltehetőleg valamiféle integrált, egységes földi kultúrát hoz létre. E folyamat nagyon komplex, és nemcsak megértésétől, de még elfogadott elvek alapján történő leírásától is igen távol vagyunk, arról pedig, hogy idővel természettudományos egzaktságú, prediktív modelljeit hozzuk létre, egyelőre még elmélkedni sem igen érdemes. A globalizációs folyamatot illetően a jövőhorizont távolága évtizedekben, években, de még napokban sem mérhető.

Hasonlóan komplex rendszereket tanulmányoz viszont a biológia meglehetősen sikerrel, tehát legalább ezért érdemes a kialakult biológiai módszereket elemezni, előfordulhat, hogy megfelelő módosításokkal ezek a globalizáció természetét illetően is hasznunkra lehetnek.

A biológia akkor vált egzakt természet-tudománnyá, amikor a pontos leírások és fogalmi klasszifikációk mellé az evolúciós elméletet is felvette fegyvertárába. A darwini evolúciós elmélet vizsgálódásunk szempontjából lényeges alapgondolata az, hogy a dolgok, jelenségek, folyamatok megértéséhez nem elegendő azok jelenlegi, éppen észlelhető formáit leírni és tanulmányozni, noha a dolgok természetéről ezek is igen hasznos adatokat szolgáltatnak. Egy struk-

túrát, egy adott viselkedési formát azonban csak akkor érthetünk meg a maga teljességében, ha kialakulásának *történetét* is megismerjük. A modern biológia meghatározó elméletei lényegében evolúciós történetek. Tisztában vagyok azzal, hogy a társadalomtudósoknak nem kell bemutatnom a történetiség fogalmát: régóta ismert és használt koncepció ez a társadalomtudományokban. A biológia történetei azonban olyan hosszú időtartományokat ívelnek át, amelyek alapján bizonyos fokú általánosítás is lehetséges, továbbá – és a jelen tanulmány szempontjából ez a leglényegesebb különbség – a biológiai történetek mindig több szerveződési szintet érintő elméletek, s ez lehetővé teszi, hogy az elmélet ne pusztán leírás, hanem lényeges szempontokat érintő *magyarázat* is legyen.

Az emberi természet hatása a kultúrákra

A társadalomtudományok hajlamosak a vizsgálat tárgyát, éppen komplexitása miatt, leszűkíteni egyetlen szerveződési szintre. Ezt a hibát a biológia is elkövette, úgy látszik, hogy ez minden tudományos rendszer fejlődésének kezdeti, primitívnek mondható szakaszát jellemzi. A biológia néhány évtizede még jóformán kizárólag formai és taxonómiai leírásokkal, valamint magas szintű élet-tani vagy ökológiai folyamatok vizsgálatával foglalkozott. A biológusok jó része meg volt győződve arról, hogy az alacsonyabb szerveződési szinteken zajló folyamatok, például

a kémiai folyamatok ismeretének semmi-féle magyarázó szerepe nincs, elvileg nem is lehet a biológiai folyamatok megértésében, mert ezekre csupán a biológiai szerveződési szintre korlátozódó törvényszerűségek érvényesek. Ez a filozófiainak is tekinthető gondolati korlát az elmúlt ötven évben kitűnő kémikusok majd biológusok munkájának köszönhetően leomlott. A biokémiából kifejlődött molekuláris biológia látványos sikerei minden kétséget kizáróan bizonyították, hogy a filozófiái egysíkúság veszedelmes tana helyett a rendszerek komplex, több szerveződési szintet érintő megközelítése az eredményekhez vezető út. Elég talán itt a humán genom projekt sikerét és jól kirajzolódó társadalmi hatásait említenem annak illusztrálására, hogy néhány kémiai képlet periodikus sorba rendezése miként adhat magyarázatot komplex orvosi, pszichológiai és társadalmi jelenségek előfordulására.

Mostanra talán a társadalomtudományok is eljutottak a fejlődésnek abba a szakaszába, amelyben egyértelművé válik, hogy a társadalmi problémák megértése a leírással nem fejeződik be, és talán mód van arra is, hogy a több szerveződési szinten folyó vizsgálatok együtt prediktív értékű magyarázatokat is szolgáltassanak.

E leegyszerűsített, részletesebb kidolgozásra szoruló magyarázó séma bemutatását azzal az állítással kezdem, hogy a globalizációs folyamatokat csak az emberi természet biológiai tényezőinek ismeretében érthetjük meg. Másképp megfogalmazva: az ember által létrehozható kultúrák milyenségét, variabilitását – így a globális kultúráét is – az emberi természet biológiai alapjai korlátozzák.

A humán viselkedési komplex

Az emberi természet biológiai gyökereinek feltárásához érdemes nyomon követni az emberi viselkedés evolúciójának lényegesebb eseményeit, attól az időtől kezdve,

hogy legközelebbi rokonainktól, a csimpánzoktól elváltunk, egészen a modern emberi civilizáció és kultúra kialakulásának kezdetéig, vagyis körülbelül negyven-ötvenezer évvel ezelőtti időkhöz (Csányi 1979, 1980, 1989a, 1992a, 1992b)

Ebben az evolúciós folyamatban az ember új, fajspecifikus, az állatvilágban kizárólag rá jellemző, genetikailag meghatározott viselkedési jegyekre tett szert, amelyek alapvetően meghatározzák szociális magatartását.

Legközelebbi állatrokonaink, a csimpánzok és a bonobók vagy törpecsimpánzok. Az ember és a csimpánzok genetikai anyaga mindössze egy százalékban különbözik. A csimpánzzal és a bonobóval közös ősről, majd e két fajtól elválva a közös őst további leszármazottai szociálisan fejlett állatok voltak. Laza csoportokban éltek, a csoportok nagy területeket foglaltak, ivadékaikat sokáig gondozták. A laza csoportszerkezet, amely a csimpánzra is jellemző, lényegében azt jelenti, hogy minden egyed önállóan keresi a táplálékát, a táplálékforrásokért erős a versengés, ebből következően az egyedek meglehetősen agresszívek, de a terület megtartása, prédaszerzés vagy esetenként a ragadozók elleni védekezés céljából kisebb közös akciókra is képesek, és ilyenkor elviselik egymás közelségét. A közös tevékenység csupán egészen kis hányadát teszi ki napi elfoglaltságaiknak. Egyedül alszanak, és igyekeznek egyedül táplálkozni. Egyetlen kivétel a szoros, több évig folyamatosan fennálló anya–kölyök kapcsolat: az anya táplálékát és hálóját is megosztja a kölykével.

A csimpánzok csoportjainak életében alárendelt szerep jut a szexualitásnak, a bonobókéban viszont több funkciója is van, ugyanúgy, mint az ember életében. A szexuális érintkezés a fogamzóképes időszakon kívül is gyakori, a szerepe az agresszió csökkentése és a stressz oldása.

A viselkedésformák listáját kiegészíthetjük az esetenkénti kezdetleges szerszámhasználattal, botok, kövek alkalmazásával és a kommunikációnak az állatokra jellemző rendszerével, amely 20-25 előre meghatározott, genetikailag kötött „üzenet” átadására képes. A kommunikáció az agresszió, a rangsor, a játék, a párkapcsolatok és az anya-kölyök kapcsolatok szabályozására szolgál, valamint segít felismerni a külső veszélyeket és szervezni a közös védekezést.

A már társadalomnak tekinthető csoportkultúrákban élő modern ember biológiai tulajdonságait szemügyre véve azt látjuk, hogy a nyilvánvaló átfedések mellett feltűnően nagy különbségeket is találunk. Az emberi csoportkultúrákban a csoportszerkezet nagyon szoros, a csoport zárt, általában állandó vagy hosszabb időre szóló települési helye van. Mind az egyént, mind a csoportját egészen különös, más fajknál csak kivételesen megjelenő konstrukciós tevékenység jellemzi. A konstrukció az anyagi, a szociális és az absztrakt struktúrára is kiterjed. A csoport tagjai az erőforrások megszerzése és a konstrukciós tevékenység közben folyamatosan és magas szinten együttműködnek. A csoporton belüli agresszió minimális. A csoportok közötti kapcsolatot a kooperációtól a totális agresszióig terjedhet.

A primitív állati kommunikációt felváltotta az emberi nyelv, kifejlődtek a szerszámhasználat és -készítés technikailag bonyolult formái, kialakult a fogalmi gondolkodás. Fokozódott a szexualitás, tovább nőtt a gyermeknevelésre fordított idő és energia. Jelentősen növekedett a korai szocializáció szerepe. A legfeltűnőbb talán, hogy a csoportok individualizálódtak, a konstrukciós tevékenység, a nyelv, a hiedelemrendszerek, a vallások, a szokások kultúrává integrálódtak, és minden csoportot egyedi létezővé tettek. A csoport-individualizáció evolúciós szempontból is meghatározó folyamat, mert az egyedi szelekció helyett beindulhatott a *csoportsze-*

lekció biológiai mechanizmusa (Alexander és Borgia 1976), amely lehetővé teszi azt a sokkal gyorsabb fejlődést, amelyet *kulturális evolúciónak* nevezünk (Csányi, 1989a).

Az ember viselkedési tulajdonságainak biológiai alapjai egy koevolúciós folyamatban jelentek meg, amelyben folyamatos kölcsönhatás volt a fejlődő kultúra és az éppen adott, de variábilis biológiai alapok, a gének között. Más szavakkal: a legegyszerűbb kultúra megjelenése után már a kulturális környezet szelekciós nyomása alakítja a további genetikai változásokat. Amint megjelentek a kultúra kialakítására alkalmas tulajdonságok, akár protoformában is, amint létrehoztak valamiféle kulturális szerkezetet, azonnal megváltozott a környezet, amelyben ez a genetikai változás megmérettetett (Donald 1991). A kultúrára való képesség egyre hatékonyabban alakítja át az eredeti biológiai környezetet, alapvetően meghatározva ezzel a szelekció irányát.

A gének és a kultúra kölcsönhatása nagyon jól felismerhető, ha szemügyre vesszük, hogy e több millió évig tartó folyamatban milyen fajspecifikus biológiai tulajdonságcsoportok alakultak ki az embernél.

A humán specifikus tulajdonságok komplexé a *csoportélet* körül alakult ki. A csoportban élő állatoknál a csoport méreteit alapvetően meghatározza a környezetben található erőforrások szerkezete. Az emberi evolúció során a csoportméret, a lokális erőforrásoktól viszonylag függetlenül, feltűnően megnő. A kulturális evolúció kezdeti szakaszában, a csoporttársadalmak kialakulása idején százszázötvenre teszik a csoportok létszámát (Dunbar, 1996).

Nyilvánvaló, hogy szoros csoportszerkezet csak akkor alakulhat ki, ha a csoporton belül visszaszorul, minimalizálódik az agresszió, mert a magas agressziós szint szétteríti a csoportot. Az ember őseinek el kellett viselniük egymás fizikai közelségét, ki kellett küszöbölniük mindazokat a konfliktusfor-

rásokat, amelyek a rokon fajknál magas agressziós szinthez vezettek. A csoporton belüli agresszió csökkenése viszont együtt járt a csoportok közötti agresszió növekedésével, az idegengyűlölet kifejlődésével. A szoros csoportszerkezet kialakulásának második feltétele a szexuális rivalizáció csökkenése, mert ha ez magas marad, akkor az állandó konfliktusok szétzilálják a csoportot, valamint nem teszik lehetővé a munkamegosztást, a kisebb, vadászó him alcsoportok ideiglenes távollétét. Majom rokonainknál ez a probléma a poligámia visszaszorulásával, a monogámia és a párkötődés kialakulásával oldódott meg, amit a szexualitás funkciójának változása tett lehetővé. Az emberi szexualitás az utódok létrehozásán kívül stresszoldó és örömszerző funkciót is felvett. Ez az örömszerző funkció az embernél a szexuálpszichológia tanúsága szerint együtt járt a párkötődés kialakulásával is. Az emberi szexualitás erősíti a párkapcsolatot, létrehozza azt a hosszabb-rövidebb ideig tartó monogám viszonyt, amely lehetővé teszi a szexuális versengés minimalizálását.

A különböző kultúrákban az intézményesített párkapcsolatok rendszerei megfelelnek ennek a biológiai alpnak. A kultúrák kb. 40 százalékaiban találunk intézményesített monogámiát, de az intézményesített poligám társadalmakban is monogám a férfiak nagy része, csak a rangsor legtetőjén állók valódi poligámok (Murdoch, 1967). Továbbá mind a monogám, mind a poligám társadalmakban megtaláljuk az ellenkező irányú devianciákat: a monogám társadalmakban a barátnők, illetve a prostitúció formájában, a poligám társadalmakban pedig a kedvenc és főfeleségek intézményében. Egy százas skálán, ahol a zérus felelne meg a tiszta monogámiának és 100 a poligámiának, morfológiai jegyei alapján az ember körülbelül a 10-es és a 15-ös érték között helyezkedik el, tehát erős, de nem teljes a monogám tendencia, és valószínűleg az egyedi genetikai varia-

bilitás is szerepet játszik megnyilvánulásában.

Az embernek van még egy teljesen új tulajdonsága: *hűség* a csoportjához. A csoportban élő állatok viszonyait egyértelműen az egyes egyedekhez fűződő kapcsolatuk határozza meg. Eddigi ismereteink szerint az állati elme képtelen a csoportot úgy elképzelni, mint valamilyen, konkrét tagjaitól független entitást. Nos, az emberi elme absztrakciós képessége éppen ezt teszi lehetővé. Az ember számára a csoport önálló, absztrakt létezőként jelenik meg, mint tőle látszólag független szociális konstrukció (Berger és Luckman 1967). Az emberi motivációs rendszerek új tulajdonsága az a feltétlen lojalitás és hűség, amely a csoporthoz tökéletesen szocializálódott tagokban kialakul. Gyakran előfordul, hogy az ember saját hátrányára nyújt jelentős segítséget csoportja tagjainak, ha ez szükséges, az életét is feláldozza csoportjáért: csupa olyan tulajdonság, amely az állatvilágban ismeretlen. Az állatoknál a szülők segíthetik utódaikat, a hímek képesek megvédeni nőstényeiket, de ez jól kiszámítható individuális érdekük érdekében történő viselkedésben áll, és meglehetősen korlátozott. Az embernél a genetikai érdek mellett megjelenik a csoportérdek, az absztrakt csoportentitás iránti feltétlen hűség, és viselkedésbiológiánk meghatározó jegye lesz.

Az új tulajdonságok másik csoportjába olyan, látszólag különböző tulajdonságok tartoznak, mint a nyelv- és tárgyhasználat, valamint az absztrakt gondolkodás. Ezek azonban visszavezethetők egyfajta nyitott konstrukciós képességre, amely az állatvilágban az ember előtt csak protoformákban létezett. Az állati kommunikáció nem gondolatok közlésére szolgáló rendszer, hanem belső állapotok összehangolására szolgáló, élettani szabályozó mechanizmus. Az állati kommunikáció 15–25 különböző, genetikailag pontosan meghatározott üzenete az információátadás szempontjából zárt rendszer komponensének tekinthető (Csányi, 1994).

Az emberi nyelv funkciója ettől teljesen eltérő. Nemcsak érzelmi állapotokra vonatkozó „üzenetváltás”, hanem gondolati reprezentációk cseréjére alkalmas médium, amellyel jelent, múltat, jövőt, szándékot, tervet, elképzelést, alternatívákat lehet megjeleníteni a nyitott, és elvileg végtelen számú üzenetet közvetítő rendszerben. Alkalmas arra, hogy a környezetben – beleértve a nyelvet használó csoportot mint környezetet – előforduló jelenségek, tárgyak, akciók és aktorok nyelvi reprezentációt nyerve új struktúrákban, új kombinációkban, a valóság *rekonstrukcióiként* jelenjenek meg. Ezáltal absztrakt, virtuális realitás jön létre, amelyben az objektumok – legyenek tárgyak vagy személyek, valóságok vagy képzeltek reprezentációi – tulajdonságait a nyelv használója adományozza. A nyelvi objektumok viselkedése a nyelvhasználó kreatív képességének függvénye. A virtuális realitás azért, hogy a képzelt objektumok bármiféle formát és viselkedést felvehetnek, kitágítja a beszédek cselekvési terét, de egyfajta korlátként is működik, mert az objektumok csak azokat a tulajdonságokat vehetik fel, amelyekkel megáldjuk őket. Az emberi elme képes ideális rendszereket elképzelni, pontot, egyenest, kört, síkot vagy a jó és a rossz végleteit létrehozni. Lehetővé válik a matematika felfedezése, és ugyancsak lehetséges szellemvilágot elképzelni démonokkal, tündérekkel, jószágos vagy haragvó istenekkel.

Az eszközkészítést, főként a szerszámok használatát és készítését sokáig úgy tekintették, mint az ember felsőbbrendűségének egyetlen és lényeges bizonyítékát. Azóta tudjuk, hogy számos állat használ tárgyakat, szerszámokat, sőt, némelyikük el is készíti azokat. Néhány éve egy számlálás 80 állatfajról mutatott ki ilyen tulajdonságot (Munding, 1980). Az állati szerszámhasználat azonban speciális: egy-egy faj csak valamilyen meghatározott konkrét célra használ eszközt. E képessége genetikailag adott, a

tanulás csekély mértékben finomítja. Az ember esetében a tárgyak használata és készítése izomorf a nyelvi kompetenciával és az absztrakt gondolkodással. Ez is egyfajta nyitott rekonstrukciós képesség, amelynek segítségével a tárgyaknak új, elgondolt formákat és tulajdonságokat adunk, működésüket logikai szabályrendszerekhez igazítjuk, ezáltal gépeket, technológiákat teremtve.

Az előbbi két tulajdonságcsoport az alapja az emberi csoport aktivitásának, amely merőben más, mint az állatcsoportoké, és előzmények nélküli. Az ember meghatározó biológiai tulajdonsága az előbbieken vázolt konstrukciós készség, amely azonban nemcsak mint egyedi tulajdonság jelentkezik, hanem általában csoportaktivitásként. A szociálisan fejlett állatoknál is megfigyelhető csoportaktivitás, bizonyos fajta kooperáció: a csimpánzok és a kutyafélék például közösen vadásznak, azonban az állati kooperáció minden formája nélkülözi a konstrukciós készséget.

Az emberi kooperáció ezzel szemben tanulási folyamatokon is nyugvó komplementer természetű kölcsönhatás: a közös feladat kisebb részekre van felosztva, szerepek, tervek, változatok készülnek még a tevékenység megkezdése előtt. A csoport tagjai e résztvékenységeket elosztják egymás között, együttműködésük tehát kiegészítő jellegű, és valamilyen előre meghatározott, közös célt szolgál. Az emberi csoportok kooperációját az „individuais akcióterv” előzetes konstrukciója jellemzi, ez vezet a csoportok individualizációjához és a csoportselekción mechanizmusának kialakulásához. Az individuais akcióterv nyelvi konstrukció, elemei tanultak, tehát ebben is alapvetően különbözik az állati kooperáció alapjául szolgáló „genetikai akcióterv”-ektől. Jellemző rá az is, hogy az ember hajlandó az akcióterveket, később a komplexebb ideákat a csoporton belüli rangsorban elhelyezni, és a domináns akciótervnek éppen úgy alávetni magát, mint a domináns csoporttársnak.

Kétségbevonhatatlanul a konstrukciós képesség, a szoros csoportszerkezet és csoportporthűség, a nyelv és absztrakciós készség adja az individuális akciótervek végtelen gazdagságát, és ezek tették lehetővé a kulturális evolúció igen gyors felfutását. E képességekhez társult egy sor olyan mechanizmus, amely szintén csak az embernél jelenik meg mint biológiai tulajdonság, és arra szolgál, hogy a csoport tagjainak aktivitását szinkronizálja. Hiába jelent volna meg a magas szintű konstrukciós készség az egyedekben, ha nem alakulnak ki szinkronizáló mechanizmusok, a csoport képtelen lenne egységes aktivitásra. Sokféle speciális élettani mechanizmust ismerünk, amelyek segítik a szinkronizációt.

Az az emberi készség, hogy könnyen elfogadjunk valamilyen szabályrendszert, például a közösségi normákat, szintén a csoporttagok viselkedésének szinkronizációjához vezet. Az érzelmi szinkronizációnak is számtalan módja van, a ritmusokra, zenére, énekekre, táncra képes és fogékony ember e tevékenységek során csoportjában egyfajta elme- és viselkedés-szinkronizációban vesz részt.

Végül ki kell emelnünk a fentebb vázolt tulajdonságscsoportok kölcsönhatásának néhány különös következményét. A szoros csoportstruktúra, a konstrukciós aktivitás, a szinkronizációs készség egyfajta zárt visszacsatolási hurkot hoz létre. Az izolált csoport konstrukciós aktivitásának jó része magára a csoportra irányul, amelyet a szinkronizáció felerősít, a csoportporthűség és annak kísérő jelenségei tartósítanak, vagyis *a csoport ön-magát konstruálja*. Ennek többféle következménye van. Az egyik a különböző szabályrendszerek, normák és a nyelv felszíni struktúráinak kialakulása. Ahogyan a nyelvet tanuló gyermek képes a nyelvi környezetből elvonatkoztatni az adott nyelvi környezetre érvényes szabályrendszert (amelynek csupán tudományos modellje a nyelvészek

által leírt nyelvtan), ugyanúgy képes az egyén egy csoport tagjainak interakciójából felismerni és – egyéb tulajdonságainak köszönhetően – követni valamiféle szabályrendszert, ezáltal megerősíteni azt. A nyelv, a rokonsági rendszerek, a rítusok, de a mindennapi gyakorlat is ilyen módon jelenik meg és rögzül a kultúrákban, hozzájárulva a már említett csoportindividualitáshoz.

Az ember nagyon fontos biológiai tulajdonsága a *szocializációra való képesség*, az a biológiai és kulturális folyamat, amelynek során az egyedi fejlődés nagymértékben irreverzibilis folyamataiban a csoport tagjai megtanulják a nyelvet, csoportjuk szokásait, és kialakulnak biológiai alapú kötődéseik a csoport tagjaihoz, kulturális eszméihez, és kialakul bennük a csoport iránti feltétlen hűség. Ha az egyén optimális méretű izolált csoportba születik – az emberi evolúció jó részében ez volt az általános –, a szocializáció tökéletes lesz. A csoportszintű kulturális eszmék: a hűség, a közös akciók kérdéseiben a csoportban nem alakulhat ki ellenvélemény, hiszen mindenki – a szülők, a rokonok, a csoport minden felnőtt tagja – azonos nézetek, szokások hordozója. Ez a szocializációs folyamat rögzíti a csoport szerkezetét és magasabb struktúráit, a csoport csak generációk során változhat, egészen apró lépésekben, a szocializációs folyamat kizárja a nagyobb változásokat.

Az emberi és az állati csoportokat egy jellegzetes kettősség különbözteti meg. Az emberi csoport autonóm egységként, saját tervekkel, célokkal, identitással és gondolkodással jelenik meg, és ettől elválaszthatatlanul e tulajdonságok belső differenciálódásával, tehát a csoporttagok egyéni szerepeivel, funkcióival, kooperáló akcióival, önálló, személyes gondolkodásával jön létre. Az állati elme izolált, egyéni tapasztalatain elgondolható ugyan, de minden ismerete kizárólag a saját tevékenységéből származik. Az emberi kultúrák tagjai a nyelv, a tárgyak, a

szokások révén állandó kapcsolatban vannak csoportjuk magasabb szintű akcióival és gondolkodási folyamataival. Ebből következően generációkra visszamenőleg használhatják mások tapasztalatait is, de a csoport minden gondolatát, akcióját ki-ki maga is feldolgozhatja az elméjében. A feldolgozás, az egyéni gondolkodás eredménye a kommunikáció révén visszahat a csoportelmére. Ez az organizáció egyébként feltűnően hasonlít az agy és a neuronok közötti kapcsolatrendszerre.

Az új biológiai tulajdonságokat az emberi individuum, az egyén és a csoport közötti viszony szempontjából vizsgálva megállapíthatjuk, hogy lényegében négy döntő változás történt:

Az *első*, hogy az emberi csoportokban *közös hiedelmek* alakulnak ki. Az ember az identitását kifejező kultúrát kritika nélkül elfogadja, kívánja, hiszi a csoport kulturális eszméit, mítoszait, vallását, ideológiáját.

A *második* változás az, hogy az ember képessé válik arra, hogy a csoportjához tartozókkal *közös akciókban*, magasrendű kiegészítő kooperációban vegyen részt abban a keretben, amelyet a kulturális eszmék meghatároznak.

A *harmadik* változás szerves kiegészítője az első kettőnek: a kulturális eszmék és a kulturálisan vezérelt akciók folyamatosan *közös konstrukciók*hozna létre a nyelvi, a gondolati, a szociális és az anyagi világban.

Végül a *negyedik* változás az, hogy az ember szoros *érzelmi kötődést* alakít ki a csoportjával, és az állatoktól eltérően a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra is hajlandó, azaz képes akár önfeláldozásra is.

A fenti négy tulajdonság lényegében megfelel az ember különleges, veleszületett *rendszer-szervező* képességének. Viselkedésbiológiai szempontból a rendszer-szervező képesség az ember alapvető, nembeli tulajdonsága. Minden emberi kultúra em-

berek, tárgyak, viselkedésformák, eszmék bonyolult rendszere. A különböző komponenseket éppen a rendszer-szervező tulajdonság organizálja és integrálja emberi kultúrává. Az olyan mesterséges kulturális rendszerek, amelyekben a négy rendszer-szervező tulajdonság valamelyike nem nyilvánulhat meg akadály nélkül, működésleptelenek.

Eddig a csoportokon belül működő mechanizmusokat vettük szemügyre, de valószínűleg már a kulturális evolúció korai periódusában megjelent egy olyan szabályozórendszer, amelynek szintén vannak biológiai alapjai, de benne a kultúra és a biológiai meghatározók közreműködésének arányát még nem ismerjük: ez pedig a csoportok közötti *egyezkedési mechanizmusok* kialakulása.

A csoporthűséggel együtt járt a csoportgyűlölet, a *xenofóbia* kialakulása (Eibl-Eibesfeldt, 1992). A korai csoportok evolúciójának lényeges komponense volt a csoportok izolációja és a csoportok közötti antagónizmus. Az evolúciós sikerek nyomán az alkalmas és üres területek egyre zsugorodnak, a rátermettebb csoportok az optimális méretet meghaladva szétválnak, mint addig, de a szétválók egyre inkább egymás közelében maradnak. Ilyen helyzetben minden csoportot egyre több olyan csoport vesz körül, amelyek ugyan különböznek tőlük, és élnek a maguk életét, de értik a nyelvüket és szokásaikat, a kultúrájukat sem tekintik megvetendőnek, és ezekkel a csoportokkal osztozni kell az erőforrásokon. Már nem az általános harc vagy az elvándorlás a két lehetséges alternatíva, már nincs hova menni. Megjelennek az egyezkedési mechanizmusok, amelyek segítik a csoportokat, hogy valamilyen módon felosszák egymás között az erőforrásokat. E mechanizmusokat vizsgálva azt találjuk, hogy sok bennük a racionális elem és a feszültség is, de hiányoznak vagy gyengék az együttműködés, a feltétel nélküli hűség, az önfeláldozás, a közös hiedelmeken

alapuló morális támogatás elemei. A csoportok egyezkedésében két autonóm rendszer lép csoportszintű kölcsönhatásba. Az egyén számára, aki vagy az egyik, vagy a másik csoporthoz tartozik, ez a kölcsönhatás egészen másképp jelenik meg, mint a saját csoportjával kialakított kapcsolat. A közös akciók helyett a kompromisszum, a közös kulturális hiedelemrendszer helyett a megkülönböztetés, az óvatos elutasítás, a lojalitás helyett a kis csalás, az ügyeskedés, a megtévesztés lesz hasznos mechanizmus.

A csoportegyezkedési mechanizmusok tovább csökkentették az agressziót, megakadályozták az emberi populációk biológiai szabályozó mechanizmusainak érvényesülését, és megnyitották az utat a mai *megapopuláció* kialakulásához, amelyben élünk.

A populációk gyors növekedésének egyik következménye a csoporttársadalmak izolációjának megszűnése. A különböző nyelvű, kulturájú csoportok már nem tudnak eltávolodni egymástól, más-más egyezségek alapján, de egymás mellett élnek még akkor is, ha esetenként az egyezségek helyett időnként háborúznak egymással. Az egyezségek hamarosan törzseket, törzsi szövetségeket, az újabb korokban államokat hoznak létre, amelyekben a korábbi csoportkultúrák tagjai gyakran egymással keveredve élnek. Megtanulják egymás nyelvét, elveszik egymás szokásait, keverednek a családok. Hatalmas kihívás ez a csoporttársadalom számára, mert amíg a csoport izolált volt, a tökéletes szocializációban részesült csoporttagnak nem voltak választási, döntési problémái. A csoport kultúrájában minden adva volt, amiről egyáltalán gondolkodni, beszélgetni lehetett. A csoport „mindent” tudott: ismerte a gyakorlati tevékenységek lehetséges módjait, az elképzelhető világok összes változatát. Mindenre volt biztos válasza, mert a csoport kultúráját kialakító eszmék sokgenerációs evolúciós folyamatban csiszolódtak egymáshoz. A különböző csoportok eszméi egy-egy

lehetséges, vagyis a gyakorlatban bevált eszmecsoporthoz, ideaorganizációhoz tartoztak. A kultúrák nagy keveredése nemcsak az embereket keverte össze, hanem az ideákat is. A tennivalók módját, a fontos tabukat, az ehető és ehetetlen ételeket, a szokásokat, a tündéreket és démonokat, az isteneket. Nagyon sok jó is származott a keveredésből, új kombinációk jelentek meg, hihetetlenül felgyorsult az eszmék evolúciója. De egy addig ismeretlen kihívás is várt az egyénekre, a csoport tagjaira. Melyik eszme jó és melyik rossz? Melyik módon a legjobb vetni és aratni? Melyik a leghelyesebb eljárás a halottak temetésére? Milyen istenek vannak, és hogyan kell velük bánni? Megjelent a jó és a rossz. Az egyénnek *döntenie* kellett, ez volt valójában a bibliai bűnbeesés történelmi ideje. És erre nem készített fel bennünket az evolúció.

Az emberi szocializáció akkor tökéletes, akkor épít fel harmonikus személyiséget, ha a gyermeket kétely nélküli, kiegyensúlyozott világ veszi körül. Ez volt a helyzet a csoporttársadalomban. A csoportkultúra védőburkában élő embernek nem kellett fontolgatnia a jó és a rossz megkülönböztetését, nem kényszerült egyéni döntésre és nem volt egyéni felelőssége. A döntéskényszer hiánya nemcsak az eszmékre vonatkozott, hanem magára a csoporthoz tartozásra is. A tökéletesen szocializált ember nem kívánja elhagyni csoportját, és nem tud beilleszkedni egy másikba. A tökéletesen szocializált egyén viszont állandóan keresi a saját csoportját. A csoporthoz kötődés, illetve a saját csoport felismerése két különböző folyamat. A csoportfelismerésnek régen nem sok szerepe volt az ember életében. A csoporttársadalom tagja, ha elvesztette csoportját, maga is elpusztult, választási lehetősége nem volt. A csoporthoz fűződő biológiai kötődéseink oly erősek, hogy azokat minden körülmények között ki kell elégítenünk a csoporthoz kötődés elképzelésével. Kötödnünk kell valamilyen létező vagy elképzelt csoporthoz,

vagy akár egy társadalmi manipulációval *elképzeltetett* pseudocsoporthoz.

A kultúrák keveredésével átalakult szabálykövető képességünk is. A természetes csoportkultúrában meg sem kellett fogalmazni a szabályokat, mert a szocializáció folyamán szociális tanulás révén mindenkibe beleivódtak. Az ideák alapján szerveződött nemzetek, vallások, államok működéséhez immár nem elegendő a fejlődő gyermek képessége a szabályok felismerésére és követésére. Megszületnek a kimondott, leírt törvények, jogrendek, azok az organizáló eszmék, amelyek a természetes szabályok helyére lépve képesek akár sok százezer ember tevékenységének megszervezésére is (Csányi, 1989b).

A szabály- és csoportszervező eszmék működésének következménye az is, hogy a csoporttársadalom szociális, tevékenységi és spirituális egysége megbomlott. Bonyolult differenciálódás eredményeképpen ma vannak külön vallási csoportjaink a spirituális tevékenységre, különféle csoportjaink szociális tevékenységre, úgymint iskolák, egyesületek, pártok, ismét más csoportokba végezzük mindennapi munkánkat, és megint másokban éljük mindennapi életünket. Ezek egy részéhez valódi csoportkötődési mechanizmusok kötnek, másokhoz szervező ideák. A kétféle kötődés hatékonysága, szervezőereje egészen különböző.

Az egyszemélyes csoport

A megapopulációban élők természetes csoportjai a történelem folyamán nagyon gyorsan redukálódtak. A nemzetségből nagycsalád, a nagycsaládból nukleáris család lett, és ma a magukat legfejlettebbnek tekintő államok polgáiraik individuális, személyes autonómiájára büszkék. A csoportkultúrában a személyes autonómiának nem sok terük lett volna: a csoport tagjai egész napjukat együtt töltötték, közösen vettek részt a rítusokban, együtt szereztek meg és fogyasztották el

táplálékukat, és emellett folyamatosan beszélgettek. A felmérések szerint a mai archaikus társadalmak tagjai idejük legnagyobb részét beszélgetéssel töltik (Lee, 1969). A beszélgetés a csoportnak, mint magasabbrendű egységnek tulajdonképpen a gondolkodási folyamata, ebből alakul ki a csoport tevékenysége, mindennapi gyakorlata, hiedelmei, közös konstrukciói. Nincs magánélet, nincs külön szoba, izoláció, ezek mind az ismeretlen tömeg biológiai hatása ellen manapság kialakult védekező mechanizmusok. A modern szervező eszmék természetesen a saját érdemüket hangsúlyozzák. Autonóm, szabad személyiség vagy, aki meg akarja valósítani önmagát – mondjuk az életét szervezni kezdő fiatal embernek –, ha a párodát megtalálod, ő is ilyen lesz. Köss ügyes kompromisszumokat, egyezkedj, hogy jól járj, és a másik se veszítsen. Szó sincs lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi kötelességről, önfeláldozásról. Ezek a jól ismert tanácsok a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusokat mintázzák.

Az autonóm személyiség a végső csoportredukció, az *egyszemélyes csoport*, amely akcióit, konstrukcióit maga szervezi, hiedelmeit maga válogatja, már csak önmagához hűséges, de kész egyezkedni másokkal. A modern társadalomban tehát folyamatosan csökken a biológiai kötődés szerepe (nő az elidegenedés, ahogy ezt a társadalomtudósok más oldalról megfogalmazták), és a társadalom szerkezete egyre inkább az egyszemélyes csoportok, az autonóm egyének egyezkedési struktúráival írható le.

A pszichológiában és a biológiában járatan ember szemében ez nem tűnik olyan borzalmasnak, mint amilyen valójában, pedig arról van szó, hogy a modern társadalom megfosztja az embert embersége alapvető jegyének megnyilvánulásától, a csoportkötődés normális kialakulásától, s ennek aztán a legkülönbözőbb mentális zavarok, neuroziszok lesznek a következményei.

Az ember csoportszervező tulajdonságai biológiai természetűek, és ugyanúgy, mint az alapvető élettani igények, folyamatosan kielégülésre töreksenek. A modern társadalmakban ezért szerveződik számtalan és igen különféle csoport. Minthogy a szocializáció nem természetes módon történik, ezekhez a csoportokhoz egészen gyenge a kötődésünk, amit a csoportok folyamatos felbomlása is mutat. A kötődés gyengeségét a modern ember azzal igyekszik ellensúlyozni, hogy egyidejűleg sok csoport tagja lesz, térben és időben elválasztva sokféleképpen próbálja meg kielégíteni csoportigényét.

A megapopulációban az individualizmus által kialakított biológiai szükséglet kielégítésére a technika számtalan álmegoldást is kínál. A média egyik funkciója, hogy folyamatosan prezentáljon pszeudocsoportokat, amelyek kielégítik azt a biológiai igényünket, hogy egy jól ismert csoport tagjai legyünk. A népszerű szappanoperák, a Szabó család, a Dallas szereplői ilyen pszeudocsoportok, de a híradókban látható nemzetközi személyiségek jól ismert csapata is az. Az ember mindig fölöttébb érdekelte csoportjának döntési folyamata, amelynek egykoron ő is aktív részese volt. A különböző elnökök, politikai vezetők pszeudocsoportja azt sugallja, hogy ott vagyunk a döntéshozók között. Ez egyben azt a látszatot is kelti, hogy a problémák jó kézben vannak, van megoldásuk, a kirakati döntéshozók valamiféle tudományos, prediktív modell alapján döntenek. A mindennapi eseményekből viszont újra és újra kiderül, hogy a döntéshozók a társadalmi eseményeket napokra sem látják előre, nincsenek prediktív modelljeik, a jövő teljesen kiszámíthatatlan, pedig a környezetvédelmi, energiagazdálkodási és egyéb problémák elemzése azt mutatja, hogy sok évtizedre előre tekintő politikai döntésekre lenne szükség. A pszeudocsoportok iránti igényünk médiaszolgálata tetézi, mert elfedi a bajt.

Globalizáció egyszemélyes csoportokból?

Az egyszemélyes csoportok kialakulása éppúgy nem az utóbbi években kezdődött, mint a globalizáció folyamata. Az individualizmus a társadalmak hierarchizálódásával azonnal megjelent, és azóta is egyre gyorsuló sebességgel fejlődik, legfeljebb ideológiáinak, köztük a klasszikus liberalizmusnak a megjelenése tűnik nagyon közelinek. A globalizáció első konstruktőrei a kereskedők, a gyarmatosítók és a misszionáriusok voltak, őket különösebb feltűnés nélkül követték a világot behálózó közlekedési, szállítási, postai és egyéb kommunikációs szolgáltatások.

A kulturális evolúció során mindig egy zárt rendszer alakul ki, amelynek ember, tárgy és ideakomponensei szoros funkcionális kapcsolatban vannak, és a rendszer fejlődésével párhuzamosan folyamatosan csökken annak változtathatósága. Az egyensúly állapotában – ha a külső körülmények is egyensúlyban vannak – a kulturális rendszer stabilizálódik, és gyakorlatilag időtlen időig replikálódhat változatlanul, mert belső szabályozása a változásokat hatékonyan kiküszöböli, ezáltal a jelentől semmiben sem különböző jövő kiszámíthatóvá válik. A kulturális evolúció utolsó néhány tízezer éve azonban a stabilis kultúrák külső hatásokra történő felbomlásáról szólt, és elindult az egyetemes emberi kultúra kialakulása, amelynek valószínűleg utolsó, legizgalmasabb fázisában vagyunk. A felbomlott kultúrák nem tűnnek el nyom nélkül. Hiedelmeik, technikáik, értékeik valamiféle közös olvasztótégelybe kerülnek, belőlük alakul ki az egyetemes új kultúra szövete. Ez az átalakulás azonban rendkívüli mértékű szelekcióval és a variabilitás iszonyú csökkenésével jár. Csak azok a kulturális komponensek maradhatnak fenn, amelyek egymással való kölcsönhatásaikban képesek funkcionális egészet létrehozni. A funkcionális egész kialakulása azonban nem a hagyományos értékek

mentén történik, hanem racionalitás központú. A jövő elképzelésében nem az értékek kiválasztása dominál, hanem a „hogyanok”, a különböző technológiai lehetőségek végtelenségig kifejlesztett jövőbeli változatai, anélkül, hogy a miértekre akár egy szót is vesztegetnénk (Ellul, 1965).

Az értékvesztés miatt kialakult, korlátok nélküli technológiai fejlődés a kultúra rendszerét nem a stabilis, zárt állapot felé tereli, hanem kiszámíthatatlan, jósolhatatlan, nyitott állapotba, amelyről nem lehet tudni, melyik pillanatban borul fel, mikor hoz létre irreverzibilis, vissza nem fordítható változásokat. Mikor szünteti meg a rendszer létezéséhez elengedhetetlenül szükséges feltételeket.

A kulturális evolúció hosszú ideig a csoporttársadalmakban és lassan zajlott. Olyan lassan, hogy a kialakuló kultúrák egy koevolúciós folyamatban képesek voltak az ember viselkedésgenetikai adottságait is megváltoztatni, a kultúrára való képesség specifikus emberi tényezőit kialakítani, az embert az állatvilágból végleg kiszakítani. Ezek a változások az emberi természet öröklött részévé tették a rendszerszervező tulajdonságokat. Fajunk biológiai adottsága, hogy vonzódik a közös akciókhoz és a közös konstrukciókhoz, hogy ezeket közös hiedelemrendszerek alapján teszi, továbbá, hogy elismert csoportjaiban képes érdekeit a csoporttal kialakuló új rendszernek, mint új, magasabb szintű egységnek vélt vagy valós érdekei mögé szorítani. A sikeres emberi evolúció az egész bolygóra kiterjedő megatársadalmat hozott létre, amelyben az ember rendszerszervező tulajdonságai, alaptermészete szerint változatlan aktivitással nyilvánulnak meg, de a természetes, emberi léptékű, biológiai szabályozó faktorokkal is kontrollálható méretű, néhány száz fős csoportok helyett a racionális rendszerszervezés tíz- és százmillió szuper-csoportjai jelentek meg hadseregek, nemzetek, államok, világvallások, nagyvállalatok formájában. Az ember e csoportokhoz nem

kötődik a maga természeti adottságai szerint rendszerszervező képességeinek minden szálával, hanem jobbára csupán egy vagy két funkció mentén. A nagy hadseregek és a bürokrácia például a szabálykövetés és a rangsor kialakításának tulajdonságán keresztül szerveződnek, a politikai pártok egyedül a hatalommegosztáson alapszanak, nem alkotnak valódi csoportokat, csak látványos virtuális akciókban közösködnek. A család elvált a közös akciók színhelyétől, a munkától, a közös konstrukciókból szolgáltatás lett, és végül kiüresedett az egyéni érdekek feláldozásának funkciója is, mert a megatársadalmakban élő ember reakciója a természetes szociális környezet elvesztésére az egyszemélyes csoport kialakítása lett. A csoporttársadalmakban az egyéni vetélkedés a minimumra redukálódott, ehelyett a csoportok vetélkedtek egymással. Ez a rendszer megadta az embernek a nélkülözhetetlen érzelmi stabilitást és a csoport feltétel nélküli védelmét, de a csoportok vetélkedésén keresztül a kreativitás forrásai is megmaradtak (Carneiro, 1967).

A megatársadalmakban élő egyszemélyes embercsoportok állandó versenyben vannak egymással, ez a megatársadalmak hihetetlen kreativitásának forrása. Ennek ára az érzelmi stabilitás véglegesnek tűnő elvesztése, a közös értékrend helyett a személyes értékek megjelenése. Ez különösen súlyosan érintheti a rendszer stabilitását. A csoporttársadalmak képesek voltak szabályozni a közösség létszámát, mert ezt megkívánta a csoportérdek. Az egyszemélyes csoportok esetében a személy feletti csoportérdek nem működik, a szaporodás egyéni megfontolások kontrollja alatt áll, ennek következménye, hogy az emberiség minden technikai és tudományos haladása ellenére sem képes megállítani a népességgrobbanást, és mindaddig nem is lesz erre képes, amíg a szaporodást nem tudja újra a magasabb szintű csoportérdek értékei közé illeszteni. Populá-

ciódinamikai szempontból az ember a biológiai adottságok fogságában van, és kulturális eszközei jelenleg elégtelennek látszanak a megoldásra.

A csoporttársadalom egyensúlyban volt a környezetével már csak azért is, mert a környezetet elhanyagolható mértékben zsákmányolta ki. Hiedelmei, kulturális ideái a bioszféra létét nem veszélyeztették. A megatársadalom elpusztította a tőle független ősi bioszféra; amit ma természetnek vélünk, az valójában agrárművelés alatt álló erdő, szavanna vagy rét, s evolúciós szempontból olyan fiatal, hogy fennmaradásának esélyeiről semmit sem tudhatunk. Az ember kiirtotta maga alól a természetet, és néhány kiválasztott állat- és növényfajjal meg a pusztuló bioszféra maradványaival egy ökológiailag üresnek tekinthető térben lebeg. Vagy egyre gyorsuló sebességgel zuhan. Ki tudja?

A csoporttársadalmak kis méreteiknél fogva bolygónk fizikai paramétereit érdemben nem befolyásolták, élvezték a sok milliós éve kialakult klimatikus egyensúlyt. A megatársadalmak energiafogyasztása és szennyezőanyag-termelése hihetetlen léptékben változtatja meg a Föld felszínének hőmérsékletét, gázainak összetételét, a besugárzással felvett energia mennyiségét, és ezzel kiszámíthatatlan változásokat indukál.

A bizonytalanságok ellenére, a biológiai szerveződési szintről szerzett ismereteinket

megfontolva a globalizációs folyamat két lehetséges útja rajzolódik ki.

Az egyik az, hogy a globalizációt valamilyen képp sikerül összekapcsolni a szocializációs folyamattal: olyan ideológiákat kifejleszteni, amelyek központi értékei a népesség kicsi mérete, a bioszféra ápolása, a környezet-szennyezés és a túlzott energiafogyasztás erkölcsstelensége lesznek. Ha ezeket mindenki, de legalább a többség a szocializációs periódusban elfogadja, akkor akár az egyszemélyes csoportokból, mint építőkövekből is kialakulhat egy globális kultúra. Ennek már látszanak biztató jelei, az emberi jogok, a környezet védelme olyan globális eszmék lehetnek, amelyek első pillérei lehetnek a globális kultúrának.

A másik út az lehet, hogy ha az individualizálódási folyamatokon felülkerekedik valamilyen erőteljesebb csoportszervező eszme anélkül, hogy a különbözőségeken kívül az új csoportok antagonizmusát is kiváltaná. Nyitott, területhez kötött, de nem területet igénylő regionális szerveződések vagy például a befogadó kultúrnemzet koncepciói lehetnek ezek csirái. Ekkor az új típusú, magasabbrendű szerveződések koalíciói, egyezkedései alapozhatják meg az átfogó, globális kultúrát.

Kulcsszavak: *globalizáció, evolúció, kultúra, agresszió, egytagú csoport*

IRODALOM

- Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976): Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499–474.
- Berger, P. I. and Luckman, T. (1967): *The social construction of reality*. New York: Anchor Books.
- Carneiro, R. L. (1967): On the relationship between size of the population and complexity of social organization. *Southwestern Journal of Anthropology*, **23**, 234–243.
- Csányi, V. (1979): *Az evolúció általános elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csányi, V. (1980): The General Theory of Evolution. *Acta Biol. Hung. Acad. Sci.* **31** 409–434.

- Csányi, V. (1989a): *Evolutionary Systems and Society: a general theory*. Durham: Duke University Press.
- Csányi, V. (1989b): Shift from group to idea cohesion is a major step in cultural evolution. *Futura* Vol. **8**, No. 1, 36–42.
- Csányi, V. (1992a): The Brain's Models and Communication In: Thomas A. Sebeok and Jean Umiker-Sebeok (eds.) *"The Semiotic Web"*, Berlin: Moyton de Gruyter. 27–43.
- Csányi, V. (1992b): Ethology and the Rise of the Conceptual Thoughts. In: J. Deely (ed.) *Symbolicity*, Lanham: University Press of America, 479–484.
- Csányi, V. (1994): *Etológia* Budapest, Tankönyvkiadó.
- Csányi, V. (2000): The "human behavior complex"

- and the compulsion of communication: key factors of human evolution. *Semiotica* **128**-3/4, 45–60
- Donald, M. (1991): *Origins of the Modern Mind*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ellul, J. (1965): *The technological society*. Jonathan Cape, London
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1982): Warfare, Man's In-dochtrinability and Group Selection. *Z. Tierpsychol*, **60**, 177-198
- Lee, R. (1969): Kung Bushmen Subsistence: An Input-Output Analysis. In: P. Vayda (ed.) *Environment and Cultural Behavior*. Garden City, New York: Natural History Press.
- Mundinger, P.C. (1980): Animal Cultures and a General Theory of Cultural Evolution. *Ethol. Sociobiol.* **1**, 183-223
- Murdoch, G. P. (1967): *Atlas of Ethnography* Pittsburg: University Pittsburg Press.

2001. SZEPTEMBER 11. – FORDULÓPONT?

Hankiss Elemér

tudományos tanácsadó, MTA Politikatudományi Intézet

Fordulópont? Igen is, meg nem is. Annyiban igen, hogy minden valószínűség szerint fontos, esetleg világtörténelmi jelentőségű fordulat játszódik le napjainkban. Annyiban viszont nem, hogy nem szeptember 11-én fordult, recsegve-ropogva, új irányba a világ. Ahogy a 18. század végén sem egyetlen nap alatt zajlott le a fordulat. 1789. július 14-én a Bastille lerombolása fontos, később szimbolikussá vált esemény volt, de az a nagy átalakulási folyamat, amelyet pontatlanul nagy francia forradalomnak szokás nevezni, már évtizedekkel korábban kezdődött, és július 14-e után is évtizedekig tartott tovább. Voltak, akik már évekkal, évtizedekkel korábban megsejtették és jelezték a kibontakozó változásokat. De a túlnyomó többség, politikusok, gondolkodók és hétköznapi polgárok egyaránt, vakok voltak és süketek. Nem látták, nem hallották meg a változást-folyamatnak azokat a jeleit, amelyek később, a jövőből visszatekintve olyan nyilvánvalónak látszottak s látszanak.

Vajon az elmúlt évtizedekben nem voltunk-e mi is vakok és süketek?

Igaz, politikusok és gondolkodók lázasan vitatkoztak már a két háború között is a nyugati világot és civilizációt fenyegető veszélyekről. A világsajtó is a „sárga veszedelem”-ről, a „kapitalizmus világválságá”-ról, „a tömegek lázadásá”-ról szóló hírektől zengett. És emlékezzünk: világátalakító terveket harsozó erővel, a bolsevizmussal és fasizmussal kellett megküzdenie a nyugati civilizációnak. Sokasodtak a figyelmeztető jelek a második világháború után is. A maoizmus a szegények világraszóló lázadásával, a hidegháború a nuk-

leáris katasztrófa rémével fenyegette a nyugatot. A Római Klub első jelentése óta azután egymást követték a riasztó előrejelzések a Föld erőforrásainak és energiatartalékainak kimerüléséről, a neomalthusianus túlnépesedés vagy az exponenciális technikai-gazdasági fejlődés veszélyeiről, a közeledő ökológiai katasztrófa borzalmairól, a várható, és egyre-másra be is következő államcsődökről, lokális és regionális válságokról.

Azt sem mondhatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben, években mindezek a figyelmeztetések teljesen süket fülekre találtak volna. Több világszervezeti döntés született, nemzetközi programok indultak be a gazdasági fejlődés beindítására és a nyomor enyhítésére, a járványos betegségek visszaszorítására a világ szegény országaiban, a menekültek és hontalanná váltak ellátására, s az utóbbi időben már egy-egy pusztító polgárháborút is próbált megfékezni a nemzetközi közösség. Előre nem látott, negatív mellékhatásaik ellenére sem vonhatja joggal senki sem kétségbe azt, hogy az elmúlt évtizedekben ezek a programok sok emberi szenvedésen enyhítettek.

De joggal azt sem mondhatja senki, hogy e programok összességükben kellőképpen és hatásosan kezelték azokat a növekvő problémákat és feszültségeket, amelyeket egyfelől örököltünk a múltból (nemzetállami és etnikai ellentétek, a gyarmatbirodalom és bomlása, parancsuralmi, oligarchikus és „feudális” rendszerek fennmaradása, elmaradottság, szegénység), másfelől a hosszan elhúzódó hidegháború, illetve a „globalizáció” fogalma alatt összevont radikális világgaz-

dasági változások nyomán újonnan támadt problémákat, amelyek egyre inkább kiéleződtek, kiéleződnek.

Valljuk be őszintén, az elmúlt évtizedben, a szovjet birodalom összeomlása után, a nyugati világ – és nem csak Amerika – egy kicsit, vagy nagyon is „elszállt”. Beleszédült ön maga sikerességébe. Könnyen és gyorsan elfelejtette két világháború és a haláltáborok borzalmait, a gazdasági válságokat, a demokrácia vergődését a század eső felében.

Ünnepeltük a szabad világ véglegesnek hitt győzelmét. Úgy éreztük, már semmi sem szabhat gátat a „nyugati modell” és a demokrácia diadalmas terjedésének, a mitikussá felmagasztosult Digitális és Információs Forradalomnak, a szünni nem akaró *bull market*-nak és a (mi világunkban) tartósan növekvő prosperitásnak, a fogyasztói civilizáció áradó kellemességének, a világot jótékonyan besugárzó *pax americaná*-nak. Ebben az eufóriában hajlamosak voltunk megfeledkezni a világ másik feléről, a sokasodó problémákról, a szünni nem akaró vagy akár növekvő nyomorról, az éleződő feszültségekről.

A szeptember 11-ét megelőző hónapokban, jobb vagy rosszabb híján, már a Földet tengelyéből kivetítő és évekre porfelhőbe burkoló meteoritbecsapódások és genetikai katasztrófák jóslatásával vagy éppen katasztrófafilmek sokaságával próbálták a médiások kiközösíteni minket békésen kérődöző elégedettségünkben és rutinszerűen jól működő világunk szelíd unalmából.

Szomorú, hogy szeptember 11-ének kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy ráeszméljünk: világunk és életünk törékenyebb, jövőnk ismeretlenebb és bizonytalanabb, mint hittük. A döbbenet, a fájdalom, a felháborodás, a gyász napjai után eljött az ideje annak, hogy megkérdezzük: mi történt velünk, mi történt a világgal szeptember 11-én? Ez a nap valóban fordulópontra-e jelenkori történelmünknek? S ha az, akkor ugyan merre fordul a világunk?

Ha megigézve meredünk szeptember 11-ére, akkor erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Mert egyetlen pontból bármilyen irányba húzhatók vonalak. Ki kell tágitanunk figyelmünk körét, és meg kell vizsgálnunk azt, hogy milyen változástendenciák indultak el, bontakoztak ki az előző években, évtizedekben. E folyamatok egy része lehet, hogy megszakadt szeptember 11-én. De többségük feltehetőleg tovább fut, akkor is, ha ez a bizonyos *dies irae*, s ami utána következik, módosítja, lefékezi vagy felgyorsítja, új irányba tereli egyik vagy másik pályáját.

Az alábbiakban számba veszek néhányat a legfontosabb változástendenciák, illetve a velük kapcsolatos hipotézisek közül: segítségünkre lehetnek abban, hogy megértsük, mi történt, mi történik, s mi történhet velünk ezekben az évtizedekben. (E hipotézisek és elméletek nem föltétlenül zárják ki egymást. Vannak, amelyek a változás korábbi vagy későbbi szakaszát próbálják értelmezni; mások a változásfolyamaton belül különböző erővonalakat emelnek ki; megint mások ugyanazokat a folyamatokat más és más fogalomrendszerben értelmezik; és így tovább.)

Indusztriális kor – posztindusztriális kor

Ez volt az egyik első hipotézis jelenkori világunk átalakulásáról.

Szerzői szerint a második világháború után a fejlett ipari társadalmak fokozatosan átalakultak „posztindusztriális” társadalmakká, amelyekben a nem anyagi javak termelése és a szolgáltató ágazat vált, a hagyományos iparágak fölé kerekedve, a meghatározó gazdasági tevékenységgé.

Ez a folyamat a fejlett világban már a hetvenes-nyolcvanas években lezajlott. A szeptemberi események valószínűleg nem lesznek már hatással rá. Csak a legrosszabb forgatókönyv, egy mélyreható világválság következményeképp tételezhető fel, hogy

a ma már jelentős mértékben globális szolgáltatások hálói szétszakadoznak, és a pusztta megélhetést biztosító, alapvető anyagi javak termelése válik újra domináns gazdasági erővé.

Modern kor – posztmodern kor

A hetvenes-nyolcvanas években a modernitás-posztmodernitás átmenete vált a nyugati civilizáció gyökeres átalakulásának egyik domináns magyarázó elvévé. E hipotézis megfogalmazói szerint az a 18. század közepén megindult modernizációs folyamat, amely két évszázadon át meghatározta a világ alakulását, a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiben kifulladásra. A század véres eseményei, a parancsuralmi rendszerek tobzódása, a szekularizáció felgyorsulása és más tényezők sokakban megrendítették a töretlen és diadalmas haladásba, az emberi értelem korlátlan hatalmába, az ember alapvető jóságába és józanságába, a végső és biztos igazságok létébe vetett hitet.

Egyre többekben erősödött az a meggyőződés, hogy nincs egyetlen diadalmas *történelem*, hanem csak „történelmek” vannak, egymás mellett futó, egymást keresztező, szerteágazó történelmi folyamatok. Nincs univerzális igazság, csak kultúrákhoz, helyzetekhez, szubjektumhoz kötött igazságok vannak, ha egyáltalában vannak. A nyugati civilizáció nem az egyetlen és legértékesebb civilizáció, hanem csak egy a sok közül. Az emberi ráció hatalma nem korlátlan, a világ nem teljesen kiszámítható, a véletlen, az esetleges is fontos szerepet játszik benne. Az emberi élet törékeny. Nincs emberi méltóság ironia és önironia, remény és rezignáció nélkül.

Az első pillanatban mindez – a bizonytalanság, a rezignáció, a kiszámíthatatlanság élménye – mintha nagyon is megfelelné pillanatnyi életérzésünknek. Lehetséges, hogy szeptember 11-e és ami még következhet, sokakban még jobban megrendíti a moder-

nizációs kor haladástudatát, optimizmusát, magabiztosságát.

Ha ez mások jobb megértésével, a létező világ sokféleségére való komolyabb odafigyeléssel, több empátiával és türelemmel jár együtt, akkor talán egy lépést teszünk majd egy emberségesebb világ felé. Ha viszont vállvonogató relativizmusba csap át, ha a reménytelenség érzését és a szorongást erősíti föl bennünk, akkor veszélyes lejtőn indít el minket, indítja el a világot.

De elképzelhető egy épp ellenkező irányú hatás is. Az, hogy egy bizonytalanná váló világban az emberek még erősebben belekapaszkodnak az „egyszerű” igazságokba, a készen kapott bizonyosságokba, önmaguk és önnön civilizációjuk nagyszerűségének s mindenekfelettlenségének tudatába, göggyébe. Közömbössé vagy türelmetlenné válhatnak mások, más társadalmak, más kultúrák iránt, félelem lehet úrrá rajtuk minden iránt, ami más, mint ők. A türelmetlenség és a félelem pedig türelmetlenséget és félelmet szül, s máris kirajzolódnak egy önpusztító folyamat körvonalai.

Ideológiák kora – pragmatizmus kora *Pragmatizmus kora – ideológiák kora*

A hetvenes-nyolcvanas években nagy feltűnést keltett és heves vitákat kavart az a hipotézis, amely szerint az ideológiák évezredes uralmának a huszadik század utolsó két évtizedében végre valahára vége szakadt. Annyi tévhit, ideológiai kábítás, veszélyes buzgóság után végre eljött a higgadt, józan cselekvés korszaka, amikor a társadalmi szereplők már a „rational choice” és a pragmatikus józanság szellemében döntenek.

Lehetséges, hogy illúziókba ringattuk magunkat. Lehetséges, hogy a kilencvenes évek pragmatizmusának rövidke közjátéka után újra felbuzog az ideológiák irracionizmusa és indulattömege. Eddig azt hittük, hogy a különféle fundamentalizmusok az ideológiák korának utolsó, anakronisztikus

maradványai. S most döbbenet látjuk, hogy egy ilyen nagy trauma és sok hatására még a legjózanabb társadalmakban is szinte egyik óráról a másikra fortyogni kezd az ideológia lávája.

Lehet, reméljük – az elmúlt napok tápot adnak némi derűlátásra –, hogy hirtelen múltó heveny fertőzéstől volt vagy van szó, s a józan gondolkodás és a pragmatikus cselekvés hamarosan felülkerekedik az ideológikus indulatokon. Megjelentek már az első olyan elemzések az amerikai és az európai sajtóban, amelyek csodálattal adóznak annak a fegyelemnek és higgadságnak, amely az első órákban jellemezte az amerikai népet, és amelyek bírálják azokat a politikusokat és médiumokat, akik és amelyek hirtelen átváltottak az indulatokat és félelmeket felkorbácsoló mítoszok és ideológiák retorikájára, és ezzel – ha csak ideig-óráig is – veszélyes pályára vezették társadalmukat.

Most nagyon sok függ Amerikától és általában a Nyugattól. Higgadt, fegyelmezett magatartásuk, a világ gondjainak megértéséről tanúskodó szavaik, józan döntéseik jótékonyan kisugározhatnak az egész világra. Melléjük állíthatja azokat is, akik ma még ellenérzésekkel vannak tele velük szemben. És ellenkezőleg: az ideologikusság és indulatosság épp azok malmára hajtja a vizet, akik ellen harcolni akarnak.

Történelem – a történelem vége A történelem vége – új történelem?

A szovjet birodalom összeomlása után több szakértő úgy vélte, hogy ezzel a történelem utolsó nagy konfliktusa, és egyben az emberiség hagyományos, konfliktusokra épülő történelme lezárult. A tökéletes (nyugati, amerikai, európai) gazdasági, politikai, társadalmi modell már kialakult, már csak ezt kell tovább csiszolgatni, pallérozni és az egész világon elterjeszteni.

Szeptember 11-e nagy és fájdalmas robajjal jelezte, jelezhette, hogy mindez illúzió

volt. Súlyos tévedés. Rá kellett, rá kell ébrednünk, hogy ugyanolyan küzdelmekkel, győzelmekkel és bukásokkal, pusztulással és újrakezdésekkel teli idők várnak ránk a jövőben, mint amilyen az emberiség története mindenkor volt.

Minél hamarabb ráébredünk erre, annál több esélyünk lesz arra, hogy történelmünket – amely egyébként tőlünk függetlenül is tovább fut – mi is alakíthassuk.

Új világregend – új világrázó?

Angolul jobban hangzik ez a szembeállítás: New World Order – New World Disorder. Ha jól emlékszem, bár lehet, hogy tévedek, választási kampányában annak idején Bush elnök apja ígért „új világregendet” az emberiségnek. És most felmerül a félelem, hogy rend helyett épp ellenkezőleg: rendetlenségbe, zűrzavarba sülyedhet a világ.

Megint csak sok függ Amerika, és általában a Nyugat választától. Ha sikerül felvázolniuk egy valóban új világregend körvonalait, ha sikerül egy olyan nemzetközi programot megfogalmazniuk, amely hitelt érdemlően a békésebb és jobb élet reményét ígéri a világ valamennyi népének, szegénynek és jómódúnak, amerikaiaknak, afrikainak, ázsiaiaknak, európainak, bármilyen civilizációhoz, népcsoporthoz, valláshoz tartozónak, akkor van esély arra, hogy az eddiginél jobban működő és méltányosabb világregend bontakozik ki.

Ha a kicsinyes önzés és a tehetetlenkedés, az érdekek és ellenérdekek szokásos végtelen birkózása megakadályozza egy ilyen program kidolgozását és beindítását, akkor viszont a „disorder” forgatókönyv megvalósulásának nőnek meg az esélyei.

Hidegháború – Pax Americana? Pax Americana – Észak-Dél háborúja?

Az utóbbi tíz-tizenöt évben sokan fejtegették azt, hogy a hidegháború befejeztével, a peresztrojka beindulásával, a szovjet birodalom

lom összeomlásával a világ átlépett a Pax Americana korszakába. A harmadik világban és másutt is, érthető módon sokan idézőjelbe tették a „pax” szót, de a fejlett világban az emberek többsége valóban a béke, a nyugalom és a prosperitás koraként élte meg az elmúlt másfél évtizedet.

És most hirtelen felvillant annak a veszélye, hogy béke rövid tíz-tizenöt éve után belefutunk egy talán még rettenetesebb vi-szályba: Észak és Dél háborújába. A gazdag, fejlett világnak és az elmaradott, szegény világnak abba a konfliktusába, amelyről tudós elmék és kevésbé tudós politikusok már a hatvanas-hetvenes években beszéltek, és amelynek a veszélyére néhányan – köztük talán legdrámaibban, már-már profétai he-vülettel *Johan Galtung* – azóta is, újra és újra felhívták a figyelmet. Ámde se a vezető politikusok, se a médiumok, se általában az emberek nem vették igazán komolyan e fi-gyelmztetéseket.

„Amerika új háborúját” emlegetve minden bizonynal nem erre a háborúra, hanem a terrorizmus elleni harcra utaltak a politiku-sok és a tévécommentátorok. Ez a két fogalom azonban ma sokak fejében összekeve-redik. Ha nem sikerül gyorsan és határo-zottan szétválasztani őket a fejlett és a fejlődő világban élők tudatában egyaránt, akkor nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a terrorizmus elleni harc rövidebb-hosszabb időre átcsap Észak–Dél hideg vagy akár forró háborújába. Ez a lehető legrosszabb fordulat lenne.

*Szabad világ – „Amerika erőd”
„Európa erőd”? „Fort West”?*

Büszkék voltunk és vagyunk, hogy a “szabad világ” polgárai lehetünk.

És szorongás tölt el minket, ha arra gondolunk, hogy a szeptember 11-ei rettenet arra indíthatja Amerikát, Európát, a Nyugatot, hogy bezárkózzék. Hogy a schengeni és más

meglévő korlátoknál erősebb falakkal vegye körül magát.

Beteljesedhet az a néhány éve újra és újra megfogalmazott jóslat, hogy a nyugati világ előbb-utóbb arra fog kényszerülni, hogy visszavonuljon egy erődítménybe, egy „Amerika Erőd”-be, „Európa Erőd”-be, vagy akár egy „Nyugati Erőd”-be, mert csak így tudja megőrizni a maga szabadságát, jólétét, demokratikus rendjét az erődöt körülözlő szegénység és zűrzavar félelmetes világá-ban. A Római Birodalom hanyatlásának korá-ban éltek a provinciák, a coloniák, a castru-mok ebben az állandósult végvári állapotban. Várakban éltek évszázadokon át a középkor lovagjai, lakótornyokban éltek Firenze vagy San Gimignano gazdag polgárcsaládjai. És kicsi-ben valami ilyesmivel kísérletezik manapság nem egy dél-amerikai ország gazdag uralko-dóosztálya is.

Érthető, hogy a riadalom utáni napokban felágaskodtak ezek a bezárkózási ösztönök. És tudjuk, nagyon nehéz lesz megtalálni a jó egyensúlyt a biztonság vágya és a világ mind-annyiunk számára elengedhetlenül fontos nyitottsága között.

Nyitott társadalom – zárt társadalom?

Nem föltétlenül kellene betonból-vasból épült, az elektronika és az *I-Age* legújabb vívmányaival védett erődítmények. Bezár-kózhat a társadalom, bezárkózhat az emberi tudat is. Ennek a bezárkózásnak is vannak már jelei.

Pillanatnyi megzavarodottságunkban érdemes elismételni magunknak újra, hogy mit értünk, mit is értettünk a nyugalom éveiben nyitott társadalmon. Azt értettük rajta, hogy nyitott a világra; nem korlátozza az em-berek lelkiismereti, gondolati szabadságát; nem korlátozza őket mozgásukban, életük, eszméik, hiteik, életstratégiájuk kialakítá-sában. Vallottuk, hogy a nyitott társadalom nyitott a másásra, türelmes más emberek-vel, népekkel, etnikumokkal, eszme- és hit-

rendszerekkel, más hagyományokkal és civilizációkkal. Nyitottnak mondtuk, mert az állampolgároknak joguk és lehetőségük van arra, hogy tudják, mi történik velük, mi történik az országukban. Nyitott volt, mert a hatalom birtokosainak el kellett tűrniük a kritikát.

Mindez a nyitottság veszélybe kerülhet a szeptember 11-e után kialakult válságos helyzetben. Az első napokban voltak is ennek aggasztó jelei. A másságtól való félelem, a mássággal szembeni intolerancia – legalábbis néhány napra – úrrá lett a lelkeken.

A politikai vezetők túl gyorsan bezárkóztak a szükségállapot adta lehetőségek és a nemzeti érdekekre való hivatkozás titkos, néma falai mögé. A médiumok szinte megbénultak, a kézenfekvő kérdéseket sem tették föl; a józan elemzések és a kritika hangjai csak mostanában kezdenek óvatosan megszólalni.

Mindez nagyon is érthető. De óriási kárt okozott volna a világbán, ha tartóssá válik ez az állapot. Ha bezárkóznának a társadalmak, ha bezárkóznának az emberi elmék és tudatok, akkor a nyomorúság „hosszú telére” kellene felkészülnünk.

Multikulturális világ – civilizációk ütközése?

Összefügg az előzőkkel, hogy a második világháború pusztító nemzeti és etnikai konfliktusaiból nagy nehezen kilábalva a fejlett világ társadalmában egyre jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy egy jobb jövő egyetlen igazi garanciája csak és kizárólag a nemzetek, etnikumok, civilizációk békés együttélése lehet. Sokat is tettek ennek megvalósulásáért. Gondoljunk csak a francia–német megbékélésre, a soknemzetű és nemzetiségű Európai Unió kialakulására, az amerikai polgárjogi mozgalmak sikerére.

Ebbe az eredményes és mérsékeltlen derülítő világba robbant bele az a kilencvenes évek közepén megfogalmazott tudományos hipotézis, amely szerint nem békés, multikulturális világ felé, hanem a civilizációk nagy

összeütközése felé haladunk. A szakértők többsége éles kritikával illette, tudományosan megalapozatlannak ítélte ezt a forgatókönyvet, jóslatot.

És most, íme, egy pillanatra szinte a küszöbére érkeztünk egy ilyen pusztító összeecsapásnak. Különösen nagy higgadságra, nyitottságra és roppant erőfeszítésekre lesz szükség ahhoz, hogy elkerülhessük ezt a csapdát.

A demokrácia kora – parancsuralmak kora?

Ugyanez vonatkozik a demokráciára is. A kilencvenes években azt hittük, hogy a Szovjetunió bukásával a demokrácia eszméje véglegesen győzelmet aratott. S hogy a demokrácia valóban meghódítja majd a világ minden országát. Elfelejtettük, hogy a huszadik század első felében a demokrácia még élethalálharcot vívott a parancsuralmi ideológiákkal s rendszerekkel, és győzelmi esélyei korántsem voltak egyértelműek. Nem vettük tudomásul, hogy a világ országainak többségében még ma sincs úgynevezett „igazi” demokrácia („genuine democracy”). Sok még a demokráciának álcázott oligarchia, a „demokratúra”, az üres „választási”, illetve „parlament” demokrácia, a régi és az újjagzdagok „patricius demokráciája”, az emberi jogokat semmibe vevő nem liberális demokrácia; és így tovább.

És nem gondoltunk arra sem, hogy még a legkiforrottabb demokráciákat is megrendítheti egy, a szeptember 11-eihez hasonló nagy trauma, s különösképpen kikezdheti egy tartóssá váló veszélyhelyzet vagy háborús állapot, pszichózis. A *Washington Post* szeptember 14-ei közvéleménykutatása szerint az amerikai lakosság 68 százaléka a kemény katonai ellencsapást tartaná helyesnek, még akkor is, ha ez bizonyos fokig korlátozná a szabadságjogokat és a demokratikus intézmények működését Amerikában. Lehet, hogy a kérdés megfogalmazása nem volt igazán szerencsés és pontos. És azt is

tudjuk, hogy azóta már jóval kevesebben gondolják így. De az újra kiderült, hogy kevés dolog rombolja úgy a demokráciát, mint a félelem. A nagy szegénységnek, a súlyos gazdasági válságnak, a kirívó társadalmi egyenlőtlenségeknek és a politikai osztály korruptségának van még ehhez mérhető negatív hatása.

Nemzetállamok – globalizáció

Az utóbbi másfél–két évtized legkurresebb elmélete a globalizáció fogalmával magyarázta és magyarázza a világ folyamatban levő nagy átalakulását. A nyolcvanas évek második felében vált a gazdasági és politikai elemzések egyik kulcsfogalmává a globalizáció, egyre több tanulmányban s könyvben írták le a pénzügyi tranzakciók, információs rendszerek, távközlési hálókat, multinacionális vállalatbirodalmak kialakulását. A kilencvenes években már a médiumok is jelentős teret szenteltek e folyamatnak. Amde egészen a stockholmi, prágai, Seattle-i, genovai tüntetésekig a nyugati közvélemény nem igazán ébredt rá arra, milyen óriási horderejű problémák merülnek föl e folyamattal kapcsolatban, milyen horderejű társadalmi konfliktusokat szülhet, milyen roppant ellenérdekek, indulatok, erők csaphatnak össze ezen a téren.

Szeptember 11-e a legélesebben talán épp azt a kérdést vetette föl, hogy mit is jelent voltaképpen a globalizáció. Milyen változásokat hoz, milyen gazdasági, politikai, társadalmi problémákat vet föl. Mi lehet a következménye a világ különböző régióiban és országaiban. Hogyan kezelhetők azok a roppant társadalmi problémák, amelyet felvet. Más szóval, hogy a következők közül melyik forgatókönyv érvényesül majd:

a.) Business globalizáció

Tovább halad, diadalmasan, a jelenlegi folyamat, vagyis a globális hálókat üzleti érdekek vezérelte kiépülése. Azzal a neokonzervatív vagy neoliberális

ideológiával s erkölcsi alibivel kísérve – ha erre egyáltalában szükség van –, hogy ha átmenetileg sok társadalmi problémát vet is föl ez a folyamat, hosszabb távon mindenki jól jár, mert a globalizáció haszna előbb-utóbb mindenhova, mindenkihez, talán még a legszegényebbekhez is „lecsurog” – ámbár ez nem egészen biztos.

b.) Társadalmi globalizáció

A business globalizációval párhuzamosan, s részben vele küzdve megindul azoknak a helyi, regionális és globális társadalmi intézményeknek a kiépülése, amelyek – globális szinten szervezve meg az emberi jogok, a munkához, az egészséghez, a biztonságos élethez való jogot – megvédik az embereket, társadalmakat a globalizálódó gazdasági erővel szemben. Az említett tüntetések ennek a társadalmi globalizálódásnak lehetnek jogos, de nem mindig szerencsés lépései, akciói.

c.) Globális anarchia

Ha nem épül ki az üzleti és társadalmi érdekek sikeres összjátéka, ha nem erősödik meg az emberekben egy, a jelenleginél igazságosabb, méltányosabb világ reménye, ha nem indul be egy globális tanulsági folyamat, ha nem alakul ki fokozatosan valamiféle globális tudat és szolidaritás, ha nem épülnek ki a globális demokrácia intézményei, akkor elkerülhetetlenül kiéleződnek a nyertesek és a vesztesek közötti érdekellentétek és ellenérzések. Ha ez bekövetkezik, akkor pusztító anarchiához vezető láncreakció indulhat be a világban.

Szeptember 11-e minden eddiginél élesebben és drámaibban exponálta ezt a veszélyt. Ma már látjuk, sokkal jobban, mint eddig, hogy óriási a felelőssége a világ minden kormányának, országának, népének abban, hogy a globalizáció folyamata hogyan alakítja át a világot. A legtöbb teendője most a fejlett országok együttesének van, mert ehhez mindenki másnál több eszköz és lehetőség van a birtokukban.

*E-korszak: elektronikus kor –
F-korszak: a félelem kora?*

Az E-korszak helyett írhatnánk D- vagy I-korszakot (digitális kor, információs kor) az F-korszak helyett B-korszakot, a *bizonytalanság korát* értve alatta, vagy T-korszakot, a máris sokak által emlegetett *terrorizmus korát*.

Remélhetőleg csak a betűkkel való játék volna ez. De azért arra talán figyelmeztethetne minket ez a játék, hogy egy kicsit túlzottan is belekábultunk az agyonreklámozott E-, D- vagy I-korszak nagyszerűségébe, szédítő perspektíváiba. Abba – trivialisálva a dolgot –, hogy zenét és faxot küld a hűtőszekrény, és mint annak idején a liba vagy a borjú, magától hazatalál az autónk. Persze számárság ilyesmit mondani, döresség kétségbe vonni az elektronikus, a digitális vagy az információs forradalom óriási jelentőségét. De számárság és felelőtlenség az is, ha abban hiszünk, hogy ezek a technikai eszközök és forradalmak az emberiség minden gondját és baját megoldják. Persze, nem mondta ezt így senki, de a nagy lelkesedésben mintha valahog mégis csak ebbe az illúzióba ringattuk volna magunkat.

Az eszköz fontos, de az igazán fontos az, hogy mire használjuk. S ha már az információknál tartunk, hadd mondjam azt, hogy annak idején McLuhan tévedett. Mert nem a média az üzenet. A média csak eszköz. Az igazi kérdés az, hogy mit kezdünk vele, milyen üzeneteket küldünk vele egymásnak. Ha az IT-t, az információtechnológiát arra használjuk föl, legalábbis elsősorban, hogy minél többet tudjunk meg a világról és önmagunkról, s e tudás birtokában egy jobb és emberségesebb világot építsünk föl mindannyiunknak, akkor remek. Ha viszont e technológia elsősorban arra szolgál, hogy a rakéták és a bombák még biztosabban célba találjanak, s hogy a világon jelenleg működő mintegy tíz-húsz millió (vagy több) bizton-

sági kamera helyett száz- vagy kétszázmillió vagy akár sokszorta több mindentudó kamera figyelje, merre járunk, mit csinálunk, akkor IT-lelkesedésünk erősen le fog lohadni. Félek, hogy mostani ijedelmünk – képzelettel élve – a célzóberendezések és a megfigyelő kamerák malmára hajtja a vizet.

Hagyományos civilizáció – fogyasztói civilizáció

Fogyasztói civilizáció – ???

Az elmúlt fél évszázad egyik legjelentősebb változása nem a gazdaságban, nem a politikában, nem a hatalmi erőviszonyok átrendeződésében zajlott le. Hanem a nyugati (és részben a globalizálódó) civilizációban vagy kultúrában. E változást úgy szokás leírni, hogy a hagyományos nyugati civilizáció fél évszázad leforgása alatt átalakult valamivé, amit jobb híján s egyelőre „fogyasztói civilizációnak” nevezünk. Gyökeres és drámai átalakulás volt ez; majdnem azt mondhatnám, hogy a feje tetejére állt a világ. A hagyományos civilizáció alapvető értékei, normái (Szeresd felebarátodat! Légy fegyelmezett! Korlátozd vágyaidat!) az ellentétükbe csaptak át (Teljesítsd ki önmagad! Élvezd az életet! Korlátlan szabadságra törj!). Az erősen közöségi, kommunikatív morál radikálisan individualista morállá, a közösség-központú magatartás személyiség-központú magatartássá, az aszkézisre hajló civilizáció hedonista civilizációvá, egy, a bűn-bűntudat-megváltás drámája körül forgó civilizáció az ártatlanság illúziójának civilizációjává alakult át.

Az elmúlt egy-két évtizedben már életünk meghatározó kerete volt ez az új civilizáció. Tudjuk, sok igaz és sok talmi érték van benne, segít is meg akadályoz is minket abban, hogy életünket gazdagon kiteljesíthessük. Tele voltunk s vagyunk kétségekkel vele kapcsolatban, különösen, ha arra gondolunk, hogy az egész világba, a szegények világába is kisugárzik ez a civilizáció, és ott már többet rombol, mint épít. Rombolja az

amúgy is bomlófélben levő hagyományos kultúrákat, és ott, az adott körülmények között nem, vagy csak töredékesen kínál helyettük új, az életet gazdagabbá, emberibbé, elviselhetőbbé tevő kultúrát.

Ezek a kétségek most hirtelen drámai jelentőséget kaptak. Felmerül a kérdés: vajon ennek az új civilizációnak az üzenete, az életörömnök, az anyagi javak fontosságának, a hedonizmusnak, a radikális individualizmusnak az üzenete nem játszott-e szerepet annak a helyzetnek, szellemi és erkölcsi zűrzavarnak a kialakításában, vágyak, frusztrációk, indulatok gerjesztésében, amely közvetve egyik forrása lehet annak, ami most történik a világban?

Kérdés az is, hogy milyen hatással lesz szeptember 11-e és ami utána következik erre az új civilizációra, életformára, életszemléletre, morálra. Nem értékelődnek át a dolgok? Lesz-e helye egy esetleg most kialakuló új korszakban is az önfeledt, ártatlan életkedvnek és hedonizmusnak, a korlátlan szabadság élményének, az önnön személyiségünk körüli önfeledt forgásnak?

Nagy veszteség volna, ha háttérbe szorulnának ennek az új életformának az igazi értékei. A szabadság igénye és élménye, az emberi élet és személyiség mindenekfeletti való tisztelete, a mindenre való nyitottság, az élet teljességének vágya és még sok minden más.

Ha a változás majd abban áll, hogy ez az esetleges történeti fordulat ráirányítja figyelmünket életünk törekenységére, az emberlét igazi fényeire és árnyaira, mások iránti felelősségünkre is, akkor mai szomorúságunkba öröm is vegyülhet.

Az viszont rettenetes volna, ha bármiféle keleti vagy nyugati, déli vagy északi fundamentalizmus seperné el a mai nyugati életformát, ha a morális felelősségre való hivatkozással próbálnának béklyókat helyezni az emberre, ha a társadalmi vagy nemzeti érdekekre hivatkozva csonkítanák meg szabad-

ságát, valamiféle szent vagy nem szent aszkézis nevében irtanák ki az örömet az életéből.

Vagy ha a félelem készítené életformájának megváltoztatására. Szívszorongató adat: egy szeptember 12-én készült Gallup felmérés szerint az amerikaiak 49 százaléka vélte úgy, hogy a terrortámadás következtében honfitársai meg fogják változtatni életmódjukat, életvitelüket. Igaz, egy másik kérdésre 69 százaléku mondta azt, hogy ők maguk nem fognak változtatni mindennapi szokásaikon, életmenetükön.

Az még nem föltétlen jelzi az életforma eseteleges megváltozását, hogy a diszkont áruházakban több fogy a konzervekből, tartós élelmiszerekből. Pusztán józan óvatosságra vall az is, hogy megnőtt a kereslet – a gyertyák iránt. Az már aggasztóbb, és hatással lehet az életformára is, hogy kevesebben váltanak repülőjegyet, mennek el nyaralni, vesznek mosógépet, autót, házat. És mit kezdjünk azzal a hírrel, hogy a narcisztikus fogyasztói civilizációban oly fontos kozmetikai cikkekkel, például arckrémekkel és körömlakkokkal is hirtelen leesett a kereslet?¹ Csökkenne az emberi személyiség, az emberi hiúság, az életöröm szerepe? A parfümreklámok varázsos ereje? De hogy ezt a nagyon is komoly témájú cikket egy kicsit derűsebb képpel fejezzem be: van egy kivétel. Szemben a kozmetikai cikkekkel, egyvalamiből jóval több fogyott, mint korábban. Fogkrémről. A nyugati életformának ehhez a fontos alkotóeleméhez úgy látszik mindenáron ragaszkodnak az emberek.

Fordulópont?

Fordulóponthoz érkezünk szeptember 11-én? A világ már több évtizede folyó nagy átalakulásának jelentőségteljes és drámai napján. Mai tudásunk alapján minden valószínűség szerint igen. Mint láttuk, a változás

¹ Uchitelle, Louis (2001). Sales Drop and Spending Crawls as Uncertainty Grips Economy. *The New York Times*, szeptember 30.

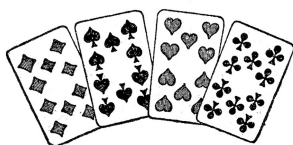
több szakaszban és több pályán folyik, illetve a különféle elméletek és hipotézisek fényében többféleképpen írható le, többféleképpen értelmezhető. Oda kell figyelniük mindezekre a folyamatokra és mindezekre az értelmezési lehetőségekre. Mert választ kell keresnünk és kapnunk egy sor kérdésre.

Valóban új történeti korszak küszöbére érkezünk? Vagy épp csak zökkent egyet, nagyon fájdalmasan, az eddigi világ, és a dolgok lényegét tekintve folytathatjuk ott, ahol szeptember 11-ének reggelén abbahagytuk? Mi lesz a modernizáció és a posztmodernizáció folyamatának fontos értékeivel? Visszaözönlének-e életünkbe és világunkba az ideológiák, vagy meg tudjuk őrizni józan pragmatizmusunkat? Bezárkóznak vagy tovább nyílnak az emberi tudatok és társadalmak? Kiteljesedik-e a demokrácia a világban, vagy visszaszorul? Folytatódik-e megújulva a Pax Americana, vagy a *bellum omnium contra omnes* állapota következik el? A szabad világnak vagy az erődök világá-

nak kora előtt állunk? Kivirágzik-e a kultúrák és civilizációk sokfélesége, vagy egymás torjának esünk? Merre halad tovább a globalizáció: kialakul-e valamilyen jó egyensúly az üzleti és a társadalmi–emberi érdekek, a jómódú és a szegény országok között, vagy egymásnak feszülve éles konfliktusokba, akár anarchiába sodorják a világot? Szembe kerül-e egymással az emberi személyiség szabadsága és a közösségek érdeke, vagy szép harmóniába csengenek majd össze? Élvezhetjük-e a fogyasztói civilizáció kényelmét és az emberlét gazdag sokféleségét, vagy a kényszerű aszkézis hét szűk eszten-deje és bénító fegyelme következik el? Az építés vagy a rombolás, a félelem vagy a remény korszakának küszöbén állunk?

Tőlünk is függ, milyen választ ad majd e kérdésekre a történelem.

Kulcsszavak: *szeptember 11, forgatókönyvek, prognózisok, globalizáció, történelem, jelenkor, jövőkutatás*

A CIVILIZÁCIÓ(K) GLOBALIZÁLÓDÁSA, AVAGY A GLOBALIZÁCIÓ (DE)CIVILIZÁLÓDÁSA?

Rostoványi Zsolt

a közgazd. tud. kand., tszkv. egy. t., BKÁE, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék

A hidegháború utáni nemzetközi rendszerben nagymértékben megnövekedett a civilizáció és a kultúra, illetve a civilizációk és kultúrák szerepe. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egyfajta „kulturális robbanásnak” lehetünk tanúi. Nemcsak a hidegháború és a kétpólusú nemzetközi rendszer ért véget a 20. század végén, hanem a veszfáliai típusú, a (nemzet)állam primátusán és a nemzetállami logikán alapuló nemzetközi rendszer is. A nemzetállam mellett olyan új szereplők sorajelent meg a nemzetközi szintéren, amelyek közvetlen résztvevőivé váltak a nemzetközi kapcsolatoknak.

James Rosenau amerikai teoretikus figyelemreméltó megállapítása a nemzetközi rendszer dualizmusa, két párhuzamos „világa”: az *államcentrikus világ* és a nem állami szereplők *multicentrikus világa*. Ezt a megállapítást tovább gondolva megállapíthatjuk, hogy a nemzetközi rendszer több síkon is vizsgálható annak függvényében, hogy milyen egységeket tekintünk a nemzetközi rendszer szereplőinek. Vizsgálhatjuk az *államok világát*, de vizsgálhatjuk a *civilizációk és kultúrák világát* is. A kettő természetesen egyáltalán nem független egymástól, hiszen territoriális értelemben a Föld egész területe államokra van felosztva, a civilizációk pedig általában államok sorát átfogó nagyobb egységek. Az államok tehát egyúttal a civilizációk részei is. A két világ között igen szoros az interakció, s az adott civilizációhoz tartozás általában igen erőteljesen befolyásolja az

egy-egy államok látszólag *civilizációtól független* megnyilvánulásait is.

A civilizációs–kulturális motiváltság tetten érhető a nemzetközi kapcsolatok, a külpolitika területén is. Ez megnyilvánul abban, hogy a) a civilizációs illetve a kulturális egységek a nemzetközi kapcsolatok közvetlen résztvevőivé váltak, b) a külpolitika egyre inkább *társadalmasodik* és *kulturalizálódik*, c) a nemzetközi rendszer eseményeit a különböző civilizációkhoz tartozó aktorok egyre inkább saját civilizációjuk fogalom- és szimbólumrendszere alapján értékelik. A kultúrát meghatározó jelenségek, reprezentációk a más civilizációhoz és kultúrához tartozó partner/ellenfél – *a másik* – viszonylatában úgy érvényesülnek, hogy azt általában a saját civilizáció, a saját kultúra viszonyrendszerében és terminusaiban próbálják elhelyezni, s ennek megfelelő viselkedést, reakciókat várnak el tőle. A politikai döntéshozók részéről mindennek a háttérben – különösen konfliktushelyzetekben – az a szándék is megfigyelhető, hogy széles közvéleményük számára a történéseket megfelelően és érthetően, a közvélemény támogatásának megnyerése céljából *kommunikálják*.

A dolgozat – amint címe is jelzi – a civilizáció, a civilizációk és a globalizáció egymáshoz való viszonyát kísérel meg elemezni. Arra a kérdésre keresi a választ, vajon a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben mi a viszony az eliasi civilizációs folyamat eredményeként létrejött *egy-egy számú* civilizáció és a civilizá-

ciók között? A globalizáció folyamata és a civilizációs folyamat együttesen eredményezték-e egyfajta globális civilizáció létrejöttét, s ez vajon azonosítható-e a nyugati civilizációval? Válthat-e a (többes számú) civilizációk egyikéből (a nyugatiból) egyes számú (ha úgy tetszik: globális) civilizáció, avagy ez utóbbi csakis a civilizációk szintéziséből keletkezhet? Ha ez utóbbi a helyzet, ténylegesen létezik-e jelenleg globális civilizáció vagy csupán egyfajta *világméretű technostruktúra*,¹ s ez utóbbiból válhat-e igazi globális civilizáció?

Kiinduló hipotéziseim a következők:

- a civilizációs folyamattal párhuzamosan, nem kis mértékben a globalizáció hatására erősödően van egy ellentétes irányú decivilizációs folyamat is, s 2001. szeptember 11-e bizonyos szempontból ennek bizonyítéka;
- a civilizációs folyamat nem valamilyen meghatározott irányba mutató egyenes vonalú mozgás; különböző civilizációs irányai lehetnek;
- globális civilizáció csak a kifejezés technikai értelmében létezik, ez azonban inkább nevezhető *globális technostruktúrának*;
- egy tényleges *globális civilizáció* csupán a létező civilizációk szintéziseként, dialógusuk nyomán, a közös értékek alapján jöhetne létre, s nem is lehet más, mint az eltérő sajátosságú *civilizációk szövetsége*, megállapodásuk eredménye;
- a jelen egyik legfőbb ellentmondása a nyugati, mindenekelelt az amerikai civilizáció bázisán létrejött, azonban immáron arról is levált *globális technostruktúra* és a létező civilizációk között feszül;
- a *civilizációk világáta* nyugati civilizáció, s ennek alrendszeréként elkülönülő amerikai civilizáció hegemoniája jellemzi, bár mind jobban felerősödnek a különböző *nem nyugati* civilizációs diskurzusok.

A világ jövőjét nagymértékben befolyásolja majd, hogy a globalizáció belesimul-e a civilizációs folyamatba, *civilizálódik-e*, vagy decivilizatorikus hatásai válnak-e meghatározóvá.

Civilizáció és civilizációk

A civilizáció fogalma eleve ellentmondásokat rejt. Ezeket két különböző metszet szerint tárgyaljuk, amelyek természetesen áthatják egymást. Ezek egyike a német, a francia és az angolszász, a másik pedig az egyes és többes számú fogalomhasználat különbsége.

1. A széles körben elterjedt német fogalomhasználatban a civilizáció a társadalmi fejlődés anyagi-technikai elemeit jelöli, emiatt technicista–instrumentális jellegű, szemben az értékorientált kultúrával. Sokan a civilizáció részének tartják a tudományt (mások szerint viszont a tudományok a kultúra részei) és a technikát, egyes álláspontok szerint a gazdaság, a politika és a jog is a civilizáció részei. A német civilizáció–kultúra szembeállítást sokan úgy értelmezik, hogy az értékorientált kultúra a *jó*, pontosabban az *értékesebb*, míg a civilizáció a kevésbé értékes, illetve a kultúra a lokális, lényegében nemzeti kultúra, míg a civilizáció a globális, a világméretű, az egyetemes.

2. Fentiekkel szemben sokan a civilizáció és a kultúra fogalmát szinonim kategóriaként használják, legfeljebb tér- és időbeli dimenziális különbséget tételezve fel a kettő között. Az angolszász értelmezés szerint a civilizáció nem más, mint egy nagyobb kiterjedésű kultúra. Ebben az értelmezésben mind a kultúra, mind a civilizáció tartalmazza a társadalom fejlődésének technikai–anyagi és szellemi–intellektuális dimenzióit egyaránt, a különbség pusztán az eltérő méretekben, nagyságrendben van.

3. A francia felvilágosodás teoretikusainak hatására gyökeresedett meg a civilizációt (amely Fernand Braudel szerint maga a felvilágosodás) a vadsággal és barbársággal

¹ Baudrillard (2000) 24.o.

szembeállító, azok ellenfogalmaként haszná-
ló civilizációértelmezés.

A civilizációértelmezések ellentmondá-
sosságát leginkább az egyes számú–többes
számú civilizációértelmezések fejezik ki, s
az egyes számú civilizációértelmezésen be-
lül is különböző civilizációjelentések külön-
bözthetők meg egymástól.

a) Az egyes számú civilizációfogalom – a
kultúra fogalomhoz hasonlóan, amelyre ez-
úttal nincs mód kitérni – meglehetősen el-
lentmondásos jelentéstartalmú, egyidejűleg
fejezi ki az emberiség egységét és különbö-
zőségét. Egyfelől ugyanis a barbárság ellenfo-
galmaként kifejez egyfajta *felsőbbrendű-
séget*, s a *barbársággal* gyakorta azonosított
primitív társadalmak alsóbbrendűségét a
civilizációval – vagyis tulajdonképpen a
Nyugat civilizált társadalmával – szemben.
Másfelől viszont az *emberi civilizációgyűjtő-
fogalma* összegzi mindazokat az eredmé-
nyeket, amelyeket az emberiség eddigi tör-
ténelme folyamán elért, s ebben az értelme-
zésében sokan a legtágabb kultúra fogalom-
mal azonos jelentésben (ti. a civilizáció vív-
mányainak felfedezése és használata külön-
bözött meg az embereket az állatvilágtól)
használgják.²

Logikusan következik a civilizációnak
ebből az értelmezéséből, hogy a világban
egy civilizációs folyamat megy végbe (pár-
huzamosan, sőt egybeesve a társadalmi és
kulturális evolúció folyamatával), ami sokak
szerint azonos a fejlődéssel, a haladással. (A
fogalom használatának zűrzavarosságát jelzi,
hogy a civilizációs folyamat kifejezés helyett
sokan – Sigmund Freud nyomán és többé-
kevésbé hasonló értelmezésben – a kultúr-
folyamat kifejezést használják.) A globalizá-
ció bizonyos szempontból része a civilizációs
folyamatnak. E felfogásból egyenesen kö-
vetkezik, hogy napjainkban létezik egy *glo-
bális* vagy *világcivilizáció*.³

² Lévi-Strauss (2001) 2. kötet, 259. o.

³ Heller (1996), Gombár (2000), Tibi (1995) 103. o.

A civilizációnak ebben az értelmezésé-
ben háromféle megközelítés terjedt el a civi-
lizációs folyamat jellegét, tényezőit és moz-
gatórugóit illetően:

- a pszichés ösztönszabályozás, pszichés
önkontroll, illetve a pszichikai tényezővel
egyenrangú hatótényezőként a társadalmi
– emberek közötti – interdependenciák, a
társadalmi összeshövődés viszi előre a civi-
lizáció folyamatát⁴

- a magántulajdon kialakulása, az áruter-
melés, a munkamegosztás fejlődése a fő té-
nyezők a civilizáció folyamatát voltaképpen
a technikai fejlődés viszi előre – ebben az
értelmezésben a civilizációs folyamat nem
más, mint a modernizáció folyamata. Sokan
a nyugati civilizációt eleve *ipari civilizáció-
nak* illetve *mechanikus civilizációnak* ne-
vezik.⁵

b) Többes számú értelmezésében a civi-
lizáció a térben és időben legnagyobb kiterje-
désű kultúra, a *legtágabb kulturális entitás*,⁶
a *kultúrák szintézise*. Önálló – rendszerint
vallás által képviselt – világgéppel, életfelfo-
gással, közös tradíciókban gyökerező közös
történelmi múlttal rendelkező rokon kultúrák
csoportosulása. C. Lévi-Strauss az egymással
szoros kapcsolatot fenntartó társadalmakat
nevezi civilizációnak,⁷ Bassam Tibi szerint a
kultúra lokális, ezzel szemben a civilizáció
regionális, s a civilizációk a lokális kultúrákat
egyesítik egy nagyobb, történelmi–regionális
egységben.⁸ Ez a civilizációértelmezés azok-
ból az egyetemes történetfilozófiai koncep-
ciókból következik, amelyek az emberi törté-
nelmet mind az időben, mind a térben olyan
átfogó kategóriákkal kívánják megragadni,
amelyek elősegítik a történelmi mozgás va-
lamiféle magyarázatát (vö. Oswald Spengler
vagy Arnold Toynbee elméleteivel).

⁴ Freud (1982), Elias (1987)

⁵ Lévi-Strauss (2001) 2. kötet, 256-257. o.

⁶ Huntington (1998) 53. o.

⁷ Lévi-Strauss (2001) 2. kötet 263. o.

⁸ Tibi (1995) 32., 73. o.

Az egyes és a többes számú civilizációhasználat nem zárja ki egymást, civilizáció és civilizációk egymással párhuzamosan létezhetnek.

A civilizáció értelmezésében még egy probléma merül fel – hasonlatosan a globalizáció értelmezéséhez. Mindkét fogalom használatos ugyanis egy folyamat jelölésére – ti. a civilizáció (tkp. civilizálódás) folyamata illetve a globalizáció (tkp. globalizálódás) folyamata –, és egy pillanatnyi helyzet, egy állapot jelölésére. Ez utóbbira a globalizáció esetében többféle fogalmi pontosítás is használatos (globalitás, globalizált világ), a civilizáció esetében viszont nem áll rendelkezésre más kifejezés, pontosabban a *civilizált világ* meglehetősen kétértelmű, illetve az egyes és többes számú fogalomhasználat már ismertetett problematikája bonyolítja a helyzetet.

A civilizáció(k) globalizálódása

A globalizáció az elmúlt évtizedek egyik meghatározó, önmagában igen ellentmondásos folyamata. Mindenekelőtt a gazdaság és ehhez kapcsolódóan a pénzügyek, valamint az információ–kommunikációs szférájára terjed ki. A globalizáció több szempontból is kapcsolatban áll a civilizációval, illetve a civilizációkkal. A globalizáció negatív hatásainak meghatározó szerepük van abban, hogy a globalizáció maga hívja életre saját ellenreakcióját: a civilizációs–kulturális fragmentációt. Az alapvetően technikai-gazdasági-pénzügyi terminusokban kifejeződő globalizációval és az ezen a területen megnyilvánuló egyértelmű nyugati hegemoniával szemben a különböző nem nyugati civilizációk főképp civilizációs–kulturális terminusokban határozzák meg magukat, és hangsúlyozzák a nyugati civilizációtól való különbözőségüket. Ezt teszik egyfelől kifejezetten alárendelt, hátrányos pozícióból (mint az iszlám civilizáció), másfelől viszont látványos – bár válságokkal megszakított – gazdasági sike-

rek bázisán (mint Délkelet-Ázsia és az onnan kiinduló *ázsianizmus, ázsiai értékek* diskurzusa).

A globalizáció háttérében egyértelműen a nyugati civilizáció atlanti/észak-amerikai civilizációjának filozófiája áll. Az a jól ismert tény, hogy a modernitás az elmúlt évszázadok folyamán az egész világon elterjedt, lényegében bizonyos szempontból a nyugati civilizáció *globalizálódását* jelentette, mégpedig eleinte a kolonizáció hol jobban, hol kevésbé erőszakos módszerei révén. (Köz tudott, hogy a Nyugat a kolonizációval esetenként deklaráltan egyfajta *civilizációs küldetést* teljesített, amelynek célja a *felsőbbrendű* nyugati civilizáció meghonosítása volt a *civilizálatlan* térségekben.) Ekkoriban a nem nyugati, a Nyugattól függő régiókban kialakultak azok a helyi, *elnyugatiasodott* rétegek, amelyek egyfajta nyugatosító típusú modernizáció bázisát képezték.

Csakhogy a 20. század közepétől a helyzet lényegesen megváltozott. A dekolonizáció folyamatát követően a függetlenné vált korábbi gyarmati és félgyarmati térségekben egyfajta önállósodási, öshonosodási törekvés vált jellemzővé, amit felerősített az addig követett modernizációs, nyugatosító ideológiák és modellek kudarca. A helyi elit új generációja mind inkább szembefordult a Nyugattal, s helyette a saját civilizációs gyökereiben kereste azokat az alapokat, amelyekre a modernizáció modelljeit is építheti.

Jóllehet a nemzetközi rendszerben a nyugati civilizáció szilárdan őrzi domináns pozícióját, a század második felére nagymértékben megnövekedett a nem nyugati civilizációk öntudata, s igényük arra, hogy önmagukról és a világról önálló véleményt formáljanak, szemben a korábbi, egyoldalú és szinte kizárólagos nyugati diskurzussal. Ezek a nem nyugati diskurzusok egyre erőteljesebben bírálják a nyugati civilizációt. Mindezt elősegítette a modernitást belülről ért posztmodern kritika, amelynek hatására

a modernitás maga is erős önkritikával viszonyult saját múltjához illetve működési zavaraihoz.

A modernitás globálissá válása – ha úgy tetszik: univerzalizmusa – annyiban tekinthető végül is viszonylagosnak, hogy csupán technikai–intézményi–gazdasági oldalára vonatkozatható. A nem nyugati civilizációkban is meghonosodtak a nyugati intézmények és a működtetésükhöz szükséges technikák, a gazdaságban és bizonyos szempontból a társadalomban is végbement egyfajta modernizációs folyamat, azonban a modernitás a maga komplexumában, mint a *felvilágosodás projektuma*, mint a Nyugaton a *hosszú 19. században* kialakult társadalmi–politikai berendezkedés elvi–filozófiai, *civilizációs* kerete, nem tudott meggyökeresedni.

Mindezek alapján vonhatjuk le azt a következtetést, hogy napjainkra nem jött létre igazi *globális civilizáció*. Ami kialakult, az egyfajta gazdasági–technikai–intézményi globalitás, egy *világméretű technostruktúra*, amely persze megfelel a német technicista-instrumentalista civilizációértelmezésnek, vagy megfelel a habermasi vagy luhmanni modern, technicizált-technokratikus társadalomképnek.⁹ Ellenben nem felel meg annak a civilizációértelmezésnek, amely a civilizáció egyik lényegi összetevőjének tart egyfajta világképet vagy világszemléletet. Ez a globalitás ugyanis világnézet nélküli, amelyet a piaci racionalitás, a haszonelvűség mozgat. Nem véletlenül emelik fel egyre többen a hangjukat a *piaci fundamentalizmus* ellen, keresvén a közös értékeket, a globális etikát. Napjainkban csak globális gazdaság (világ-gazdaság) létezik, nem létezik viszont globális társadalom (világtársadalom) és globális civilizáció (világcivilizáció) sem.

Kétségtelen, hogy a 20. század végére a világ multicivilizációssá vált. De annak

ellenére, hogy a civilizációk között a nyugati civilizáció egyértelműen hegemon szerepet tölt be (annak köszönhetően, hogy a nyugati civilizációhoz tartozó államok uralják a világ erőforrásainak túlnyomó hányadát), egyetlen létező civilizáció sem vált globális civilizációvá. A nyugati sem, de annak amerikai alrendszere sem. A kolonizáció folyamatával megindult ugyan a nyugati civilizáció globalizálódása, s a 20. századra jelentős méreteket ért el. Azonban a század végére *a)* felerősödtek a nem nyugati civilizációk „öshonosodási” törekvései; *b)* a *globális technostruktúra* önálló életre kelt, leszakadt nyugati/amerikai civilizációs alapzatáról. A globalizációnak leginkább az amerikai civilizáció filozófiája felel meg, s maga a globalizáció is *amerikai termék*,¹⁰ de a technicizálódott és instrumentálizálódott globalitás mögül hiányoznak az amerikai civilizáció eredeti értékei.

Egyfajta globális civilizáció irányában tett kísérletnek tekinthetjük a civilizációk (és a világvallások) mind gyakoribbá váló dialógusát, a közös pontok, közös értékek keresését. Itt tartjuk szükségesnek aláhúzni, hogy bár végig különböző civilizációkról beszélünk, a civilizációk (és a kultúrák) a világtörténelemben sohasem voltak egymástól elszigetelt, zárt, csak önmagukban létező rendszerek. A civilizációk (és a kultúrák) állandóan változnak, részint belső okok, részint külső tényezők, más civilizációkkal (és kultúrákkal) való kölcsönhatásaik következtében. Kivétel nélkül minden civilizáció modernizálódik, s ennek során átértékeli saját múltját, hagyományait. Ez a fajta modernizáció pedig – részint korábban a kolonizáció, napjainkban pedig a globalizáció következtében – azonos technikákat és intézményeket honosít meg a világ minden sarkában. Ezek azonban, bár óhatatlanul hatnak a civilizációkra és kultúrákra, azok belső lényegét, filozófiáját és világlátását nem változtatják meg. Bizo-

⁹ Habermas (1998) 282. o. és másutt, Luhmann (1994)

¹⁰ Waltz (1999)

nyos szempontból viszont megkönnyítik közöttük a kommunikációt.

Az evolucionizmus és a civilizációs folyamat

Kevés ellentmondásosabb, vitatottabb, eltérőbben értelmezett – és félreértelmezett – fogalom ismert a társadalomtudományokban, mint az evolucionizmus, az evolúció (a *társadalmi evolúció* illetve a *kulturális evolúció*), pontosabban az evolúció metaforájával szorosan összefüggő *fejlődés* illetve *haladáskategóriái*. Sokan Ch. Darwinhoz kötik az evolucionizmus teóriáját, illetve az evolucionizmusnak (pontosabban a biológiai evolucionizmusnak) a társadalmakra, illetve a társadalomtudományokban történő alkalmazását (erre utal a széleskörűen használt *darwinizmus*, *szociáldarwinizmus* kifejezés is) – jóllehet a társadalmi evolúció teóriája már jóval Darwin előtt megjelent, s a darwini biológiai evolúció pusztán felzárkózott mellé. (Darwin legnagyobb újítása – vagy *eretnek-sége* – a teleologikus, céltételezett evolúció elvetése, és helyébe az adott természeti környezeten belüli természetes kiválasztódáson alapuló evolúció állítása volt. Mert milyen evolúció lehet az, amelynek nincs konkrét és határozott célja?)

Állandó a vita az *evolucionisták* és az *antievolucionisták* között. Az evolucionizmus egyik megalapozója, Edward Burnett Tylor a civilizáció különböző *fokozatait* a haladás vagy a fejlődési folyamat lépcsőfokainak tekinti, s a *kultúra evolúciójáról* szólva átveszi a morgani, a vadságtól a civilizáció felé tartó fejlődési sémát. Az antievolucionisták (Franz Boas, Ruth Fulton Benedict és mások), akiket kulturális relativistáknak is szoktak nevezni, azt állítják, hogy az univerzálisnak tűnő jegyek egyáltalán nem bizonyos, hogy azonos vagy akár hasonló okokra vezethetők vissza, és ugyanazok a jelenségek a különböző kultúrákban különbözőképpen jöhettek létre.

Valójában az univerzalizmus vs. relativizmus aligha eldönthető (látszólagos) ellentmondásának filozófiai problematikájával (ahogy Richard Rorty nevezi: a *kantiánusok* és *hegeliánusok* vitájával) állunk szemben. Minek van nagyobb súlya, az *emberiségnek* vagy a meghatározott emberi közösségeknek? Melyikből eredeztethetők az emberi méltóság vagy akár az emberi jogok kategóriái? Mindkét oldal abszolutizálása komoly veszélyeket rejt magában. Azok, akik elvetik az evolucionizmus társadalomra, illetve kultúrára történő alkalmazhatóságát, általában egyfajta, a kultúrák sokféleségének megszüntetésére, a *másság* tagadására, illetve a nyugati civilizáció univerzalizmusának igazolására irányuló törekvést látnak mögötte, s általánosításaik miatt joggal bírálják az egyetemes történelmi fejlődés menetére vonatkozó univerzalista–evolucionista sémákat. Teljesen jogosak viszont a *másik oldal* kritikái is az emberi univerzálékát, az emberi fejlődésben rejlő közös, általános vonásokat tagadó, szélsőséges esetben a *másságot* abszolutizáló kulturális relativizmussal szemben.

Bármilyen paradox, mindkét irányzat az európai modernitás tradícióiban nyert elméleti megalapozást. Köztudott, hogy a modernitás eszmetörténeti hagyományában két, egymással sok szempontból szemben álló vonulat, utópikus vízió követhető nyomon: a felvilágosodás (klasszicizmus) és a romantika, avagy a *racionalista* és a *romantikus* felvilágosodás. Napjaink fejlődéssel, haladással, univerzalizmussal, relativizmussal kapcsolatos vitái is voltaképpen e két eltérő eszmére vezethetők vissza. Koherens formájában mindkettő utópikus, következtetésképpen megítélésünk szerint a mai képviselőik által elképzelt világ sem más, mint utópia.

Napjaink globalizálódó világa mégis különösen fontossá teszi e víziók realizisztikus elemeinek értékelését. Magunk e kérdés-

ben – anélkül, hogy mélyebb elemzésre lehetőség lenne – osztjuk Heller Ágnes *mérsékelt kulturális relativizmus* melletti állásfoglalását.¹¹

A mechanikusan, unilineárisan értelmezett evolúciófelfogással szemben csupán két teoretikus ellenérveire hivatkozunk. Thomas Kuhn meggyőzően cáfolja a tudomány történetének egyenes vonalú vagy összegző folyamatként, összefüggő ontológiai fejlődésvonalaként láttató felfogását,¹² Michel Foucault közismert diszkontinuitáselméletében a folytonossággal (legyen az teleológia, evolúció avagy pusztán a korszellem által az egymásra következő jelenségek között teremtődő szimbolikus összefüggések) szemben sorakoztat fel érveket.¹³

A Ch. Darwint interpretálókkal ellentétben Darwin valójában soha nem állított olyasmit, hogy az evolúció valamilyen meghatározott irányba tartó, egyenes vonalú fejlődés lenne, amelyben a *fejlettebbet* mindig valami *fejlettebb* váltja fel. Ellenkezőleg, nézetei az evolúció fentebb említett értelmezését tekintve kifejezetten *antievolutionisták*. Nem célunk, hogy behatóan foglalkozzunk Darwin teóriájával, a darwini elmélet pontos olvasata viszont jóval közelebb visz egyfelől a társadalmi vagy a kulturális evolúció kérdéséhez, másfelől az univerzalizmus–relativizmus (látszólagos) antinómiának a megoldásához. Témánk, a civilizációk „fejlődése”, a civilizációs folyamat szempontjából *A fajok eredetének* fontosabb megállapításai – nem a Darwint értelmezők interpretációjában, hanem a Darwin munkájában foglaltak szerint – a következők:¹⁴

- minden élőlény a saját feltételeihez viszonyítva egyre jobban tökéletesedik,
- a természetes kiválasztás révén előrehaladó fejlődés a szerveződés–szervezettség

mértékében, a részek növekvő differenciáltsági és különféle funkciókra való specializáltsági fokában nyilvánul meg, miáltal a részek hatékonyabban képesek ellátni funkciójukat,

- jöllehet a szerveződés a föld egészét tekintve fejlődött és fejlődik, *mindig többféle tökéletességi mércét kell figyelembe venni*, s egyáltalán nem biztos, hogy a *fejlettebb a jobb*, a hasznosabb, az életképesebb,

- a magasabb és alacsonyabb szervezettségi fokú (vagyis tulajdonképpen fejlettségű) organizációk egyidejű jelenlétét az indokolja, hogy az adott körülményeknek nem mindig a magasabb szervezettségi fok felel meg a leginkább, s a magasabb rendű szervezettség bizonyos életfeltételek között hasznavehetetlen, sőt kifejezetten káros is lehet,

- a leszármazás közössége ellenére a különbségek mértéke nagyon is különböző lehet, s az élőlényeket „*a felépítés, az alkat és az életmód végtelen változatossága*” jellemzi,

- a természetes kiválasztás mindig az adott hely természete szerint működik.

A már Darwin előtt kidolgozott spenceri társadalmi evolúció¹⁵ két legfontosabb vonása az integrálódás és a differenciálódás, vagyis a társadalmak az evolúció folyamatában egyre kiterjedtebbek, egyre összetettebbek, bonyolultabbak és komplexebbek lesznek, alkotórészeik ugyanakkor mind job-

¹⁵ Darwin *A fajok eredete* című munkája először 1859-ben jelent meg. Ezt hét évvel előzte meg Spencer egy tanulmánya az organikus fejlődés elméletéről, s négy évvel *A pszichológia alapelvei* című műve. Természetesen a társadalomra alkalmazott evolúció kategóriájának is megvannak a Spencer tevékenységét jóval megelőző előzményei, amelyek a felvilágosodás teoretikusainak nézeteiben gyökereznek. „Nos, nem látjuk-e, hogy valamennyi állat és valamennyi más létező kivétel nélkül azt a törvényt váltja valóra, melyet a természet fajtájának ad?” – teszi fel a költői kérdést Voltaire abban a munkájában, melyben a „barbárokról” és a „civilizált népekről” értekezik. Vö. Voltaire (1975) 173.o.

¹¹ Heller (1990) 58. o.

¹² Kuhn (2000)

¹³ Foucault (1999), különösen 169-199. o.

¹⁴ Darwin (2000) különböző helyei alapján

ban eltérnek egymástól. A társadalom egy kis, integrálatlan, homogén csoportosulásból egy nagy, integrált, összetett, egyben heterogén csoportosulássá válik. Később ezt a társadalmi evolúciós teóriát fejlesztették tovább (az újabb és újabb, önálló funkciót betöltő alkotórészek, *alrendszer*ek leválnak, elkülönülnek egymástól), majd egyfelől a kultúrára is alkalmazni kezdték (kulturális evolúció), másfelől pedig teret nyert az az álláspont – pontosabban az az értelmezés – amely szerint ez a fajta evolúció egy bizonyos, meghatározott irányba történő, mégpedig többé-kevésbé egyenes vonalú, unilineáris fejlődéssel, a haladással azonos, hátterében pedig egyetemes, vagyis mindenütt érvényes törvényszerűségek húzódnak. Következésképpen nincsenek – nem is lehetnek – szignifikáns különbségek a különböző kultúrák (illetve társadalmak) között, pontosabban ezek a különbségek pusztán a fejlődésben való *visszamaradottság*, vagyis egy *korábbi* fejlődési foknak való megfelelés következményei.¹⁶

A reális értékelést könnyítheti az evolúció differenciált értelmezése, vagyis egyfelől a

specifikus, másfelől az általános evolúció megkülönböztetése.¹⁷ Kétségtelen ugyanis, hogy mind a relativista, mind az univerzalista felfogásban sok a helyes megfigyelés. Hogyan lehetne tehát a két, egymással látszólag szemben álló irányzat között szintézist teremteni? Erre kísérlet az evolúciós folyamat kettős jellegének kiemelése. A kulturális evolúció (hasonlóan a biológiai evolúcióhoz) voltaképpen két különböző hatással jár: egyrészt a kultúrák páratlan sokféleségét hozza létre, másrészt viszont tagadhatatlanul valamiféle általános, *egyetemes* haladást, fejlődést fejez ki. Az evolúcióban rejlő sajátos kettősség Spencer óta foglalkoztatja az evolucionizmus teoretikusait: egyfelől az összetettség, komplexitás, integráltság, másfelől a heterogenitás, a differenciálódás, a sokféleség fokozódása.

Korábban is kísérleteztek azzal, hogy feloldják ezt a látszólagos ellentmondást. Ilyen például a *multilineáris evolúció* fogalmának megalkotása, amely a kulturális evolúció egymással párhuzamos szálait próbálja modellezni, vagy az utalások a kulturális fejlődés párhuzamosságaira a Föld egymástól távoli területein. Ezek a kísérletek azonban nem tudták megragadni az összetett folyamatok minden aspektusát. A specifikus és az általános evolúció fogalmainak a bevezetése megoldást látszik kínálni erre a problémára.

A specifikus kulturális evolúció a kultúrák (többes számban) rendkívüli sokféleségét fejezi ki. A specifikus evolúció a különböző történelmeket, az egyes kultúrák sajátos fejlődéstörténetét írja le, amely az adott, lokális környezeti feltételekhez történő alkalmazkodás kényszereinek hatásai alatt áll, s az adott kulturális tradícióban rejlő belső hajtóerő, dinamika, újítási és megújulási készség (invenció) és a kulturális diffúzió nyomán

¹⁶ Darwin művét igen sokan tévesen értelmezték és értelmezik, hiszen maga Darwin utal arra, hogy semmiféle természeti törvény nem írja elő a fajok módosulását, avagy azt, hogy eme módosulás következtében az élőlények fejlettségének is növekednie kellene. A sajátos (félre)értelmezés alól Herbert Spencer sem kivétel, hiszen őt általában az unilineáris evolucionisták közé szokták sorolni. Ezzel szemben a következőket írja: „Mint a haladás más formái, a társadalmi haladás sem lineáris, hanem szét- és újfent szétágazó. Minden egyes elkülönült szülemény újabb elkülönült szülemények sorozatának ad életet. A földön való elterjedés során az emberiség sok különböző jellegű környezetet talált, s az osztályrészül jutó társadalmi életet mindegyik esetben részben a korábbi társadalmi élet határozta meg, részben az új környezet hatása határozta meg: úgy, hogy a sokasodó csoportok folyvást hol nagyobb, hol kisebb különbségeket mutattak fel: kialakultak a társadalmak nemei és fajtái.” Spencer, Herbert: *The Principles of Sociology*. Vol. 3. D. Appleton and Co., New York, 1897. Idézi: Sahlins (1997) 497.o.

¹⁷ Sahlins (1997). Sahlins elvetve az unilineáris evolúció koncepcióját, a haladást és a sokféleséget próbálja összeegyeztetni egymással.

átvett kulturális minták beépítése révén megy végbe. A specifikus evolúció viszonyrendszerében a kultúrák összemérhetetlenek, semmiféle *sorrendiség*nem állítható fel közöttük, nincsenek *jó és rossz, fejlettség primitív* kultúrák. A specifikus kulturális evolúció maga a kulturális relativizmus (avagy pluralizmus).

Az általános kulturális evolúció a kultúra (egy-egy számban) fejlődéséről, a haladásról szól. E viszonyrendszerben beszélhetünk fejlettebb és kevésbé fejlett kulturális formákról, s a fejlettség mértéke a környezethez, a külső feltételrendszerhez történő magasabb fokú adaptációs készségben, ezáltal az adott kultúra társadalmán belül a (materiális és immateriális) szükségletek teljesebb kielégítésében, a bizonytalanságok és a kockázatok csökkentésében nyilvánul meg. Mindez a kultúra *önbizalmát* növeli, és pozitívan hat vissza a kultúrára, s nem más, mint a kulturális univerzalizmus.

A fenti kétfajta evolúció valójában ugyanannak az evolúciós folyamatnak a különböző aspektusa, különböző nézőpontja, s ugyanazt a kultúrát, ugyanazokat a tényeket vagy eseményeket az egyik és másik aspektusból is vizsgálhatjuk. Mindezeket a civilizáció fogalmkörére is alkalmazva megállapíthatjuk, hogy az általános (kulturális) evolúció lényegében nem más, mint a civilizációs folyamat, míg a specifikus (kulturális) evolúció a különböző civilizációk fejlődéstörténete.

A globalizáció és a decivilizáció

A *civilizációs folyamat* kifejezés használatával kapcsolatban többfajta ellenvetés fogalmazható meg:

- Bár nem ő volt az első, aki ezt a kifejezést alkalmazta, a *civilizációs folyamat* mégis Norbert Elias nevéhez kötődik. Elias műve pedig – minden érdeme ellenére – alapvetően Európa-centrikus munka, s maga a *civilizációs folyamat* nem más, mint az európai civilizáció tovaterjedése a *kevésbé civilizált*

Európán kívüli régiókra. Elias a civilizáció német értelmezését alkalmazza, így nála a civilizációs folyamat anyagi-technikai jellege dominál, illetve a viselkedéskultúrában bekövetkező változásokat érti alatta.

- Amennyiben a *civilizációs folyamat* alatt meghatározóan a technika terén végbemenő és végbemenő, valóban hatalmas léptékű és jelentőségű fejlődést értjük, véleményünk szerint pontosabb modernizációs folyamatról beszélni. E folyamat alapvetően az anyagi szférát befolyásolja, az erkölcsi-etikait nem. A civilizáció kifejezést mi egyébként is a kultúrával rokon jelentésű fogalomként használjuk.

- A kifejezés gyakorta összekapcsolódik a kolonizációs folyamattal és a gyarmatosító Nyugat *civilizációs küldetésével* a deklaráltan alacsonyabb rendű civilizációjú és kultúrájú – vagyis *civilizálandó* – Európán kívüli területeken. A történelmi tapasztalatokból pedig jól tudjuk, hogy ez a Nyugaton kívüli *civilizációs folyamat* valójában gyakran erőszakkal *civilizált*, vagyis a *civilizálás* érdekeiben decivilizatorikus módszerekkel járt együtt.

- Ebben az értelmezésben minduntalan előbukkan a *primitív társadalmak* kategóriája, a *másokat* gyakran a *vadak*, a *barbárok* jelenítik meg szemben a *civilizáltakkal*. Kétségteljes persze, hogy a *primitív* egyik eredeti jelentése ősi, eredeti, kezdeti, mégis inkább a kezdetleges, elmaradott jelentéstartalom rendelődik hozzá. A *primitív*ből *civilizálttá* válás egyedüli útja pedig az a civilizációs folyamat, amely valójában nem más, mint Európa, a Nyugat fejlődési útja.

Az eliasi teóriával kapcsolatban megfogalmazott kritikák nem jelentik azt, hogy magunk is ne értenénk egyet a civilizációs folyamat, valamint az ezzel szorosan összefüggő társadalmi és kulturális (ha úgy tetszik – Niklas Luhmann kifejezését használva – szociokulturális) evolúció létével. Pontosabb persze többszörös koevolúcióról beszélni, hiszen

egyfelől a humánétológia, illetve szociobiológia kimutatta a genetikai – biológiai – és a kulturális evolúció közötti szoros kölcsönhatásokat,¹⁸ másfelől az eliasi teóriát továbbgondolva Luhmann hívja fel a figyelmet a pszichikai és szociális rendszerek közötti koevolúcióra.¹⁹

Maximálisan egyetértünk viszont az evolucionista történelemszemlélettel (és így közvetve a civilizációs folyamattal) szembeni azon fő kritikai észrevételekkel, amelyek mechanikus jellegére, a belőle szükségképpen következő unilinearitásra, a fejlődés szakaszolására (bizonyos esetekben *körforgásra*, a történelmi korszakokként visszavisszatérő *ciklusokra*),²⁰ az egyes civilizációk és kultúrák *alsóbb*- illetve *felsőbbrendűként* történő kezelésére vonatkoznak.

A civilizációs folyamatnak lényege alighanem leginkább abban ragadható meg, hogy fokozza a belső és külső környezettel szembeni kiszámíthatóságot, így csökkenti a bizonytalanságot, vagyis növeli a biztonságot. Ezekből is következően visszaszorítja az erőszakot, *felértékeli* az emberi életet és méltóságot. Persze Eliásnál a pszichés és társadalmi önkontroll mellett először a hatalom fokozódó monopolizálása (vagyis az erőszakmonopólium), majd annak ellenőrzése és demokratizálódása, ugyanúgy először a külső kényszer, majd ennek a fizikai erők kikiiktatása révén fokozatosan belső, egyéni önkényszerré válása a folyamat fő sajátossága.²¹ Amennyiben mindezt az elmúlt évtizedek globalizációs folyamatával összefüggésben vizsgáljuk, azonnal láthatjuk az újból és újból jelentkező decivilizációs tenden-

ciákat, amelyek bizonyos szempontból éppen a globalizáció *elszabadulásának*, a globalizáció feletti kontroll csökkenésének a következményei. Az eliasi civilizációs folyamatban ugyanis meghatározó szerepet játszik az az állam, amely az utóbbi évtizedek nemzetközi rendszerében erőteljesen erodálódik, mindinkább elveszítve korábbi civilizáló funkcióját. A hidegháború utáni nemzetközi rendszer kulturális fragmentációs-dezintegrációs folyamatainak egyes szélsőséges megnyilvánulásai és ezek ellenreakciói ugyancsak a decivilizációs folyamat részei.

Sok más mindenhez hasonlóan persze a decivilizációs folyamat is különféleképpen értelmezhető. Heller Ágnes például az emancipáció egy folyamatának tekinti, amely felszabadítja a testet a társadalmi kényszerektől, felszabadít a formalitásoktól.²² Ennyiben a decivilizációs folyamat – amelynek kezdetét Heller 1968-ra teszi – a posztmodern részeként kifejezetten pozitívan, mint a pluralizmushoz való hozzájárulás is értékelhető, amely megkönnyíti a másság elfogadhatását, könnyebbé, esetleg teljesen feleslegessé teszi az asszimilációt.

A nemzetközi szintér viszonylatában a decivilizációs folyamat másképp értelmezendő. A fő problémát ugyanis az jelenti, hogy csupán a gazdaság szférája globalizálódott – vagyis csupán globális (világ)gazdaságról beszélhetünk –, a társadalom szférája nem. Nincs globális vagy világtársadalom, de nincs globális civilizáció sem, a civilizáció szó teljes, nem technikai, társadalom- vagy történelemfilozófiai értelmezésében.

Nem véletlen, hogy sokan beszélnek ma-napság a globális civilizáció vagy a globális kapitalizmus válságáról, vagy egyszerűen az emberiség globális és általános válságáról.²³ A nyugati civilizációban is mélyül az ellentét

¹⁸ Csányi (1999)

¹⁹ Luhmann (1994) 92.o.

²⁰ Ez a leginkább Oswald Spengler és Arnold Toynbee teóriájára vonatkozatható, de teoretikusok sorát említhetnénk, akik akár lépcsőfokokban, akár ciklusokban képelték el az emberiség fejlődéstörténetét (Voltaire, Montesquieu, Pascal, Vico, Concordet stb.)

²¹ Elias (1987) 677-699.o.

²² Heller (1998)

²³ Heller (1996), Hobsbawm (1995), Korten (1996), Hankiss (1999), Soros (1999), Lukacs (1995), Balogh (1993) stb.

a gazdasági–társadalmi modernizáció és a kulturális modernitás között, a világ többi részén pedig még mélyebbek az ellentmondások. (Azt is tudjuk persze, hogy szinte minden történelmi korban kialakult egyfajta válsághangulat, illetve mindig akadtak olyanok, akik a felmerült problémákat válságként értékelték.)

A globalizáció egyik legnegatívabb következménye a differenciálódás és polarizálódás mind az egyes társadalmakon belül, mind világviszonylatban. Adatok tömege sorakoztatható fel a világ polarizálódásának alátámasztására. A globalizáció előnyeiből ki- és lemaradó térségek és emberek növelik a marginalizáltak, periferezáltak, a leszakadók táborát, s ők adják a kulturális fragmentációs törekvések egyik fő bázisát, a szélsőséges, radikális megnyilvánulások hátterét.

A modernitás utolsó időszakát eluralkító globalizáció technicizál és elszemélytelenít, folyamatai elsősorban technikai terminusokkal írhatók le. Felbomlottak a hagyományos közösségek, széttöredeztek a hagyományos értékek, felerősödött a bizonytalanság. Jóllehet mindez többé-kevésbé szükségszerű velejárója a modernitás fejlődésének (nem véletlenül erősödött fel néhány évtizede a modernitás belső – posztmodern felőli – és külső, a retraditionalizáció oldaláról kiinduló kritikája), az elmúlt évtized hallatlanul felgyorsult folyamatai fokozottan előtérbe állították ezeket a problémákat.

Korunk az *identitások reneszánszának*, reaktivizálódásának kora: pre- és posztmodern identitások (etnikai, törzsi, nemi, faji, vallási stb.) élednek újjá, illetve keletkeznek és állnak szemben egymással hol békésen, hol erőszakosan. E folyamat hátterében a civilizációs–kulturális okok mellett általában gazdasági okok és érdekek is meghúzódnak.

Az a tény, hogy jelenleg nem létezik globális civilizáció, fokozottan veti fel egy *globális etika*, a különböző civilizációk közötti érintkezési pontok, közös értékek keresésé-

nek szükségességét. Nyilvánvaló ugyanis, hogy léteznek ilyen közös értékek, mégpedig mind evolucionista, mind filozófiai megfontolásokból. (A közös biológiai, genetikai örökség *közös emberi mivoltként* értelmezve már filozófiai dimenziókat ölt.) Egyfelől az erkölcsi értékek maguk is a biológiai evolúció során alakultak ki, s jöllehet bár a kultúra genetikailag nem determinált, hosszú távon csakis az ember biológiai szükségleteit támogató kultúrák maradhatnak fenn. Másfelől, minthogy a civilizációk központi eleme a vallás által legitimált világnézet, a nagy világvallások legalapvetőbb értékei – amint arra az elmúlt években a különböző vallások képviselői közötti dialógusok során gyakran rámutattak – nem különböznek lényegesen egymástól. Ilyen alapvető, egyetemes emberi értéként tételezhető például az élet méltósága és tisztelete, s az ebből következő alapvető norma, az élet védelme.

Egy ilyen fajta, a létező civilizációk közös pontjain, közös értékein alapuló globális etika megvalósítása minden civilizáció elemi érdeke. Valójában az erre irányuló törekvés tekinthető az igazi, történelemfilozófiai és nem technikai értelemben felfogott civilizációs, az ezzel szemben álló pedig a decivilizációs folyamatnak. Az élet ellen irányuló megnyilvánulások (genocídium, etnikai tisztogatás, terrorizmus, erőszak) bátran tekinthetők az univerzális civilizációs értékek – ha úgy tetszik: az emberi univerzálék – elleni fellépésnek, vagyis decivilizációs megnyilvánulásnak.

A fentiekben értelmezett civilizációs folyamat abban markánsan különbözik az eliaszi értelmezéstől, hogy nem a nyugati civilizációt azonosítja az egyes számú civilizációval. Nagyon nehéz persze annak a napjainkban sokat vitatott kérdésnek a *pártatlan* (vagy *objektív*) megválaszolása, hogy vajon a nyugati civilizáció értékei univerzálisak-e, avagy egy partikuláris civilizáció kísérli meg értékeit univerzálisnak feltüntetni. A részletek

említése nélkül utalunk az *ázsiai értékek*, avagy az emberi jogok univerzalizmusa körül kibontakozott éles vitákra. Ezek a viták általában azért félrevezetők, mert a tárgyukat sohasem függetlenül, önmagában, hanem valamely civilizációs diskurzus részeként vizsgálják.

Az emberi jogok kérdésköre például szorosán összefonódott a nyugati diskurzussal és az emberi jogok kérdéskomplexumának a felvilágosodás filozófiájában gyökerező (vagyis megint csak nyugati) eredetével. A viták általában nem az emberi jogok egyes konkrét tételeire, hanem a kérdéskör filozófiai beágyazottságára és a nyugati civilizációban való gyökerezettségére irányulnak. Mihelyt ezt a külső burkot lehántjuk, egy sor olyan konkrétumot találunk, amelyek nem csak a nyugati civilizáció sajátjai. A nem nyugati civilizációk is igyekeznek viszont ezeket saját civilizációjuk filozófiai gyökerezettségére visszavezetni – például az iszlám civilizáció a sariára. Ez is oka, hogy a nem nyugati civilizációk homlokegyenest ellentétes álláspontokat képviselnek e kérdésben. Egyes muszlim teoretikusok – akik az emberi jogok nyugati filozófiai gyökerezettségének adnak nagyobb hangsúlyt – az emberi jogok és az iszlám összeegyeztethetlenségét vallják. Mások ellenben, akik magukból a konkrétumokból (például az Egyetemes Nyilatkozatban foglaltakból) indulnak ki, a kettő teljes összeegyeztethetősége mellett foglalnak állást, egyesek pedig kifejezetten azt állítják, hogy az isteni törvénynek köszönhetően az iszlámban az emberi jogok sokkal jobban érvényesülnek, mint a nyugati civilizációban.

Az elméleti-filozófiai problematikán túl a nyugati civilizációnak az elmúlt évszázadokban – beleértve az elmúlt évtizedeket is – követett gyakorlata, tetten érhető, hatalmi- illetve érdekviszonyok által motivált következetlensége is nehezíti e kérdések *objektív* tárgyalását. Az emberi jogok kérdéskörénél maradván a nem nyugati civilizációk gyakran

vetik a Nyugat szemére az úgynevezett kettős mércét, vagyis az emberi jogok esetenkénti számon kérését (a Nyugattal nem szövetségi viszonyban álló országokon), és a megsértésük feletti esetenkénti szemhunyást (a Nyugattal szövetséges országok esetében). Mindez eleve megkérdőjelezi a Nyugat emberi jogok univerzalizmusára vonatkozó szilárd elvi álláspontját.

Visszakanyarodva a decivilizációs folyamat kérdésköréhez, úgy véljük, napjainkra nem csupán az univerzális értékek durva megsértése hordoz magában decivilizatorikus tendenciákat, és nem csupán a nyugati civilizáció a civilizációs folyamat letéteményese. Egyértelművé vált, hogy az egyes kérdéseket a különböző civilizációk saját értékrendjük szűrőjén át nézve gyakran homlokegyenest ellentétes módon ítélik meg. Vajon ki tekinthető ilyen esetekben az *objektív mérce* birtokosának?

Az elmúlt hónapok eseményei rávilágítottak, mennyire nehéz arra a látszólag könnyű kérdésre válaszolni, hogy ki minősíthető terroristának. Az izraeli és a palesztin fél kölcsönösen terroristának tartja a másikat, és jogosultnak mondja saját fellépését. A hidegháborús rendszer sajátossága volt az a törekvés, hogy a rendszerből kiiktatassák az erőszakot. Ezzel szemben a hidegháború utáni nemzetközi rendszernek részévé vált az erőszak. A *humanitárius intervenció* kapcsán is felvethető a kérdés, mikor jogosult az erőszak ellen erőszakot alkalmazni, és mennyi lehet a *szükségszerű* vagy *még megengedhető* áldozat? Egy légitámadás, egy embargó elrendelése nyomán mennyi lehet a *még elfogadható* ártatlan áldozat? Vajon a nyugati civilizáció ugyanolyan *értékesnek* tekinti-e a nem nyugati civilizációkhoz tartozók életét, mint a saját polgárait? Megannyi nehezen megválaszolható kérdés.

2001. szeptember 11-e
civilizációs összefüggései

Jóllehet a szeptember 11-ei terrorakciót és az azt követő lépéseket semmiképp nem értelmezhetjük *civilizációk összecsapása-ként* (még kevésbé *vallásháborúként*), az azóta eltelt időszak lépései és reakciói egyértelmű civilizációs meghatározottságról, legalábbis befolyásoltságról tanúskodtak. Mind ezt egyfelől az a tény magyarázza, hogy az elkövetők az iszlám civilizációhoz tartozók voltak (ráadásul Oszama bin Laden Izrael- illetve Nyugat-ellenes magyarázatot fűzött az akcióhoz, felszólított a dzsihádra), másfelől pedig az, hogy az akció célpontjai nyilvánvalóan az amerikai civilizációt, pontosabban annak gazdasági és katonai hatalmát szimbolizáló épületek voltak. Le kell szögezni, hogy maga a terrorakció semmiképp sem magyarázható az iszlám civilizációs háttérrel. Semmi olyan sincs az iszlámban, ami alátámaszthatná ezt. (Nem véletlen, hogy az iszlám vallási vezetők világszerte elítélték az akciót.) Sokkal inkább értékelhető egyfajta civilizációs folyamat részeként, hiszen általában a civilizációs értékek (köztük az iszlám civilizáció értékei) ellen irányult. A szeptember 11-e után történtek viszont már bizonyos értelemben civilizációs jellegűek voltak, ugyanis a különböző civilizációs diskurzusok nyomán az események eltérő civilizációs magyarázatokat kaptak, pontosabban maguk is részévé váltak a különböző civilizációs diskurzusoknak.

Az USA lépésein átüt az amerikai civilizáció értékrendjéből következő *amerikai kivételesség*,²⁴ beleértve az ellenakció első elnevezését (Infinite Justice) vagy az amerikai külpolitika különböző megnyilvánulásait. Az amerikai reakciók iszlám értékeléseinek háttérében pedig ott található az iszlám umma egységtudata és az *idegen* (nyugati-amerikai) beavatkozás elutasítása, épp úgy, mint

²⁴ Martin Lipset (1996)

az Öböl-háború időszakában. Mindez természetesen nem a terrorizmus támogatását vagy az ellene való fellépés elutasítását jelenti, hanem bizonyos amerikai módszerek, eszközök és a retorika kritikáját.

Az amerikai illetve az iszlám civilizáció esetében két, önmagát különlegesnek, értékeit más civilizációk értékeinél különbnek, sőt, egyetemesnek tartó civilizációról van szó. Ezt igen markánsan fejezi ki a két civilizáció politikai ideológiája: az *amerikanizmus* illetve az *iszlámizmus*. Csakhogy a két civilizáció nemzetközi rendszerben elfoglalt pozíciói igen különbözőek: az USA a világ hegemón szuperhatalma, a *centrum* első számú országa, az iszlám világ országai a *perifériához* tartoznak, e helyzet minden negatívumával. Az Egyesült Államoknak globális hatalmi pozíciójából következően minden legális eszköze megvan ahhoz, hogy civilizációs értékeinek terjesztése érdekében az egész világon hatékony lépéseket tegyen, az iszlám világ országainak viszont nem. Ez nem mindig volt így, évszázadokkal ezelőtt az erőviszony a mainak pont a fordítottja volt: az iszlám a világ vezető civilizációja volt, s a korabeli Európa (az USA még nem is létezett) ehhez képest minden tekintetben alárendelt helyet foglalt el. Két civilizáció kommunikációját, a nemzetközi rendszer szereplői közötti kapcsolatokat alapvetően befolyásol (mindig is befolyásolt), mekkora a szereplők „súlya”, milyen a pozíciójuk, hogyan alakulnak erőviszonyaik. Az iszlám és a Nyugat, később az iszlám és az USA szinte sohasem volt *egy súlycsoportban*, nem voltak egyenrangúak, kapcsolatrendszerük mindig aszimmetrikus volt.

Óriási a különbség a két civilizáció politikai ideológiája között. Az amerikanizmus a hivatalos amerikai politika ideológiája, terjesztése a mindenkorai amerikai politikai vezetés fő célkitűzése a rendelkezésre álló teljes (kül)politikai eszközrendszer bevetésével. (Legfeljebb a hangsúlyok változnak an-

nak függvényében, hogy éppen inkább a realizmust vagy az idealizmust előnyben részesítő elnökök vannak hatalmon.) Ezzel szemben az iszlamizmus az iszlám civilizáció ellenzéki, a hatalmon levő politikai vezetések támogatását nem élvező ideológiája. Eszközrendszere bizonyos szempontból emiatt is radikalizálódott, hiszen elsődleges célja mindig is saját politikai vezetéseinek a megdöntése volt.

Martin Lipset szerint az amerikai nemzet-tudat nem történelmi, hanem ideológiai alapú, lényegében olyan *ideológiai aktus*, amely az amerikai értékekkel való azonosuláson nyugszik. Tocqueville az amerikai civilizáció sajátosságának tartja a két látszólag ellentétes világ, az erkölcsi és a politikai világ szoros összefonódását, Huntington szellemesen *nemzeti civil vallásnak* nevezi azt az amerikanizmust, amelynek határozott küldetésadata van, ami nem más, mint a világ létező legjobb értékeinek, legjobb politikai rendszerének terjesztése. Azok az elvitathatatlan eredmények, amelyeket az Egyesült Államok az elmúlt évtizedekben a gazdasági és technikai fejlődés, az életszínvonal, a jól működő demokrácia, a nemzetközi rendszerben elfoglalt pozíciók terén elért, az amerikaiak előtt mintegy gyakorlati bizonyítékát adják a kivételességtudat megalapozottságának. Az amerikai kivételességérzés esetenként izolacionizmusban, máskor viszont internacionalizmusban ölt testet. Az amerikai értékrendnek mindig fontos szerepe volt és van az amerikai külpolitika alakításában, az értékek viszont mindig alárendelődtek az érdekeknek. Ebből gyakorta komoly ellentmondások adódnak.

Természeténél fogva az iszlám hasonló küldetésstudattal és kivételességérzéssel tölti (töltene) el a muszlimokat. Csakhogy a mindennapok körülményei ennek homlokegyenest ellentmondanak. Az iszlám világ országainak legtöbbszörében tartós gazdasági-társadalmi válsághelyzet alakult ki, a nemzetközi kapcsolatokban egyértelmű alárendeltség, egyoldalú függőség jellemző rájuk. Az araboknak az 1967-es háborúban elszenvedett katonai veresége szimbolikus értékű volt: az Izrael képviselte Nyugattól elszenvedett vereségként realizálódott, erős frusztráltságot, alárendeltség-érzetet keltett az arab világban. Éles a kontraszt a jelen vezető, hegemón civilizációjához, a nyugatihoz (és annak is amerikai *alcivilizációjához*) képest, de a történelmi múlthoz, az iszlám civilizáció hajdani *dicső* korszakához képest is.

Az említettek magyarázzák az azonos események eltérő civilizációs értelmezését, azt, hogy a külpolitikai lépéseket erőteljesen befolyásolják a civilizációs diskurzusok. De nem magyarázzák szeptember 11-ét, amely decivilizatorikus hatásaival egy időre legáltalában megakasztotta a civilizációs folyamatot. Ez az esemény sok egyéb mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a nemzetközi rendszerben a hidegháború után felerősödött decivilizatorikus tendenciák komoly veszélyforrást jelentenek, s csakis a nemzetközi rendszer működésének új alapokra helyezésével, igazi globális civilizáció irányában tett erőfeszítésekkel küszöbölhetők ki. Ez csakis egyenrangú civilizációk dialógusában kialakuló, bizonyos alapvető kérdésekben egyezséget hozó konszenzus révén képzelhető el.

IRODALOM

- Baudrillard, Jean: *Az utolsó előtti pillanat*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2000
- Bereczkei Tamás: *A belénk íródott múlt*. Evolúció és emberi viselkedés. Dialóg Campus Kiadó, Budapest - Pécs, 1998
- Csányi Vilmos: *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest, 1999

- Darwin, Charles: *A fajok eredete*. Typotex Kiadó, Budapest, 2000
- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987
- Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen, 1999
- Freud, Sigmund: *Rossz közérzet a kultúrában*. In: *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982

- Gombár Csaba: Létezik-e globális civilizáció? In: *A kérdéses civilizáció* (szerk. Gombár Csaba és Volosin Hédi). Helikon-Korridor, Budapest, 2000
- Habermas, Jürgen: *Filozófiai diskurzus a modernségéről*. Helikon Kiadó, Budapest, 1998
- Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.
- Heller Ágnes: *A civilizáció globális válsága*. Beszélő, 1996. április
- Heller Ágnes: 1968 – prelúdium a posztmodernhez. Magyar Lettre Internationale, 30. szám, 1998 őszi
- Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturális antropológia*. 1-2. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- Luhmann, Niklas: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994
- Martin Lipset, Seymour: *American Exceptionalism. A Double-Edged Sword*. W.W. Norton & Company, New York, London, 1996
- Panem–McGraw–Hill, Budapest, 1997. 66-104. o.
- Sahlins, Marshall D.: Specifikus és általános evolúció. In: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* (szerk. Bohannan, Paul - Glazer, Mark). Panem–McGraw–Hill, Budapest, 1997. 488-514. o.
- Tibi, Bassam: Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1995
- Voltaire: A történelem filozófiája. In: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. (Válogatta Ludassy Mária.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.
- Waltz, Kenneth N.: *Globalization and Governance*. PS Online, 1999 december. <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/walglob.htm>

KONFLIKTUSOK ÉS INTERPRETÁCIÓK A POSZTBIPOLÁRIS VILÁGBAN

Csizmadia Sándor

a filozófiai tudomány kandidátusa, tanszékvezető, egyetemi tanár, BKÁE, Filozófia Tanszék,

A tiszta formában soha nem létező, de strukturális rendezőelvek és kényszerek formájában mégiscsak négy évtizeden keresztül fennálló kétpólusú világrend idején a háború jelenségét elemző tanulmányok többnyire vagy a nukleáris háború vagy a nukleáris elrettentésen alapuló béke vagy – a konfliktusok, a diplomácia, a fejlődés és a politikai rendszer összefüggéseit planetáris szinten vizsgálva – a hidegháború sajátos problémáival foglalkoztak. E művek közül kiemelkedett Raymond Aron korszakos szintézise (*Paix et guerre entre les nations*. Calman-Lévy, Paris, 1962). Eközben viszonylag kevés írás foglalkozott a helyi konfliktusok, a gerillaharcok, a terrorizmus és általában az erőszak kérdéseivel. Mindazonáltal említést érdemelnek például Gérard Chaliand (*Terrorismes et guerillas. Techniques actuelles de la violence*. Flammarion, Paris, 1985), Brian Crozier (*The Rebels. A Study of Post-War Insurrection*. Chatto and Windus, London, 1960), Jean-Paul Charney (*Terrorisme et Culture*. Fondation pour le études de défense nationale. Paris, 1982), Robert Solé (*Le Défi terroriste*. Seuil, Paris, 1980), Brian Jenkins (*International Terrorism. A new Mode of Conflict*. Crescent Publications, Los Angeles, 1975), Richard Clutterbuck (*Living with Terrorism*. Faber and Faber, London, 1975) munkái, amelyek a felkelések, fegyveres lázadások, gerillastratégiák és a terrorizmus problémáit, a terrorizmus és a kultúra összefüggéseit, az erőszak technikáit vagy az erőszakformák történetét elemezték.

A hidegháború lezárása után, amelynek lényegét Raymond Aron a béke lehetőségét és a háború valószínűtlenségét egyszerre kifejező tömör formulával – *paix impossible, guerre improbable* – jellemezte, megsokasodott a posztbipoláris világ új típusú vagy annak tetsző konfliktusainak, az erőszakalkalmazás változatos és változó formáinak, a „valódi háborúk” problémáinak szentelt publikációk száma (1). Tanulmányírók sora mindenekelőtt azt a kérdést tette fel, milyen szerepe van a stabilnak tekintett kétpólusú világ megszűnésének a konfliktushelyzetek kialakulásában, illetve általában milyen okok játszanak szerepet a posztbipoláris konfliktusok burjánzásában. A szerzők többféle választ adtak, ám abban egyetértettek, hogy a háborúra vagy a konfliktusra vonatkozó tanulmányok fogalmi-teoretikus megújítására és egy új erőszak-paradigma kidolgozására feltétlenül szükség van, annál is inkább, mert a klasszikus interetatikus háborúk száma, mint az államok közötti konfliktusok megoldásának az eszköze minimálisra csökkent. (Szinte már el is feledtük, hogy 1995. januárjában határviszály tört ki Peru és Ecuador között, s az áldozatok száma nem haladta meg a háromszázat; hogy ugyanez év decemberében eritreai és jemeni katonák csaptak össze a vörös-tengeri Hanish-szigetek birtoklásáért, nem beszélve a korábbi Örményország és Azerbajdzsán fegyveres összetűzéséről Karabah tartomány ellenőrzéséért.)

A könyvek és cikkek többsége a nemzetközi rend megváltozása és a konfliktusok között szoros oksági összefüggést állapított meg, mondván, hogy a posztbipoláris konfliktusok a megváltozott stratégiai keretből, a bipoláris világ megszűnéséből vezethetők le. A nagyhatalmak már nem támogatják helyi szövetségeseiket, ezáltal újra fellángoltak az etnikai és vallási gyűlölködések, a nukleáris elrettentésnek már nincs visszatartó ereje. A gazdasági globalizáció felgyorsult dinamikájának következményeképp a politika elveszítette primátusát a gazdasággal szemben, számos ország helyi hatalmasságai saját ambícióikat követik stb.

A könyvek és cikkek egy kisebb része viszont a posztbipoláris világ konfliktusaira és erőszakformáira a vesztfáliai államrendszer felbomlása, az egyéneknek a térrel és a társadalmi szolidaritás intézményeivel kialakuló sajátos kapcsolatai alapján keresett magyarázatot.

Mindezek figyelembevételével megállapítható, hogy a berlini fal lebontása és a New York-i Kereskedelmi Világszervezet iker tornyainak lerombolása között eltelt időszakban megjelent tanulmányokban a témánk szempontjából négy diskurzusforma különíthető el (2):

1. a „történelem vége”, a „háborúk nélküli világ” és az „egyipólusú világ”,
2. a „káosz”, a „civilizációk összeütközése” és a „természeti állapotba való visszasüllyedés”,
3. a „vesztfáliai rendszer lezárulása” és a „posztinternacionális világ”,
4. az „identitások szubjektívizálódása” és az „erőszak privatizálásának” diskurzusai.

E diskurzusformák közül az első kettő inkább a nemzetközi kapcsolatok elméleti, az utolsó kettő inkább a nemzetközi kapcsolatok szociológiai iskoláihoz sorolható szerzők munkáiban nyert teret.

1. A történelem vége és az egyipólusú világ diskurzusa

Ez a Francis Fukuyama által megalapozott történelemfilozófiai diskurzus a történelmi ellenfél előre nem látott eltűnésével kapcsolatos optimizmusra épült. A kelet-európai szocialista rendszerek és a Szovjetunió összeomlásának magyarázata úgy jelent meg benne, mint a Nyugatnak a Kelet felett aratott háború nélküli, illetve a békének a háború feletti győzelme. A még ténylegesen létező regionális konfliktusok ellenére a történelmi fejlődés iránya adotttnak tűnt fel, mivel a liberális demokrácia mint kormányzati forma, vagy a piaci demokrácia már elgondolható alternatíva nélkül terjed és szilárdul meg a világon. A piaci demokrácia homogenizálja az időt, konstituálja a világidőt, amely minden szereplőt arra kötelez, hogy hozzá viszonyítva határozza meg önmagát, beleértve az iszlám világ aktorait is. Az újfajta világlátás hitelességét erősíteni látszott az a Fukuyama által adott diagnózis és általános tapasztalat, amely szerint az iszlám „*semmilyen vonzerőt nem gyakorol az iszlám civilizáció által uralt területeken kívül*”.

Az úgynevezett „institucionalista iskola” képviselői, akik az államokat kényszerítő normák és a nemzetközi szervezetek szerepét „kiemelten kezelik”, a reményt az ENSZ működésébe és a „globális kormányzás” kialakulásába helyezték. Ebben az összefüggésben merült fel ismételten a világtársadalomnak az az eszméje, amelyet James Burton (*World Society*. Cambridge University Press, Cambridge, 1972) már a hetvenes évek elején teoretizált. Az Öböl-háború azonban, amely heterogén, ám a Kuvait elleni iraki agresszió megítélésében egységes nemzetközi koalíciót hívott életre, változást hozott a világ efféle reprezentálásában: a „történelem vége” történelemfilozófiai eszméjét össze kellett kapcsolni

az „egypólusú világ” realitásával és stratégiai eszméjével (3).

Az öbölháború lezárásakor a George Bush amerikai elnök által meghirdetett „új világrendben” az Egyesült Államok helye teljesen világosnak tűnt: a globális hatalom „hard” és „soft” paraméterei révén az USA biztosítja az egypólusú stabilitást, amelyet a kétpólusú stabilitástól eltérően, a felelős aktor magatartása jóval inkább meghatároz, mint a nemzetközi rendszer struktúrája. A deklarált „új világrendben” megszületett az új amerikai katonai doktrína is, amely egyidejűleg megvívott két regionális háborúban határozta meg az Egyesült Államok katonai képességét. A „történelem vége” vagy a „konfliktusok vége” diskurzus tehát áthangszerelésre várt, és az amerikai közvéleményt is fel kellett készíteni az új helyzetre: az ENSZ nem hatékony szervezet, a NATO-t nem szabad felszámolni, a demokratikus béke határainak kiterjesztése nem akadály a fegyverzetek korszerűsítésének, a világnak szüksége van szabályozásra stb. Charles-Philippe David már kissé korábban is nagyon egyértelműen fogalmazott: Európának és a világ más részeinek is szüksége van a *pax americanára* (4). Az egypólusú hegemónisztikus stabilitás lehetséges és szükséges. A világ fokozatosan homogenizálódik, s az Egyesült Államoknak segíteni kell a homogén világ „szülési folyamatát”. Barry Buzan megállapította: az államérdekek, a nyugati kultúra és a globalizáció folyamatainak összehangolása folyamatban van (5).

Ezt a diskurzust részben az újfajta biztonságpolitikai tudás termelői, részben – tekintettel a gazdasági globalizációra – közgazdászok, filozófusok és politológusok fejlesztették tovább. Az előbbieket a biztonság fogalmának a katonai biztonság fogalmánál tágabb – ökológiai, társadalmi és gazdasági stb. – értelmű kidolgozása és a globális biztonság megteremtése mellett érveltek, s felvetették a konfliktusok meg-

előzésére és a humanitárius célú beavatkozásokra vonatkozó elképzeléseiket is (6).

Az utóbbiak a globalizációt úgy értelmezték, mint az interdependens relációk láncolatának globális konfigurációját, amely mindinkább kényszerítő erővel hat az etatikus és szubetatikus szereplők viselkedésére. Ennélfogva a hagyományos háborúknak mint a hatalmi politika eszközeinek „elavulására” következettek: az interetatikus háborúk lehetőségét kizárja az olyan nemzetközi rend kialakulása, amely sajátos gazdasági kultúrára, a jog szerepére, az erőszaknak a demokrácia általi devalválására épül. Maurice Bertand még a „katonai rend végéről” is értekezett (*La fin de l'ordre militaire*, Presses de Sciences Po, Paris, 1996). A transznacionális iskola képviselői tehát szinte egybehangzóan képviselték azt az álláspontot, amely szerint a nemzetközi normák végül is kényszerítik az államokat, és a nemzetközi jog még erő nélkül is uralkodik az erő felett, ha az nem támaszkodik a jogra (7).

Ezzel az integrációs dinamikákra hangsúlyt fektető megközelítéssel szemben számos szerző egyre inkább a nyílt konfliktusok számának növekedése és e konfliktusok „barbár jellege” (Bosznia, Ruanda, Libéria stb.) foglalkoztatta, s szinte csak a fragmentáló dinamikákat látták működni a világon: birodalmak kapitulálnak a nacionalizmusok csapásai előtt, nemzeti államok az etnikai rivalizálás hatására dezorganizálódnak, etnikumok szakadnak szét vallási és irracionális gyűlölködések mentén, és végül már mindenki harcol mindenki ellen.

2. *A káosz, a civilizációk összeütközése, a természeti állapotba visszasüllyedés diskurzus*

E diskurzusforma konstitutív elemeinek bemutatása előtt szeretnék emlékeztetni arra, hogy a bipoláris világ végét az úgynevezett realista vagy neorealista (és a hozzájuk kapcsolódó „kulturalista” iskolák) kép-

viselői valamiféle markáns tényként, a jól megkülönböztethető „előtt” és „után” között húzott cezúraként kezelték, s lényegében egyetlen napra, a berlini fal megnyitásának eseménytörténetére szűkítették le, miként erre Richard Lebow tanulmánya is utal (Transitions and Transformations, Building International Cooperation, *Security Studies*, 6(3), 1997. tavasz). A hidegháborút szimbolizáló fal leomlásának szakralizációja azzal az előnnyel járt, hogy a nemzetközi kapcsolatok realista elemzői mentesülhettek az átalakulásokat hordozó előjelek, az évtizedek óta érlelődő történelmi változások elemzése alól. Ez lehetővé tette számukra korábbi magyarázataik, s egyúttal a kétpólusú világ stabilitásáról kialakított mítoszok továbbélését, ami természetesen elfedte a hidegháború valódi történetét, de elfeledte azt aényt is, hogy a nukleáris fenyegetés egyáltalán nem zárta ki másfajta fenyegetések (terrorizmus, lázadások, gerillaháborúk) létezését.

A posztbipoláris diskurzus második, pesszimista típusa tehát a hobbesi értelemben vett természeteti állapotba vagy anarchiába való visszaesés félelméhez kapcsolódó pesszimizmusra épült, s akkor tűnt fel, amikor szerzői a ruandai, libériai, szomáliai, afganisztáni vagy a boszniai konfliktusban a „mindenki harca mindenki ellen” anarchisztikus állapotát vélték megpillantani. Ezek az események nagyon kedvező légkört teremtettek a civilizációk hanyatlását hirdető régi, valamint az emberi természet megítélése tekintetében legpesszimistább elméletek aktivizálásának. A realista szerzőkön nyugtalanság vett erőt: a világban anarchia uralkodik, az egypólusú világrend stabilitása hiú ábránd, az európai középkorvetekedő nemzeti érdekei felszínre törhetnek (lásd pl. Henry Kissinger *Diplomácia* című könyvének Elméletek az új világrendről című fejezetét, amelyben például Németország és Oroszország le-

hetséges magatartásait elemzi). És ami még ennél is rosszabb: a szubetatikus szereplők kihasználják a nemzetközi rendszer pillanatnyi gyengeségeit, és kihunyt konfliktusokat gerjesztve lángra lobbantják az etnikai gyűlölködések parazsát stb. A hobbesi társadalmi szerződés érvényét veszti, a fragmentáló dinamikák az interetatikus szinterről a nemzeti színterekre csúsztatják át az anarchiát. A neorealista Kenneth Waltz úgy látta, hogy a kétpólusú stabilitás megszűnése nemzetközi egyensúlytalanságot teremtett, anarchia uralkodik az államközi kapcsolatokban, a nagyhatalmi akarat többé nem stabilizáló erő, a lényegét tekintve háborús emberi természet ismét a maga pöröségében mutatkozik meg (8).

Az Afganisztánban, Libanonban, Libériában, Boszniában vagy Algériában kirobbant vagy hosszabb ideje zajló konfliktusokat a realista szerzők úgy reprezentálták, mintha valamiféle norma nélküli, megmagyarázhatatlan, irracionális, ősi gyilkos ösztönök által készített egyének és csoportok népesítették volna be ezeket az országokat. Az e konfliktusokkal foglalkozó tanulmányok – amint arra David Campbell vagy Didier Bigo is rámutat (9) – nem voltak mentesek az etnocentrikus vagy rasszista megnyilvánulásoktól sem, mivel szerzőik eltekintettek a szóban forgó országokban a mozgósítások antropológiájának és szociológiájának tanulmányozásától, s e konfliktusokat egyszerűen az emberi természet számlájára írták, amely annál vadabb és kegyetlenebb, minél inkább a déli féltekén mutatkozik meg. Egyes szerzők szerint a nemzetközi anarchia csírája – a látszólagos homogenizáció ellenére – a nemzetközi szervezetekben található, amelyek képtelenek az államok belső válságait kezelni: a háborúk tehát már nem államok között folynak, hanem civilizálatlan törzsi- és polgárháborúk.

A meglazult és posztmodernnek tekintett nemzetközi rend jellemzőit Zaki Laidi

az átmeneti, instabil, dezartikulált és ambivalens jelzőkkel illetve (Zaki Laïdi (szerk.): *L'ordre mondial relâché*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1993). A kétpólusú világot összefüggéstelen, szétesett, dezartikulált világ váltotta fel – szögezte le Maurice Flory (*Ordre et désordre dans le monde, Cahiers français*, 263, 1993. dec.). A nemzetek bosszúállásáról érkező Alain Minc vagy az iszlám szent háborút elemző Benjamin Barber az „új középkorra”, vagy a *Dark Ages*-hez való visszatérésre hivatkozott, és a lényegét tömören így fejezte ki: a déli féltekét barbárok népesítik be, akik kölcsönösen öldöklék egymást, és néha elhintik a viszály magját még a nyugati civilizációban is. Szerintük az örményországi, libériai, boszniai, ruandai vagy az algériai konfliktusok a „civilizáció végének” konfliktusai (10). Mindebből már logikusan adódott a következő kérdés: tekintve, hogy a diffúz fenyegetések veszélyesebbek, mint amilyen a szovjet fenyegetés volt, nem kell-e kiterjeszteni és megerősíteni a nyugati civilizáció biztonsági határait?

Nem kétséges, bizonyos országokban a nemzetközi közösségnek valamiféle rendet kellett teremtenie az anarchiában, az elméletalkotók megoldása azonban újfajta törésvonal felvázolása lett. Képletesen szólva új világ térkép készült, amely épp olyan leegyszerűsített volt, mint a bipoláris világ térképe, de attól mégis alapvetően különbözött. Megszülettek a bipolaritás új formái: a káoszt „geopolitizálták”, „geokulturalizálták”, „etnicizálták” vagy „transznacionalizálták”. Ennek eredményeképp a reprezentáció szerint a nyugati államok állnak szemben más államokkal vagy a nyugati civilizáció áll szemben más civilizációkkal vagy a törzsi kultúrákban élő népek kerülnek szembe más népekkel. Mindenesre az Egyesült Államokban a „The West and the Rest (of the world)” képe igen népszerű lett. Nyugat-Európában inkább az „Észak-

Dél” konfrontáció reprezentációját dolgozták ki, ami a korábbi „Észak-Dél párbeszéd” hirtelen, és kissé brutális megfordítását jelentette. A francia Régis Debray, aki egykoron a harmadik világ pártfogója, teoretikusa és François Mitterrand tanácsadója volt, már 1989-ben így írt: „A korábban oly nagy, de végül is megnyugtató félelemérzethez hozzászokott közvélemény nemigen készült fel a kis, perifériusra zsugorodott, egymásba kapcsolódó fenyegetésekre... Az amerikai-szovjet kettős uralom megszűnése egy olyan világból, amelyben a (programozott) világháború veszélye regionális konfliktusokhoz vezetett, egy olyan világba juttatott bennünket, amelyben a regionális konfliktusok magukban hordják egy nem programozott világháború veszélyét... A nukleáris fegyverekkel rendelkező és racionális Nyugat a racionális és nukleáris fegyverekkel rendelkező Nyugatot rettentí el, nem pedig a hagyományos fegyverekkel rendelkező és misztikus Délt” (*Tous azimuts*, Odile Jacob, Paris, 1989. 22. o.).

Az amerikai Samuel Huntington is átvette a racionális Észak és a misztikus Dél ellentétének Debray-féle reprezentációját, amelyhez még hozzátette Kinát mint a Pentagon újabb, az Egyesült Államok nagyságrendjéhez méltó ellenségképét, valamint Burry Buzan ama tételét, amely szerint a nyugati biztonsági rendszer határai kiterjesztésének szükségszerűsége összeütköző civilizációs vagy kulturális értékekben gyökerezik. Huntington szintézise így megteremtette a nyugati civilizációt veszélyeztető „konfuciánus–iszlámista” ellenséget, amely egyrészt földrajzilag behatárolható és megnevezhető, másrészt transznacionális és láthatatlan. Az amerikai politológus nagy visszhangot kiváltó cikkével majd könyvével (11) polarizálta a politológusok és a biztonságpolitikusok figyelmét, azt sugallva, hogy az állam meghaladott szervezet, és a civilizációk a nemzetközi színtér új

szereplői. Ám egyúttal meg is nyugtatta őket: a civilizációk – miként az államok – érdekeik szerint cselekszenek. Így tehát a realizmus régi tanítása él tovább a civilizációkról alkotott elméletében vagy a civilizációkban mint új, „globálisabb” szereplőkben, amelyek azonban az államok szövetséges kapcsolatait strukturálják.

Edward Saïd némileg ironikusan a civilizációk összeütközése helyett a *definíciók összeütközéséről* beszélt (*Clash of Definitions, Working Paper, Harvard, 1997*), Huntington elméletével kapcsolatban, illetve egy másik tanulmányában azt elemezte, hogy a média és a szakértők hogyan határozzák meg a nyugati világon kívüli világra vonatkozó látásmódunkat (*Covering Islam, How the Media and the Experts Determine How we see the Rest of the World, Vintage, London, 1997*). Jocelyne Césari pedig az iszlámtól való félelem gyökereit elemezve azt fogalmazta meg, hogy Huntingtonnak az iszlamizmusról kialakított képe tipikus zagyvaléka a kultúrák és vallások esszencialista felfogásának (*Faut-il avoir peur de l'islam?*, Presses de Sciences Po, Paris, 1997). Pierre Hassner arra mutatott rá, hogy „Huntington új paradigmája” sokkal problematikusabb, mint „Spengler régi paradigmája” (*Les intrus, théorie et pratique des relations internationales, Esprit, 1995. febr.*). Didier Bigo (*Grands débats dans un petit monde, Cultures et conflits, 1995. ősz-tél*) azt emelte ki, hogy Huntingtonnak a politikumról vallott felfogása ugyanazon az alapon nyugszik, mint a politikai földrajz megalapozójának, Friedrich Ratzelnek és a hitleri korszak jogfilozófusának, Carl Schmittnek a geopolitikai felfogása, akik egyáltalán nem tettek különbséget az ellenfél és az ellenség között, s ezzel arra tanítottak, hogy az ellenség teremti az identitást és a különbséget, s hozza létre a „köztünk” és a „közte” lévő határokat. Ennélfogva minden, ami különbözik vagy más, szükségképpen ellenség, és az

így felfogott ellenség képe határoz meg bennünket politikai értelemben. Az iszlám világ, mivel más, mivel különbözik, ellenség, a keresztény világban tömörít bennünket (még akkor is, ha laikusok vagyunk). Huntington ugyanannak a logikai ellentmondásnak a foglya, mint Carl Schmitt, de ez utóbbi legalább igyekezett különbséget tenni magán- és közellenség között. Az amerikai kulturalista politológus tehát – állításával ellentétben – nem hozott létre valamiféle új paradigmát, hanem egyszerűen átvette a maccarthyizmus és a beszivárgó ellenség régi sémáját.

E diskurzusforma ereje kétértelműségében rejlik, abban, hogy részigazságokra épül: jelzi a rejtőzködő ellenség tényét, a titkos hálózati szereplők szerepét, amiről bizonyos kormányzati-diplomáciai megfontolások miatt nem beszélnek az Egyesült Államokban sem, s ezért tehát úgy jelenik meg, mint az „állami hazugságokat” leleplező, igaz beszédmód az új nemzetközi rendről. Mozgósítja a csalódott, nyugtalankodó embereket, és nemzetközi vonatkozásban hasonló funkciót tölt be, mint a szélsőjobb-oldali pártok országos szinten: indokolatlanul keverik össze a hóhért és az áldozatot, bűnbakokat és fiktív kauzális összefüggéseket teremtenek, hiszen ellenséget akarnak találni minden megoldatlan társadalmi vagy nemzetközi probléma mögött. Nemzetközi hatókörére rávilágít, hogy „hiteles” nagyságú ellenséget talál, de elegendően homályosat ahhoz, hogy mindenki szembe találja magát privát ellenségével az így felfogott közellenségben (például a munkahellyel bíró bevándorló szomszédal), és egyszerre támadja az államot és az egyént, valamint a liberális értékeket. Innen származik a globalizáció szelektált – a piacra és a maffiára, illetve az azt megtestesítő figurára, a bevándorlóra fókuszáló – megközelítése. Az efféle reprezentációban a transznacionális mikroaktorok kizárólag szövetségesinek

tételezett kapcsolatai alapján fel sem merül, hogy őket magukat szembeállító érdek-konfliktusaik egyáltalán lennének, és jövőképként a mikroellenségek gigantikus „láncolatát” jelenítik meg, amely előbb-utóbb – mint valamiféle önbeteljesítő jóslat – egyetlen makroellenséggé szerveződik. Így módon úgy tűnik fel, hogy a fix pontot jelentő szovjet fenyegetés megszűnése óta a bizonytalanságérzet néha önmaga referensévé válik, a félelmek és a fantazmagóriák piaca önmagát táplálja, és esetenként a valóságtól független jelrendszerré válik.

Bármilyen hatásosak is a posztbipoláris káoszt vagy éppen a világtársadalom felé való elkerülhetetlen menetelést megjelenítő diskurzusok, valójában *kevés valódi ismertetet nyújtanak a konfliktusok, sőt a nemzetközi rendszer változásairól*. Talán nem meglepő, hogy ilyen körülmények között a politikai és bürokratikus érdekek tettek szert lépéselőnyre az akadémiai érdekekkel és az eredeti kérdésfeltevessel szemben, amely a konfliktusok átalakulásának okaira vonatkozott: milyen hatással van a bipoláris világrend vége az azt követő konfliktusokra? A két diskurzus által a kérdésre adott válasz korántsem evidens, hiszen a bipoláris világrend soha nem volt stabil rend, mint ahogy a jelenlegi sem kaotikus rend, és még kevésbé valamiféle győzelmes menetelés az értelmes civilizáció felé. A bipoláris világ megszűnésének sokkal korlátozottabb a hatása, mint ahogy állítják, azaz a posztbipoláris konfliktusokat más fontos faktorok számbavételével kell tanulmányozni, amelyek egyidejűleg három szinten hatnak: a vesztfáliai államrendszer lezárulása; az állam szerepének változása; az erőszaknak az egyén általi szubjektívizálása vagy privatizálása.

A második, ugyancsak kétféle diskurzusra oszló megközelítést azok a szerzők képviselik, akik azt állítják, hogy a megváltozott nemzetközi rendszer és az erőszakalkalmazás hulláma között nincs kizárólagos

vagy szoros oksági összefüggés, azaz a konfliktualitás átalakuló formái olyan mikroszociológiai változásokkal hozhatók kapcsolatba, amelyek nem annyira a bipoláris rend végével, mint inkább az államok szerepének és kapacitásának változásával, a „vesztfáliai kor lezárulásával”, az erőszak szubjektívizálásával vagy privatizálásával függnek össze. Bertrand Badie, Marie-Claude Smouts, Didier Bigo, Philippe Braud, Wolf-Dieter Eberwein, Pierre Hassner, Richard Lebow, Michel Wieviorka stb. úgy vélik, hogy az állam már nem képes betölteni a filozófiai hagyomány által ráruházott funkciókat, különösen a fizikai erőszak monopóliumának az állam területén való fenntartásának funkcióját. Így tehát a vesztfáliai állam egyetemessé tételének vagy globalizálásának lehetetlensége, a világ növekvő mértékű transznacionalizálódása, a terrórium és az identitás viszonyának módosulása, az állam funkcióját átható társadalmi változások, a szolidaritásnak és a kirekesztésnek az államhatárokon gyakran átcsapó dinamikái állnak az újfajta erőszakformák megnyilvánulásainak forrásánál.

Ezek a szerzők azt is megállapítják, hogy a konfliktusok átalakulása hűsz, harminc vagy ötven éve tart, de mivel zavartak a bipoláris stabilitás reprezentálását, korábban nem beszéltek sokat róluk, vagy nem vettek tudomást a létezésükről. Ha megfigyeljük a társadalmi konfliktusok gyakorlati kihordásában bekövetkezett változásokat, akkor a hetvenes években látunk kiugró periódust. Akkor a fegyveres harc útját választó nem etatikus szereplők bővítették az akcióformák repertoárját, felhasználva a konfliktusok mediatizálásában rejlő lehetőségeket, az erőszak delokalizálásának módszerét és a harmadik fél bevonását a saját társadalmikban kialakult konfliktusokba. Az átalakulás gyökerei tehát messze nyúlnak, és kevés közülük van a bipoláris világ végéhez.

3. A veszfáliai rendszer lezárulása és a posztinternacionális világ

Ha a rendezetlenség és a káosz fentebb tárgyalt diskurzusa a jövővel kapcsolatos apokaliptikus víziókban csapódik le, ez feltehetőleg azért van, mert a realizmus hagyományához hű szerzőik képtelenek a veszfáliai állam fogalmi hálójából (szuverenitás, területiség elve, biztonság) kilépni. A francia szociológus, Pierre Bourdieu néhány éve megjelent könyvében (*Raisons pratiques: sur la théorie de l'action*, le Seuil, Paris, 1994) azt írja, hogy az állam lényege megváltozott, és talán, ha nem ragaszkodnánk az állam időtlen esszenciájához, ha emlékeztetnénk társadalmilag-történetileg konstruált jellegére, ha megpróbálnánk gondolkodni rajta, ahelyett, hogy hagynánk, hogy gondolkodásunkat esszenciája határozza meg, akkor kikerülhetnénk az érvelésnek ama körforgásából, amely a változásokon keresztül is az állam állandóságát igazolja. Majd hozzáteszi: a bipoláris világ vége után a tét az állam történeti modelljének kimerülése és a posztinternacionális világban való elhelyeződése.

Igy tehát éppen annak dekonstruálásához kell eljutnunk, amit *Rob Walker* „a szuverenitás karteziánus koordinátáinak” nevez, de csak akkor járunk sikerrel, ha a posztbipoláris vagy posztinternacionális világban a konfliktusokat, az állam és a társadalmi kapcsolatok átalakulását úgy tudjuk konceptualizálni, hogy egyszerre adunk számot a transznacionális áramlások által előidézett globális társadalmi átalakulások tapasztalatairól, és megszabadulunk azoktól a fogalmi béklyóktól, amelyek falait a „belső” és „külső”, a társadalom és állam, a fizikai és nyelvi erőszak, a tények és a reprezentációk közötti természetesnek tartott különbségek hozták létre és tartanak fenn.

Mit is kell tehát dekonstruálni? Amikor az 1648-as veszfáliai szerződésekkel a nemzetállam győzelemre jutott Európában

– olvashatjuk *Bertrand Badie* és *Marie-Claude Smouts* közös könyvében (12) –, az állam saját képére formálva hozta létre a nemzetközi rendszert, amely így szinte kizárólag nemzetállami rendszerre vált. Az etatikus logika legfőbb attribútumai – a területiség, a szuverenitás és a biztonság elve – még napjainkban is a nemzetközi rendszer alapelveit jelentik. A homogén területi rend általánossá tétele részint a nemzetállami modell egyetemessé tételéhez, részint a tér jogszerűnek beállított, véges és intézményesített felosztásához vezetett. A szuverenitás elve a nemzetközi rendszerben egyrészt azt posztulálta, hogy a végső hatalom a nemzet állami lényegiségében rejlik, másrészt pedig azt, hogy az állam a saját területén törvényesen birtokolja a fizikai erőszak monopóliumát. Végül, a biztonság elve azzal a következménnyel járt, hogy az alattvalói, majd állampolgári biztonsági szükségletek kielégítése érdekében kiformált elvnek megfelelően az állam – saját biztonságának maximalizálása céljából – szükségszerűen és legitím módon cselekszik a nemzetközi szinten, amit egyébként egykor az első számú nemzeti érdekek tekintettek. A nemzetközi szintér leszűkítése az európai és észak-amerikai térségre azzal az illúzióval járt, hogy az államot egy – ténylegesen soha nem létezett – univerzális képződménynek fogták fel. Mint-hogy a globalizáció hatásai, a transznacionális szereplők áramlása, az interdependens viszonyok megsokasodása következtében ez az illúzió elveszett, az államnak jelenleg számos, önmagát gyengítő válsággal és kihívással kell szembenéznie, nevezetesen azokkal az aktorokkal – multinacionális vállalatok, egyházak, transznacionális nyomocscsoportok, illegális bevándorlók, egyének stb. –, amelyek egyre több erőforrást halmoznak fel a maguk javára.

Mindazonáltal – minden látszat és az állam centralitásának realista paradigmája ellenére – az államok soha nem voltak a

nemzetközi kapcsolatok kizárólagos szereplői, nem az egyetlen szereplők (voltak), amelyek konfliktusban állnak (álltak) a nemzetközi szinten. Ez a helyzet tehát nem a bipoláris világ végének a következménye, miként azt sok szerző állítja, hanem már a 18. század végétől, azaz nem egészen száz évvel a vesztfáliai államrendszer kialakulása után megmutatkozott. A „gerillamozgalmak” például már a napóleoni korszaktól nemzetközi elágazású konfliktusok hordozói voltak, és támogató hálózatok, területen kívüli „szentélyek”, hátsó bázisok álltak mögöttük az egész világon. Képviselői adót szedtek a lakosságtól, hogy legyen miből fegyverkezniük, és ha kellett, banditákkal is társultak. A mikroaktorok transznacionalitása és megsokasodása tehát nem a 20. század végének jelensége. A nemzeti és a laikus eszme vagy a forradalmi eszme nevében vívott nemzetközi harcok további példák erre. A nacionalizmus eszméje transznacionalisan terjedt, és nemcsak államok léptek harcba egymással, hanem társadalmak is. A 18. században még nem létezett a politikai folyamatoknak a nemzetállami küzdőtér szerinti hatalmi differenciálódása. Az állam intézményesülési folyamata, valamint határőrizeti kapacitásának éppúgy, mint az általa biztosított belső békének a megszilárdulása valójában csak a 19. században fejeződött be. Raimondo Catanzarónak az olaszországi maffiakat és a maffiakutatásokat elemző tanulmánya (*Cosche-Cosa nostra, les structures organisationnelles de la structure de la criminalité mafieuse en Sicile, Cultures et conflits*, 3, 1991. ősz) arról tanúskodik, hogy ezen időszak előtt a kormányzók még gyakran haboztak ellenőrizni a nem állami erőszak formáit, céljuk nem valamiféle totális ellenőrzés megteremtése volt (egyes illegális cselekedetek eltérése, regionális partikularizmusok, maffiák létezése a központi hatalom áldásával stb.). A 19. században a nacio-

nalizmusok színrelépése és az állampolgáriság intézményének kialakulása nagy szerepet játszott az identitások homogenizálásában és a nemzeti identitások javára történő hierarchizálásában, miközben elmélyítették, s olyan értelemmel ruházták fel az államhatárokkal jelzett különbségeket, amellyel korábban nem bírtak, s amelyet ma újra elveszítenek. A 20. század megmutatta az állam részéről megnyilvánuló totalitárius ellenőrzés szándékát és azt a hiedelmet, hogy tudniillik lehet egy egész népet megfigyelni, ellenőrizni, sőt átnevelni. E törekvés áldozatai számosak voltak, de a totalitárius rendszerek mégiscsak elbuktak. Így mindent összevetve, a háború állam általi monopolizálásának, éppúgy, mint a társadalom feletti totális ellenőrzésébe vetett hitének a korszaka egy hosszan tartó zárójelnek tekinthető. Ha az „új középkor” fogalmának van értelme, akkor éppen abban van, hogy kiemeli a szereplők pluralitását, az önazonossági határvonalak egymásba fonódását és a lehetséges kötelek közötti versengéseket. A középkor tehát nem szükségképpen *Dark Age*, nem feltétlenül a civilizáció hanyatlásának színójája. Ha a „posztmodern” illeszkedik a „premodern”-nel, az nem feltétlenül visszalépést vagy decivilizálódást jelent, még akkor sem, ha napjainkban tényleg megütözést kelthet a kegyetlenség és az erőszak burjánzása.

Való igaz, hogy a Sierra Leonében, Libériában, Ruandában, Jugoszláviában, Zairében, Afgánisztánban folyó harcok – hogy csak néhány példát említsünk – több vonatkozásban is inkább a konfliktusok premodern formáit idézik, és arra a kérdésfeltevésre ösztönöznek, hogy kimerült-e a hadviselés clausewitz-i modellje? Vajon az emberiség egy része visszatér-e a vesztfáliai korszak előtti zsoldos- és magánháborúkhöz? Vajon a szereplők szétforgácsolódása következtében a duális polarizálódás végének vagyunk a tanúi? Lehet, hogy a posztvesztfáliai

világ polgárháborúi a csúcstechnológiákat és a barbárságot ötvözik?

Röviden szólva: tény, hogy változnak a fegyveres konfliktusok morfológiai jellemzői. A helyi konfliktusok valójában nagyon gyakran már nem helyi konfliktusok. Az egyének közötti szolidaritás különböző formái erősödnek. Terület és identitás már nem feltétlenül kapcsolódik egymáshoz. A felebarátot már nem feltétlenül a saját közösség jelenti. Az identitások szubjektívizálódása új viszonyt teremt a felebaráttal és az erőszakkal.

4. Az identitások szubjektívizálódása és az erőszak privatizációja

Michel Wieviorka és kutatócsoportja 1998-ban *Új erőszak-paradigma?* címmel közölt egy sor tanulmányt (13), amelyek éppen az identitások és az erőszak e lényegbe vágó viszonyára helyezik a hangsúlyt. A Japánra, Iránra, Palesztinára, Szomáliára, Oroszországra, Írországra és Brazíliára kiterjedt vizsgálatok célja annak differenciált és árnyalt kimutatása, hogy hogyan strukturálják át ezekben az országokban vagy területeken a különféle, s mindenekelőtt a hipermodernitáshoz kapcsolódó identitások az erőszakhoz való viszonyt. A modernitás válságából kiindulva messzebb jutnak magyarázataikban, mint a nemzetközi keretek megváltozásával és a vesztfáliai rendszer lezárulásával érvelő megközelítések. Wieviorka leszögezi, hogy a modernitás válsága olyan természetű, hogy a bipoláris korszak szisztémikus konfliktusai nem játszanak már strukturáló szerepet, ám ezzel az állítással lényegében kizárja a politika strukturáló szerepére vonatkozó magyarázatokat is, és az erőszak jelenlegi burjánzásának infrapolitikai és metapolitikai okokat tulajdonít, kiemelve, hogy bizonyos szereplők nem képesek strukturálni saját gyakorlatukat egy többnyire konfliktusos érintkezési viszonyban. Az erőszak alkalmazása

tehát az önmaga vagy a másik által megtagadott, rangjától megfosztott szubjektívizációra, vagy vallási, ideológiai, etikai elvek nem átruházható jelentésére vezethető vissza.

Szerintünk azonban az identitások szubjektívizálódása és a szolidaritásformák átalakulása esetenként mégiscsak kapcsolódik a területiség elvének és a politikumnak a problémájához. Az identitások szubjektívizálódása nem csak infrapolitikai probléma: kapcsolatban áll a halál lidércnyomásával és tagadásával, ami a neoliberalisnak és fogyasztóinak nevezett posztmodern kor egyik jellegzetessége. Kapcsolatban áll továbbá az erőszak privatizálásával, ami kizárja, hogy nagy harcos szervezetekről beszéljünk, ahogy erre Françoise Héritier is felhívja a figyelmet az erőszakra írott munkájában (*De la violence*, Odile Jacob, Paris, 1995). Didier Bigo a Huntingtonnal kapcsolatban már idézett tanulmányában megpróbálta megfeleltetni egymásnak az identitás szubjektívizálódásának és a politikai territorialitásnak a témáit, kiemelve az erőszak kapillarizációját, a területek transznacionalitását és virtuális kontiguitását, a szereplők sokaságát és viszonylagos rejtettségét, az átalakuló „szomszédsági” kapcsolatokat és a hálózatok működését, amelyek megváltoztatják a konfliktus tétjeit, amelyben az elismertetéséért folyó harc különféleképpen artikulálódik a területhez való viszonyban.

Nem vitás, a kutatásokat e területeken tovább kell folytatni, de talán néhány következtetés már levonható az erőviszonyok szubjektívizálódásának, valamint a hatalmi és engedelmisségi viszonyok mikrofizikájának összekapcsolódásából, ami a vesztfáliai rendszer lezárulásából következik.

Az aktorok sokféleségéből adódó egyik ilyen következtetés az, hogy nagy számban vannak a világon olyan, különböző kapacitásokkal rendelkező szereplők, amelyek valamiféle látszólagos egyenlőség alapján szimbolikus eszközökkel és a médiumok

felhasználásával harcolnak különféle kormányok ellen, s fellépésük különös – az államoknak területszerzés nélküli delegitimálását célzó – sajátossággal ruházzák fel a konfrontáció elvét. Ebben az esetben tehát olyan szereplőkről van szó, akik mint „szuverenitás nélküli” szereplők az államokat alapelveikben támadják, elvitatva tőlük azt a jogot, hogy ők legyenek a legitím hatalom vagy a legitím erőszak egyedüli forrásai az állam területén. Ám ezért gyakran úgy kell eljárniuk, hogy megőrizték illegálisukat, hogy létezésük csaknem észrevétlen maradjon, hogy ne fosszák meg őket gyökereiktől, vagy ne irtsák ki őket gyökerestül. Nem mindig céljuk a területszerzés vagy a hatalomra jutás, inkább némi zavarkeltésre, tárgyalások kikényszerítésére törekcsenek; kevésbé a birtoklás, mint az elismertetés mozgatja őket. A politikum szimbolikus dimenzióiban fejezik magukat, s az erőszak és a politika viszonyát nem úgy értelmezik, mint a kormányzatok. Ennélfogva ezeknek a nem kormányzati szereplőknek a konfliktusok tétjeire vonatkozó felfogását nem elemezhetjük a centrálisnak mondott etatikus szereplők szociális vagy stratégiai felfogásának függvényében. Az ilyen szereplők cselekvési logikái különfélék, és nem feltétlenül fuzionálnak a fizikai megsemmisítés aktusában. Az erőszakot tehát erőszakformákra kell lebontani – ahogyan például Daniel Pécaut a kolumbiai erőszakhullám és a politika összefüggéseit elemző írásában kifejti (Id. pl. *Violence et politique, quatre éléments de la réflexion à propos de la Colombie, Cultures et politiques*, 1994. tavasz-nyár) –, és mindegyiket minden apró részletre kiterjedően kell megvizsgálni. Ha így nézzük, akkor a terület kérdése néha valóban másodlagossá válik az ilyen szereplők szemében, és mindenekelőtt az elismertetéséért folyó harcuk határozza meg a konfliktus tétjét. A világon mindenütt, a nyugati demokráciákban is tapasztalható legi-

timitási válság kétségtelenül arra figyelmeztet bennünket, hogy az erőszak fölött a „kinek tartozunk engedelmességgel?” kérdése lebeg. Ezt a kérdést tette fel már a 16. században La Boétie francia író az önként vállalt szolgaságról szóló értekezésében, vagy a 18. században David Hume skót filozófus az emberi természetről írott értekezésében.

A másik következtetés az, hogy a sokféle szereplő nem bipolarizálható tendenciaszerűen két szövetséges csoportra. Napjainkban – de tulajdonképpen már a hetvenes évek óta – megfigyelhető, hogy a nem kormányzati szereplők közötti konkurencia esetenként fontosabb lehet az erőszakos cselekvési formáik megértése szempontjából, mint az adott kormányhoz vagy államhoz való viszonyuk. Az ilyen szereplők ritkán kötnek szövetséget, mindennapos köztük egy általuk fontosnak tartott objektum birtoklásáért folytatott küzdelem, amely esetenként csupán néhány helyszínre korlátozódik (egy városnegyed, néha csak egy lerobbant „squat” egy metropolisban stb.). Ebben egy olyan probléma gyökerei rejlenek, amely nem teszi lehetővé, hogy duális polarizációról beszéljünk. Az ilyen korlátozott célkitűzésekhez képest a központi hatalom megszerzéséért folytatott küzdelem esetenként teljesen mellékes, még akkor is, ha az alkalmazott beszédmódok néha ennek éppen az ellenkezőjét tanúsítják. Ezek a csoportok egyszerűen csak létezni, harcos csoportként túlélni akarnak: olyan célkitűzések ezek, amelyek valóban fontosabbak a hatalom meghódításánál. A más mikroaktorok ellenében történő fennmaradás érdekében még akkor is folytatják a harcot, ha egy ügy elveszett számukra vagy feledésbe merült. A kormány ez esetben nem fontos, *de facto* az erőviszonyok mikrofizikája jön létre, ami tehát kizárja a duális polarizáció lehetőségét. Sőt, napjainkban mind több konfliktus az ilyen típusú versengő szereplők hálózatai között robban ki.

Sokan közülük rendelkeznek a szigorúan vett *területi-nemzeti-állami* kereteket meghaladó harci eszközökkel és erőforrásokkal, köszönhetően a technológiai fejlődésnek, amely nagy hatást gyakorol a hálózatban való cselekvés egyébként korábban is létezett képességére. Egy lokális vagy kisebbségi problematika gyakran kapcsolódik a nemzeti területen kívül eső terekhez: gondoljuk csak a világban szétszórtan élő, azonos országból vagy népből származó közösségekre, a diaszpórákra, az emigrációban az eszmei azonosság alapján való kapcsolattartásokra, vagy azokra a szolidaritásformákra, amelyek vallási közösségekben teremthetnek meg. Egyes hálózatok (pl. a palesztin hálózatok) már a hetvenes években új elemekkel – repülőgép-eltérítés, túszejtés stb. – gazdagították az akciók skáláját. A diaszpórában élő vagy a területi beágyazottságukat elveszített harci csoportok az államok szokásos katonai célkitűzéseitől leválasztott – egy vagy több, ellenségesnek tekintett állam ellenében, saját szimbólumaikkal és delokalizációs stratégiákkal együttesen alkalmazott – erőszakformákban láttak csupán esélyt arra, hogy a maguk javára változtassák meg az erőviszonyokat. Ismeretes, hogy a hetvenes években Libanon volt az az ország, ahol a palesztinok transznacionális akcióformáinak „lokális” mintáit – nyomásgyakorlás a médiára, harmadik ország kormányára, nem kormányzati szervezetekre stb. – iszlám fundamentalista, örmény, kurd, vagy éppen német és olasz szélsőbaloldali csoportok tanulmányozhatták, majd lassanként teljes mértékben alkalmazták. *Charles Tilly* írta a kilencvenes évek elején (*Réclamer viva voce, Cultures et conflits*, 1992. tavasz), hogy a lokális, majd a „központi–nemzeti” szinten kifejtett akciókat egy harmadik akcióforma követte: az egész világra kiterjedő, egyszerre delokalizált és transznacionális akciók sora. Nem kétséges, hogy a transz-

nacionális akciók repertoárja a legjellemzőbb jegye annak, amit e vonatkozásban posztmodernitásnak nevezhetünk. A transznacionális akciók repertoárjában egy meghatározott kormányzati rendszer, társadalmi formáció vagy civilizáció elutasításának kifejezési formája vált elfogadottá. Tehát a politikum szubjektivizálásáról van szó, amely egyes megnyilvánulási formáiban „demilitarizálja” az erőszakot, azaz mellőzi annak tömegmozgósító és szervezett jellegét. Az erőszak alkalmazásában az önzonosság igénye, kis csoportok egyedi jellegzetessége, egyéni szereplők sajátosan megfogalmazott kihívása fejeződik ki.

A „tömegtelenített” konfliktusok szereplői (illegális szervezetek, milíciák, harcos kisebbségek, etnikumok frakciói) tehát függnek a belső politikai mechanizmusok struktúráitól, amelyek megszabják az erőszak alkalmazását, és megakadályozzák őket abban, hogy valódi változásokat reméljenek, annál is inkább, mert a nyolcvanas évekre a nyugati eredetű forradalmi eszmék teljesen kimerültek. Az iszlám világban az átpolitizált vallás nem helyettesítője a forradalmi eschatológiának, a mozgósítóknak ott egészen más az értelme.

A területi érdekeltségek fölött álló transznacionális politikai mechanizmusok az érzelmek, a szolidaritások geográfiáját, nem pedig a szomszédsági geográfiát teremtik meg, ahogyan erről Xavier Bougarel az állam és a közösségiség Bosznia-Hercegovinában kimutatható összefüggéseit elemző tanulmánya is számot ad (*Etat et communautarisme en Bosnie-Herzégovine, Cultures et conflits*, 1994. tél). A konkurens hálózatok egybefonódhatnak, és a szomszéd hálózatok ellen harcolnak. A közelségnek alapvetően megváltozott a jelentése; a „közelben lévőre” már nem a fizikai távolság, hanem az identitás, az elismerés értelmében utal. A „másik” ellen a közelben harcolnak, meglehet, éppen a

szomszéd ellen, nem pedig a határokon túl, a külföldi, az idegen ellen. És megfordítva, akár a több ezer kilométerre található „közelállóval” szövetkeznek a „közelben lévővel”, a szomszédokkal szemben, akik annyira mások, „távoliak”, idegenek. Ez a folyamat, amelyet egy adott pillanatban „balkanizációnak” vagy „libanonizációnak” neveztek, egyike azoknak a folyamatoknak, amelyek leginkább áthatják a konfliktusok jelenlegi formáit, és amely átalakítja a hajdani háborúk és polgárháborúk természetrajzát. Nem mintha a polgárháborúk eltűntek volna (pl. Afganisztán, Szudán, Indonézia, Nigéria), de még ezekről a polgárháborúkról is nehéz megállapítani, hogy bináris logika mentén polarizálnák-e a harcoló feleket. A polgárháborúk szereplői a szövetségkötéseket mindinkább már a kezdet kezdetén elutasító és bizonyos autonómia megőrzésére törekvő csoportokra, frakciókra bomlanak (Libéria, Bosznia, Kurdisztán stb.). Ez magyarázza talán az egyes konfliktusokban megállapítható „elvadulást”, mivel a területi szomszédság elveszítette korábbi értelmét. A „mi” és az ellenségnek tekintett „ők” közötti megkülönböztetés már nem feltétlenül területi alapokon működik. Számos ellenség van, de bármikor elismert ellenfélle, esetleg szövetségessé válhat az erőviszonyok függvényében. A tegnapi szövetségesek vagy neutrális csoportok viszont bármelyik pillanatban ellenségnek nyilváníthatók, még akkor is, ha nincsenek felfegyverkezve. (A boszniai háború idején a bosnyákok és horvátok közötti kapcsolatok hullámozó alakulása mutatott példát ezekre az átalakulásokra). Bernard Lepetit (14) utal azokra a fokozatbeli változatokra, amelyek lehetővé teszik a szereplőknek, hogy különböző eszközöket használjanak az erőszak megválasztott formáinak megfelelően, és óv attól a kísértéstől, hogy túl gyorsan belefoglaljuk az erőszak fogalmát az összefonódó konfliktusok

fogalmába. A fokozatbeli változatok elemzése lehetővé teszi, hogy megszokott perspektíváink feladásával előrébb jussunk az erőviszonyok mikro-fizikájának megértésében. Rob Walker (15) ez irányban folyó kutatásai emlékeztetnek bennünket arra, hogy a tér nincs abszolút módon koordinálva, miként azt Euklidész, Newton vagy Kant állította, lehet viszonylagos, ahogy azt Lao Ce, Leibniz vagy Einstein tanította. Korántsem mindig homogén és territorializált, lehatárolt és „országhatárokkal szabdaltnak”; lehet heterogén, polimorf, multidimenziós, egymásba kapcsolódó és esetenként még nem lehatárolt is. Az idő sem szükségképpen abszolút és lineáris, összehúzódásoknak, felgyorsulásoknak, visszahatásoknak van kitéve. Minden mérték, tekintet, fokalizáció kérdése. Az államok tér-idő koordinátája nem feltétlenül azonos más szereplők tér-idő koordinátájával. De hogyan térhetünk át az egyik koordinátáról a másikra, ha az általunk használt fogalmaknak – hatalom, racionalitás, szuverenitás, terrórium, biztonság, határ – nem azonos a jelentése a kétféle koordinátarendszerben?

A berlini fal 1989. november 9-én bekövetkezett megnyitásától keletkezett eufórikus élményünkötől 2001. szeptember 11-én egy pillanat alatt megfosztott bennünket a New York-i Kereskedelmi Világszervezet ikertornyai ledöntésének szinte kifejezhetetlenül borzalmas élménye. Ennek ellenére állfjtok például a realista, neorealista és „kulturalista” szerzőkkel ellentétben, hogy a bipoláris világrend vége nem a „politikum kriminalizációjába” vagy a „politikum felbomlásába” torkollott, hanem a politikumhoz való viszony változik szerte a világon, amelynek természetesen számtalan oka van. Befejezésül ezek közül pusztán hármát emelek ki:

a) A nemzetközi színtéren, vagy *Zbigniew Brzezinski* könyvcímét idézve: a „nagy

sakktáblán” a szimbolikus hatalmi viszonyok átrendeződése is zajlik. A sakkjátszmának éppúgy részesei a déli féltekéhez tartozó, mint az északi féltekéhez tartozó országok, s tétje a nyugati normák egyetemessége, a legalitás, az illegálitás, a legitimitás, az illegitimitás nyugati értelmezésének hegemoniája.

b) Az úgynevezett „Dél” országainak sokaságában, sokkal inkább, mint bármikor, erőszakkal és korrupcióval kísért eredeti tökefelhalmozás is folyik.

c) Az északi féltekén a politikai elitiek és a korrupció viszonyának vitatása folyamatosan táptalajt ad a liberális demokráciát egyébként is megkérdőjelező radikális csoportok és mozgalmak számára.

Ezeket a problémákat is vizsgálunk kell, ha valóban meg akarjuk érteni az identitások szubjektívizálódásának és az erőszak privatizációjának egyre fajsúlyosabb megnyilvánulásait, hiszen a globális terrorizmus korszaka köszöntött ránk...

Kulcsszavak: *posztbipoláris világrend, egy-pólusú stabilitás, a vesztfáliai államrendszer felbomlása, szub- és infraetatikus háborúk, transznacionális mikroaktorok, az identitások szubjektívizálódása, az erőszak privatizálása, a „szolidaritásformák geográfája”, új erőszak-paradigma, globális terrorizmus*

IRODALOM

1. E munkák közül kiemelkedik a kanadai Charles-Philippe David: *La guerre et la Paix. Approches contemporaines de la sécurité et de la stratégie.* (Presses de Sciences Po, Paris, 2000.) című, csaknem az aroni szintézis magasságába emelkedő munkája és Jean-Pierre Derriennic: *Les guerres civiles.* (Presses de Sciences Po, Paris, 2001.) című könyve, amely a posztbipoláris világ számos polgárháborújának tapasztalatát elemzi és rendszerezi.
A „valódi háborúk” problematikáját tárgyalja Jean-Louis Dufour francia ezredes: *Les vraies guerres*, La Manufacture, Grenoble, 1990.
2. Ld. Bigo, Didier: Nouveaux regards sur les conflits? in: Smouts, Marie-Claude (szerk.): *Les nouvelles relations internationales*, Presses de Sciences Po, Paris, 1998., aki hasonló tematizálási elveket követ.
3. Ld. pl. Krauthammer, Charles: The Unipolar Moment. in: Lynn-Jones, Sean M. (szerk.): *The Cold War and After, Prospects for Peace*, MIT Press, Cambridge (Mass.), 1991.
4. David, Charles-Philippe (szerk.): *La fin de la guerre froide.* Centre québécois de relations internationales, FEDN, Paris, 1990.
5. Buzan, Barry: New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century, *International Affairs*, 67 (3), 1991 július.
6. Ld. pl. Eberwein, Wolf-Dieter: The Future of International Warfare, toward a Global Security Community?, *International Political Science Review*, 16(4), 1995 okt.
7. Katzenstein, Peter J.: *The Culture of National Security, Norms and Identity in World Politics*, Columbia University Press, New York, 1996.
8. Waltz, Kenneth: *Man the State and War*, Columbia University Press, New York, 1995.
9. Campbell, David: *Writing Security, United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1992.
10. Bigo, Didier: L'Europe de la sécurité intérieure: penser autrement la sécurité, in: Le Gloanec, Anne-Marie (szerk.): *Entre Union et nations*, Presses de Sciences Po, Paris, 1998.
11. Minc, Alain: *La vengeance des nations*, Grasset, Paris, 1991. Minc, Alain: Penser l'après-guerre froide, *Trimestre du monde*, 1994.
12. Barber, Benjamin R.: *Djihad versus McWorld. Mondialisation et intégrisme contre la démocratie*, Desclée de Brouwer, Paris, 1996.
13. Huntington, Samuel P.: The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs*, 1993 máj-jún.
14. Huntington, Samuel: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* Magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa, 1999.
15. Badie, Bertrand-Smouts, Marie-Claude: *Le retournement du monde.* Magyarul: *A visszajára forduló világ. A nemzetközi színtér szociológiája.* Aula, Budapest, 1998.
16. Wieviorka, Michel: Un nouveau paradigme de la violence?, *Cultures et conflits*, 1998 tavasz-nyár
17. Lepetit, Bernard (szerk.): *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, Paris, 1995.
18. Walker, Rob B. J.: *Inside-Outside, International Relations as Political Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

GLOBALIZÁCIÓ – CIVILIZÁCIÓK – EURÓPA

Palánkai Tibor

akadémikus, igazgató Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Európai Tanulmányi és Oktatási Központ

1. Néhány definíciós kérdés

Az identitást adott közösséghez való kötődésként fogom fel, amely közös jellemzőkön, értékeken, sorson, érdekeken alapul, és bizonyos azonosságot képvisel egy népcsoporton belül. Az azonosulás tudatos viszony, valamilyen „ügy” vagy értékek iránti elkötelezettség és odaadás, érzelmi kötődés egy közösséghez. Az azonosság kapcsán olyan kérdéseket teszünk fel magunknak: *Kik vagyunk? Kik akarunk lenni? vagy Mit akarunk?* A kérdések egyénre vagy társadalmi közösségekre egyaránt vonatkozhatnak.

Az azonosság sokdimenziós. Társadalmi szempontból kötődhetünk kisebb helyi vagy regionális közösségekhez vagy olyan szélesebb közösségekhez, mint a nemzet vagy Európa. *„Identitás kialakulhat és újra-termelődhet akárhány intézmény vagy kulturális forogatókönyv körül, beleértve a társadalmi osztályt, az etnicitást, a fajt, a nemet vagy a vallást. Ugyanúgy a helyi és a globális ellentéte sem hagyható ki ebből.”* (Barrie Axford, 1995. 164. o.) Hozzátehetjük, az identitás változhat az életkorral, a szak-képzettséggel vagy a társadalmi helyzettel. Az identitásnak egyaránt lehetnek történelmi, hagyományos, társadalmi, gazdasági és kulturális vonatkozásai. E helyen az európai identitásra koncentrálnak, miközben a nemzeti, etnikai és globális identitást egyaránt tárgyaljuk.

„Az embernek ugyan sokféle identitása lehetséges – az önazonosság köthető egy

foglalkozáshoz, városhoz, adott vallási vagy kulturális közösséghez stb. – de ezek között mégis kialakul valamiféle hierarchia. A nemzetállamok kialakulása óta a nemzeti önazonosság volt az identitáspolitikák szervező közepe.” (Bayer, Friedrich Ebert Stiftung, 1999. 33. o.)

A kapcsolódó irodalom nagy részében a *nemzeti identitást* tekintik a legfontosabb társadalmi azonosságnak. Nem csoda, hogy a francia forradalom után a nemzeti államot, mint legfontosabb politikai közösséget kezelték. Hozzá kell tenni, hogy legtöbbször tiszta nemzeti államban gondolkodtak. Ezért az európai társadalomtudósok többnyire a nemzeti identitást állították figyelmük központjába. *Anthony D. Smith* szerint a nemzeti identitásnak a következő kritériumokat kell teljesíteni: *„Közös történelmi terület, közös mítoszok és történelmi emlékezet, közös tömegkultúra, valamint közös gazdaság, jogok és kötelezettségek, amelyek minden egyénre kiterjednek.”* (Smith, A. D., 1991. 14. o.) A nemzeti identitás tehát komplex kategória, amely kapcsolódik a kultúrához, a tradíciókhoz, sőt a területhez, és jogi gazdasági aspektusai is vannak.

A nemzeti identitás az állampolgársággal intézményesül. Az állampolgárság egy állammal szembeni formális viszony, amely bizonyos védelmet és gondoskodást jelent, az állampolgárnak alapvető emberi és politikai jogokat, a jólétet, a fogyasztást, az oktatást, az egészséget és a környezetet illetően pedig biztonságot nyújt. Vagyis érinti a társadalmi élet valamennyi területét. Az állam-

polgárság kötelezettségeket feltételez, a törvények betartását, adófizetést, valamint a katonai és egyéb közszolgálatok teljesítését.

Különbséget kell tenni *a nemzeti és az etnikai identitások között*. A nemzeti identitással szemben, ami erősen politikai kategória, az etnikai azonosság túlnyomórészt kulturális, történelmi és vallási. Az etnikai azonosság mérésére különböző objektív és szubjektív paramétereiket alkalmazhatunk. Mindenekelőtt *„objektív indikátor az a nyelv, amelyet otthon beszélnek, vagy az ősök etnikai azonosítása”*. Természetesen *„használhatunk szubjektív paramétereket is, egyszerű megkérdezéssel, milyen etnikai azonosságúnak tekintik magukat.”* (Offe, 1995. 24. o.)

Az etnikai identitás legfontosabb tényezője *a nyelv*. Mindenekelőtt az anyanyelv, amelyen ismereteinket szerezzük a környező világról, amelyen gondolatainkat és érzéseinket pontosan képesek vagyunk közvetíteni, s amelyen álmodunk. A multi-etnikus társadalmak többnyire kétnyelvűek, a „második” nyelv az egymás közötti kommunikáció célját szolgálja. Máskor a *vallási tényezők* erősebbek. A szerbek és a horvátok hasonló nyelvet beszélnek, inkább a vallás az, ami megkülönbözteti őket. A romák számos nyelven beszélnek (vallásilag is megosztottak), az ő esetükben a közös származás, és a kulturális tradíciók játszanak döntő szerepet.

A világ országainak túlnyomó többsége multi-etnikus társadalom, etnikailag homogén, „tisztá” ország gyakorlatilag nem létezik. Az ENSZ Egyetem tanulmánya szerint mintegy 5000 olyan etnikai csoport él a világon, amely az önrendelkezés attribútumával rendelkezik, s igényt tarthatna független állam létrehozására. (A különböző becslések, pl. a National Geographic, 6 és 44 ezer nyelv megkülönböztetéséről szólnak, nagyrészt függően attól, hogy adott „nyelvet” dialektusnak nyilvánítunk vagy sem.) A független

nemzeti államok száma jelenleg 200, így kétségtelen, hogy a mai világ országai nem tekinthetők másnak, mint multi-etnikus társadalmaknak. Nincs tehát olyan etnikum, amely csak egyetlen országban élne. Következésképp az etnikai csoportok többsége kisebbségben él, s még a legnagyobb népek között sem igen lehetne olyant találni, amelynek kisebb-nagyobb csoportja valahol ne lenne kisebbségi státuszban.

A konfliktusok leginkább abból származnak, hogy az országok többsége úgy tesz, mintha az adott területen belül homogén nemzeti államot képezne, sőt, sokszor az alkotmányuk is így rögzíti. A többségi etnikai csoportok rendszerint fenntartják maguknak a nemzetalkotás kizárólagos jogát, miközben nyelvüket, kultúrájukat, és hőseiket az állam szimbólumaiként, nélkülözhetetlen kellékeiként abszolutizálják. A konfliktusok feloldásának egyetlen járható útja, ha a többségi nemzet elismeri a kisebbségeket mint államalkotó partnereket, s lemond fizikai vagy kulturális asszimilálásukról.

Vitatott kérdés, hogy az identitás egyes rétegei, a különféle identitások hogyan viszonyulnak egymáshoz. Jose Miguel Salazar szerint a helyi, nemzeti vagy regionális identitások, mint ama bizonyos *matrjoska babák* illeszkednek, ahol a kisebb babák képviselik a szűkebb közösségeket. (Salazar, Jose Miguel, 1998) Mások *koncentrikus körökről* beszélnek, amelyek végül is hasonló logikát követnek. *„Az identitások terén Európában többszörös identitásoknak, az identitások terén»koncentrikus köröknek» kell érvényesülnie: egymás mellett, egyenrangúan létező európai, regionális, nemzeti/etnikai és egyéb helyi kulturális csoportidentitásoknak.”* (Rostoványi Zsolt, 1999. 71. o.) Ezek a megközelítések sokban megfelelnek a realitásoknak. Felmérések mutatják, hogy a kötődések és elkötelezettségek erőteljesebbek és bensőségebbek a kisebb közösségek irányában, míg a nagyobbak iránti érzel-

mek gyengébbek, távolabbiak és elvontabbak. Az emberek inkább érdeklődnek az iránt, mi történik a közvetlen szomszédságukban, míg a nemzeti vagy globális kérdésekre csak akkor figyelnek, amikor az érdekeik forognak kockán.

Huntington szerint a *civilizáció* az „*azonosulás legtágabb szintje*”. (S. P. Huntington, 1996. 43. o.) Szerinte az 1990-es évek elején 9 főbb civilizáció volt a világon, és egymáshoz való viszonyuk a világ fejlődése és a konfliktusok szempontjából a következő évtizedekben meghatározó lesz. *„Mindenkinek többféle identitása van, amelyek versenghetnek egymással, de erősíthetik is egymást. Ezek rokonsági, foglalkozásbeli, kulturális, intézményi, területi, műveltségi, pártirányultságú, ideológiai és egyéb vonások. Az egyik dimenzióban tartozó azonosítók ütközhetnek a másik dimenzióba tartozókkal. Egy klasszikus példa szerint 1914-ben a német munkásoknak választaniuk kellett a nemzetközi proletariátushoz fűződő osztályazonosságuk és a német nemzethez és birodalomhoz kötődő nemzeti azonosságtudatuk között. A mai világban a kulturális azonosulás fontossága drámai mértékben növekszik a más dimenzióba tartozó azonosságtudatokhoz képest.”* (1998. 201. o.) Majd így folytatja: *„Az a tény, hogy az emberek az egész világon egyre növekvő mértékben kulturális határok mentén különböztetik meg önmagukat, magában rejti annak lehetőségét, hogy a kulturális csoportok közti konfliktusok is egyre nagyobb fontosságot nyerjenek – a civilizáció a legtágabban értelmezett kulturális entitás, tehát a különböző civilizációk közötti konfliktusok a világpolitika központi tényezőjévé válnak.”* (1998. 202. o.)

Mások megkérdőjelezik, sőt *tagadják*, hogy az *identitások különböző rétegei között bizonyos statikus hierarchia lenne*. Az identitás rugalmas fogalom, nagyban függ a helyzettől és a kapcsolódó érdekektől. Fel-

tételezhető, hogy a helyi választásokon például a helyi érdekek számítanak, de más lehet a helyzet akkor, ha valaki a nemzeti vagy az európai parlamentre adja le a szavazatát. Ha létfontosságú érdekekről van szó, akkor az utóbbiak jelentősége nagyobb lehet. A szurkolók hetente biztatják csapatukat, de éppen olyan vehemensen szurkolhatnak a nemzeti csapatnak is, ha az például az Európa Bajnokságon játszik. Vagyis számos tényező függvénye, hogy melyik identitás erősebb. Az újabb kutatások ezt különösen alátámasztják. Az Eurobarométer felmérései például azt mutatták, hogy az emberek egyformán erőteljesen kötődnek falujukhoz vagy városukhoz és országukhoz (86-89 százalék). Ugyanakkor több mint felük Európát szintén fontosnak ítélték.

Növekvő mértékben kölcsönösen függő világunkban változni látszanak az összefüggések, és új közelítésekre van szükség. Mások szerint helyesebb az „*identitások hálójáról*” beszélni, korunk identitásai sokszínűségének leírására magam is kifejezőbbnek tartom ezt. A helyi, nemzeti vagy európai identitások nem mint matrjoska babák, hanem mint a háló csomópontjai viszonyulnak egymáshoz, amelyben az egyén rugalmasan változtathatja kötődését az adott pontokhoz, s érdekeinek megfelelően adhat más és más hangsúlyt azoknak. A tapasztalatok szerint még olyan dimenzióban is, mint *„az etnikai azonosulások jelentős mértékű ingatagsága”* (volatilitása), törekénysege a jellemző, ahogy az emberek *„erőteljes ösztönzést, mind pozitívat, mind negatívát, tapasztalnak, hogy színleljenek vagy takargassanak, átvegyenek vagy megtagadjanak bizonyos identitást”*. (Offe, 1995. 24. o.) Ezt a jelenséget Közép- és Kelet-Európában az elmúlt száz évben jól ismerjük.

Az identitás dinamikus fogalom, ami idővel változik és számos tényező függvénye. Hangsúlyozni kell, hogy az identitást alapvetően a társadalmi és gazdasági viszonyok

határozzák meg. „Az identitás egyik jellegzetessége éppen az, hogy nem egyszer s mindenkorra adott dolog, hanem társadalmi változások befolyásolják alakulását. Nagy társadalmi átalakulások megrendítik az identitás addig kialakult, érvényes formáit. Ilyenkor beszélünk identitásválságról, és új identitás kereséséről.” (Bayer, Friedrich Ebert Stiftung, 1999. 32. o.)

A társadalmi–gazdasági változásokat a kommunikáció közvetíti. A kommunikációt komplex és átfogó módon fogom fel. Mint közgazdász, nem szűkítem csak az eszmék és információk áramlására, hanem a javak, a szolgáltatások, a tőke és az emberek mozgását is beleértem. A kommunikáció növekvő jólétet hozhat, és előmozdíthatja a demokráciát, a békét és a biztonságot. Az európai integrációelméletekkel összhangban a nagyobb piacokon a kereskedelem intenzívebbé válik, ez hatékonysági előnyökkel jár, és nő a jólét. Az információ nemcsak segíti a hatékonyságot, hanem értékeket is teremt, legyen szó politikaiokról vagy kulturálisról. Az információkhoz való könnyebb és jobb hozzáférés elősegíti a demokráciát és az érdekek hatékonyabb érvényesítését. Olcsóbbá teheti a demokratikus intézmények működését, megkönnyítheti a közösségek közötti eszmecserét és jobb megértést, és javíthatja a döntéshozások mechanizmusait. A kommunikáció segítheti az átláthatóságot, a nyitottságot, s általában a demokratikus ellenőrzést.

A kommunikáció formáinak, jellegének és intenzitásának ezért fontos szerepe van egy közösség identitásának alakításában. Különösen jellemző, hogy például a kommunikáció milyen módon alakította a nemzeti identitást az elmúlt időszakokban. A nemzeti méretű kereskedelem létrehozta a nemzeti piacokat. Az is közismert, hogy különösen az utóbbi évszázadokban a nemzeti nyelvek és kultúrák kialakulásában az írástudásnak, a nyomtatott irodalom nagy arányú

növekedésének, a könyveknek, az újságoknak és általában a közoktatásnak milyen nagy szerepe volt. Utóbb, a folyamatban aligha lehetne túlbecsülni a rádió vagy a televízió szerepét. Általában az azonosulás folyamatában az oktatás, a kultúra és média kiemelkedően fontos tényező volt.

Hangsúlyozni kell, hogy a *kommunikáció önmagában semleges*. Minden attól függ, milyen információkat közvetítünk, milyen gazdasági, politikai és társadalmi feltételek között áramlanak, milyen érdekeket szolgálnak, és milyen következményekkel járnak. A kommunikáció önmagában nem befolyásolja az adott társadalmi–gazdasági rendszer alapvető jellegét, bár bizonyos feltételek mellett hozzájárulhat annak megváltoztatásához. Tudjuk, hogy a gazdasági fejlődés gyümölcsei korántsem egyenlő mértékben oszlanak meg, s a globalizáció és az információs technológiák terjedése nemcsak a hatékonyság javulásával, hanem a világ különböző régiói közti különbségek növekedésével jár. Az információs technológiákat diktatorikus rendszerek is felhasználhatják népek manipulálására, s azzal éppen a politikai és ideológiai elnyomás hatékonyságát növelhetik. Huntington még szókimondóbb, amikor a kereskedelem és a béke közötti viszonytal kapcsolatos kételyeit kifejezi: „A kereskedelem és a kommunikáció nem teremthet békét, s nem alakíthat ki közös álláspontot, ez egybecseng a társadalomkutatók megfigyeléseivel.” (Samuel P. Huntington, 1998. 96. o.)

Ilyen körülmények között az *azonosulások lehetnek negatívak vagy pozitívak*. Lehetőségük a társadalmi–gazdasági rendszerek ellentmondásaiban gyökerezik, s attól függ, hogy az adott folyamatok vagy fejlemények hogyan, milyen irányban és milyen következményekkel befolyásolják egyes egyéneket vagy társadalmi csoportok helyzetét. A kommunikáció ilyen szempontból felfedheti e következményeket, és bizonyos

irányokban manipulálhatja a véleményeket vagy akár az érdekeket. Ez konfliktusokhoz vezethet az identitások különböző dimenziói között: bizonyos identitásokat mint antiteziseket lehet megfogalmazni másokkal szemben (nemzeti és/vagy globális). A körülményeknek fontos szerepe van. A nemzeti vagy etnikai identitások így válhatnak szűk látókörű, imperialisztikus és agresszív nacionalizmusokká, vagy éppen kifejeződhetnek nyílt, kooperatív és „egészséges” nemzeti érzésekben, amelyek összhangban lehetnek a globális gondolkodással (ez lenne kívánatos napjainkban).

2. Az új információs társadalom és az identitás

Az új információs társadalom a társadalmi identitás drámai *minőségi változását* hozza. Az új technológiák – különösen pedig a számítástechnika és a telekommunikáció – látványos fejlődése megsokszorozza a termelékenységet és hatékonyságot, növeli a jólétet és a fogyasztást, valamint a szórakozásra és kikapcsolódásra fordítható időt. *Francis Fukuyama* szerint a különböző kultúrák alapvető társadalmi és gazdasági változásokat mentek át. A liberális demokrácia és a piacgazdaság bővülésének vagyunk szemtanúi. Bár Fukuyama nézeteit sokan vitatják, tagadhatatlan, hogy forradalmi változások mentek végbe a gazdaságban, az oktatásban, a kultúrában és az emberi élet szinte minden területén. Az olyan új jelenségek, mint például az internet, sokak szerint minőségi változást hoznak. Hozzájárulhatnak a háborúk megelőzéséhez, a környezetszennyezés visszaszorításához, valamint az egyenlőtlenség bizonyos formáinak leküzdéséhez. Egyesek már a „számítógép segítségével létrehozott békéről” beszélnek (Michael Derouzoz).

A kommunikációs és információs robbanás a társadalmi identitások új dimenzióit hozza létre, kiszélesíti annak közösségi

formáit. „*A poszttradicionális korszakban egyre több identitásforma lesz választhatóvá*”. (Bayer, Friedrich Ebert Stiftung, 1999. 33. o.) Különösen érvényes ez az *európai és a globális identitásra*, hiszen napjaink kommunikációs forradalma ezekben a dimenziókban látványos áttörést hozott. A globális munkamegosztás számottevően növelte az információk és az ismeretek áramlását. A globális verseny kreatív és képzett munkaerő által végzett tudásalapú tevékenységeknek kedvez, ami az emberi tőke minőségének nagyfokú javulásához vezethet. E versenyben a képzés és az oktatás stratégiai fontosságú ágazattá lépett elő, s ez nemcsak a munka minőségét, hanem az életminőséget is javítja. A multimédiás termékek hozzáférhetősége és elérhetősége soha nem látott lehetőségeket nyitott meg a tanulás és a szórakozás területén. A növekvő együttműködés és kölcsönös függés eredményeképpen joggal beszélhetünk az emberiség fokozódó *globális azonosulásáról*. Ez az azonosulás etnikai, vallási és politikai alapon is elképzelhető.

Az új technológiák és a kommunikáció új formái a tényleges világméretű gazdasági integrációt is előmozdíthatják. Méréselhetik a különbségeket, sőt talán a fejlett és a fejlődő országok között húzódó szakadékot is áthidalhatják. „*Ha tényleg létezik majd vagy megerősödik a globális világ pozitív forgatókönyve, az nem egyébbel lesz azonos, mint azzal, hogy az információs társadalom legalább közelíti vagy egyesíti az első és a második világot. Szeretném élesen megfogalmazni, hogy mai tudásunk szerint csak az információs társadalom integrálhatja a második világot az első, fejlett világba.*” (Varga Csaba, 1999. 17. o.)

Másrészt, az új technológiák a helyi, etnikai, nemzeti, regionális és globális identitást egyaránt elmélyítik és erősítik. A forradalmi változások ellenére nincs okunk feltételezni, hogy a korábbi tendenciák módosul-

tak volna. A multimédia és az „információs ipar” az autentikus helyi és etnikai kultúrák propagálásának, a hagyományos nemzeti és etnikai kulturális értékek és örökség megőrzésének ugyanúgy eszköze lehet, mint a kulturális globalizációnak. Ez kulturális kihívás, de egyben nagy lehetőség is. Erősíti a különböző nemzetek közötti globális megértést, ugyanakkor a kulturális identitás, a nyelvi és kulturális sokféleség megőrzéséhez is hozzájárul. A helyi értékek és események propagálásának jobb lehetőségei növelik a kulturális sokszínűséggel kapcsolatos tudatosságot, javítják a helyi közösségek érdekérvényesítő képességét, és fejlesztik a turizmust.

A telekommunikáció és az utazás forradalmi változásainak jelentős következménye a társadalmak és gazdasági rendszerek bizonyos fokú „deterritorializációja”. *„A transznacionális elektronikus kommunikáció elszakad a terület meghatározottságtól, kiterjeszti és felbomlasztja az időt és a teret, s ezzel erodálja a területek bensőséges partikularitását”* (Axford, 1995. 212. o.) Ez azt jelenti, hogy a távolságnak és a területnek a nemzeti identitás alakításában betöltött szerepe csökken. A helyi közösségek emberi viszonyait meghatározó fizikai közelség korlátlanul kiterjeszthető lett – a „globális falu” valósággá vált.

Az identitás fontos alkotóelemét és jelképét jelentő *nemzeti valuta* is alapvetően megváltozott. A műanyag hitelkártyák és az elektronikus vagy mesterséges pénz egyéb formái is jelentősen hozzájárultak ehhez a folyamathoz.

Természetesen az új információs technológiák nem adnak automatikusan gyógyírt a társadalmi és gazdasági problémákra, feszültségekre. *„Az információs társadalomba való átmenetet gyakorlatilag mindenki ünnepelte”,* úgy vélték, hogy *„ezek a változások áldásosak mind a gazdaság, mind a demokrácia és a szabadság, mind általá-*

ban a társadalom szempontjából. Kétségtelen, hogy az információs társadalomnak számos kézenfekvő áldása van, de vajon valamennyi következménye szükségszerűen ennyire pozitív-e?” (Fukuyama, 1999. 16. o.)

Huntington a konfliktusokat a civilizációk közötti feszültségek dimenzióiba helyezi. *„A mai világban a közlekedés és kommunikáció fejlődése gyakoribb, intenzívebb, szisztematikusabb és jobban körülhatárolt kölcsönhatásokat eredményez különböző civilizációkhoz tartozó emberek között. Ennek eredményeként civilizációs azonosság tudatuk egyre szembeszökőbb lesz. A franciák, németek, belgák és hollandok egyre inkább európaiként gondolnak önmagukra. A közel-keleti muzulmánok azonosulnak a boszniaiakkal és a csecsenekkel, és az ő pártjukra állnak. A Kelet-Ázsiában lakó kínaiak az anyaország érdekeivel azonosítják sajátjukat. Az oroszok azonosulnak a szerbekkel, támogatják őket, mint más ortodox nemzeteket. A civilizációs azonosság tudat e szélesebb szintjei azt jelentik, hogy kialakul a civilizációs különbségek mélyebb tudata; továbbá annak az igénye is, hogy megvédjük azt, ami megkülönböztet minket»* »tőlük«. *Negyedszer, a különböző civilizációkból származó csoportok és államok közötti konfliktusok okai általában nem új keletűek: ezeket a népek, a terület, a gazdaság, az erőforrások fölött való rendelkezés vágya hozza felszínre. No, és a relatív hatalomé, azé a képességé, amellyel másokra kényszeríthetjük saját kultúránkat, intézményeinket, miközben ezt ők is megtennék, ha képesek lennének rá.”* (S. Huntington, 1998. 203–204. o.)

A feszültségek és konfliktusok a társadalmi-gazdasági rendszerekben gyökereznek, megoldásuk komplex lépéseket igényel. Ami az internetet illeti, *„az emberek abba a hibába esnek, hogy úgy vélik, a háborúk azért törnek ki, mert a különböző*

népek nem értik meg egymást megfelelően. Még ha így is volna, az internetet a konfliktusok gerjesztésére is fel lehet használni. A gyűlöletbeszéd és az intolerancia burjánzik a sötét sarkokban, ahol a kormányok csak korlátozott mértékben képesek beavatkozni. Bár az internet tagadhatatlanul segíti a kommunikációt, nem vet véget a háborúknak. Ha a világon mindenki rákapcsolódik majd az internetre, akkor is lesz háború, környezetszennyezés és jogtalanság. Szerkentyük jönnek-mennek, ám az emberi természet makacsul ellenáll a változásnak; a technopróféták jóslatai ellenére, az emberiség találmányokkal nem kúrálhatja ki magát a hibáiból. Az internet nem az első vívmány, amelyet univerzális gyógyszerként üdvözölnek – és minden bizonynyal nem is az utolsó.” (The Economist, 2000. augusztus 19. 9–10. o.)

Ahogy az új információs technológiák gyors és átfogó változást hoztak az azonosulási folyamatban, úgy a negatív identifikáció megerősödéséhez is hozzájárultak. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai megmutatták, hogy a globális identitás jóval ellentmondásosabb az azonosulás bármely más területénél. Lehet egyfelől pozitív, másfelől negatív, de a kettő egyensúly az egyén társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai helyzetének függvénye. „Hogy mit gondolnak róla az emberek, az nagyrészt azon múlik, hol élnek és mennyit keresnek. Ám, amint arra valaki rámutatott, a globalizáció»élő valóság, nem pedig választás kérdése«. Az emberi lények azóta szövegetnek kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat, amióta az első tekekaraván útra kelt. A 19. században a postaszolgálat, az újságok, a transzkontinentális vasutak és a nagy gőzhajók megjelenése alapvető változásokat hozott. A telegráf, a telefon, a rádió és a televízió szorosabbra húzta és megbonyolította az egyének és a szélesebb világ közötti kötelet. Napjainkban a számítógép, az inter-

net, a mobiltelefon, a kábeltévé és az olcsóbb légi közlekedés felgyorsította és még komplikáltabbá tette ezeket a kapcsolatokat.” (National Geographic, 1999. aug. 12. o.)

Míg az új információs társadalom a szegényebbek számára is lehetővé teszi a világméretű munkamegosztásban való részvételt és annak gyümölcséből való részesülést, a nemzetközi tanulmányok rámutatnak, hogy a folyamatok nem egyszerűen újratermelik a nemzetközi egyenlőtlenségeket, hanem fokozzák őket. Az internet főleg az északi hemiszférában van jelen, s ez tovább növeli az Észak és a Dél közötti különbséget. „A különböző percepciók között vannak olyanok, amelyek pozitívan fogják fel a 'globális létállapotot', például az 'egyesült világ' eszméjét hirdető csoportok ideológiái, de vannak olyanok is, amelyek negatívan közelítenek hozzá, például a különféle 'fundamentalista' vagy lokális reakciók.” (Barrie Axford, 1995. 27–28. o.)

Nem meglepő, hogy a globalizációt sok országban és számosan a hagyományos kultúrák elleni támadásnak, kihívásnak tartják. „Sokan emiatt a társadalmi polarizálódást, saját helyzetük romlását eleve a modernizációnak, a nyugati értékrend begyűrűzésének tulajdonítják. A társadalmi-gazdasági és politikai marginalizáció szinte természetes táptalajként szolgál a tradicionális társadalmi struktúrák továbbélése és a tradicionáliszmuson alapuló eszme- és ideológiai áramlatok térhódítása számára. Azoknak a széles néptömegeknek, akik mindennapi létüket, alapvető megélhetőségüket érzik veszélyeztetve – s ezért elsősorban a modernizációt, s közvetve vagy közvetlenül a Nyugatot teszik felelőssé – a tradicionális közösségi szolidaritás, a rokonsági kapcsolatok nemcsak identitástudatot, hovatartozás-érzetet biztosíthatnak, hanem sokszor létfenntartásuk kizárólagos forrásaként is szolgálnak.” (Rostoványi, 1998. 275. o.) A

válaszuk lehet éppenséggel terrorizmus és fundamentalizmus, s csak az „*eszmék kommunikációjának*” módján és tartalmán múlik, hogy mit választanak.

3. Az európai identitásról

Az elmúlt évtizedekben az európai integráció jelentős fejlődésének lehettünk tanúi. Az EK/EU országok között a kereskedelem robbanásszerűen bővült, különösen az 1970-es évektől felgyorsult a vállalati és tőkekapcsolatok növekedése, s a nemzetközi munkamegosztás előnyeit fokozott mértékben használták ki. A Kontinensen több milliós munkaerő áramlott Délről északi irányba, s a turizmus soha nem látott méreteket öltött. Az európai országok közötti munkamegosztás mind intenzitásában, mind komplexitásában a korábnál minőségileg magasabb szintre fejlődött, valójában ezt nevezzük integrációnak.

Az európai integráció vagy kommunikáció hatalmas előnyökkel járt. Hozzájárult a gazdasági növekedéshez, a modernizációhoz, a foglalkoztatási lehetőségek javulásához, valamint a jólét növekedéséhez. Ezek fontos tényezői voltak *az európai identitás kialakulásának*, pontosabban azt mondhatjuk, hogy mindezek alapján beszélhetünk európai identitás kialakulásáról. Korábban az identitásháló erős csomópontjaiként a nemzeti vagy az etnikai identitást határoztuk meg. Most megkockáztathatjuk, hogy az európai identitás is ilyen csomóponttá válik.

Ezt támasztják alá egy közvéleménykutatás adatai is, amelyet 1995-ben az Unió 15 tagállamában az európaiak identitástudatáról végeztek. Igaz, általában az Unió lakosságának csak 5 %-a vallotta magát kizárólagosan „európainak”, de csupán 40 % volt azok aránya is, akik csak saját nemzetükkel azonosították magukat. 52 % viszont úgy érezte, hogy egyaránt polgára Európának és a saját nemzetének. Ez utóbbi arány Franciaország esetében elérte a 62 %-ot, míg Olaszország

esetében 67 % volt. Eközben az olaszoknak csak 28 %-a, a franciáknak pedig 30 %-a érezte magát kizárólag saját nemzetéhez tartozónak. A másik oldalon ez utóbbiak aránya Finnországban és Dániában 56 %, Egyesült Királyságban 57 %, Svédországban 64 % volt. (The European Union: what's in it for me? Luxemburg. 1996. 7. o.)

A folyamat aligha következtethetett volna be az *integráció jelentős hozadékai* nélkül. Az áruk, a tőke és a munkaerő szabad mozgása révén megvalósuló európai integráció alapvetően megváltoztatta az emberek gondolkodását, közös értékeket, a problémákkal kapcsolatos közös megközelítéseket és megoldásokat hozott létre. Az integráció gazdasági nyereségei nélkül az európai azonosulás jelenlegi szintje aligha jöhetett volna létre.

Az európai identitás megerősödésében igen nagy szerepük volt és van a nem gazdasági tényezőknek. Európa közös demokratikus értékei, demokratikus intézményeinek figyelemre méltó továbbépülése az elmúlt évtizedekben a társadalmak, a polgárok szimpátiájával és egyetértésével találkozott, nagyban az ő követeléseik és törekvéseik eredménye. Európa érdemben és érezhetően járult hozzá a biztonság növekedéséhez, s a német-francia megbékélést az európai közvélemény nagy politikai eredménynek tekintette.

Az Európai Unió olyan „*ökoszociális piacgazdasági modell*” kiépítésére törekszik, amely a hatékony gazdasági működés és globális versenyképesség mellett hangsúlyt helyez a társadalmi szolidaritásra és a hatékony szociálpolitikai rendszerek kiépítésére. A maastrichti szerződéssel (1992) elindult egy folyamat (Amsterdam, Nizza, Göteborg, Stockholm), amelyben olyan szociálpolitikai elveket fogadtak el és kodifikáltak, mint az EU felelősége az aktív foglalkoztatáspolitikában, megfelelő képzési lehetőségek az élethosszani tanulásra a tudásalapú társadalomban, a társadalmi párbeszéd

és partnerség szükségessége vagy a szociális rendszerek (az egészségügy ill. a nyugdíjrendszer) reformja. A környezet védelme egyre nagyobb hangsúlyt kap, a politikák kidolgozóinak biztosítaniuk kell a környezeti szempontok érvényesülését. A fokozott szociális biztonság és a tiszta környezet az európai polgárok jó közérzetének egyaránt fontos tényezői.

Az európai identitás gyengéje, hogy erőteljesek a negatív azonosulások. Ez részben a nemzeti azonosság és szuverenitás féltése oldaláról érezhető, mind a politikában, mind a közvéleményben időről-időre felszínre kerülnek a fenntartások (például a dán vagy az ír népszavazás eredményei). Másrészt az EU negatív üzeneteket is bőven közvetít polgárainak. Ilyenek a brüsszeli bizottság bürokratizmusával kapcsolatos kritikák, az intézményi reformok „*demokrácia deficijtjei*” vagy a közvélemény félelmei bizonyos stratégiai döntések következményeitől. Nyugtalanító mozzanatok, hogy olyan nagy horderejű, történelmi jelentőségű stratégiai programok, mint az euró bevezetése vagy az Unió keleti bővülése gyakorlatilag nem élvezik az Unió polgárai többségének a támogatását, sőt nem egy országban az ellenzők vannak többségben. Ezek elidegenítő tényezők, s ellene hatnak az igazi és szilárd európai azonosulás kialakulásának.

Az utóbbi évtized új fejleménye az *európai identitás fokozatos intézményesülése*. Ilyen szempontból különösen fontos volt az európai állampolgárságnak a maastrichti és az amszterdami szerződésben való kodifikálása. Az állampolgárság és a kapcsolódó jogok fontos forrásai a polgárok demokratikus elkötelezettségének. Mivel az egyes intézmények és az általában vett politikai rendszer legitimitása elsősorban az állampolgárok lojalitására és szolidaritására épül, az európai állampolgárság megteremtése fontos lépés volt az integráció felé vezető úton. Az Európai Unió megalkotta az

európai identitás jelképeit is: a közös zászlót, himnuszot, ünnepeket, a hasonló útlevélet és rendszámablát és végül, de nem utolsósorban a közös pénzt.

Az európai integráció és azonosulás modell lehet a világ más régiói számára is. „*Európa nem csupán földrajzi, hanem kulturális (és ehhez kapcsolódóan politikai és ideológiai) fogalom, amely egyúttal szimbolikus jelentéstartalmú: a modernség, a fejlettség, pluralizmus és a szabadság szimbóluma.*” (Rostoványi Zsolt, 1999. 68. o.) Európáról sokan azt mondják, hogy egyetemes értékek hordozója. Mások ellenben óvatosságra intenek, szerintük tiszteletben kell tartani a kulturális és „civilizációs” különbségeket, ezért az európai értékeket (emberi jogok) nem kell és nem szabad más országokra ráerőltetni.

4. A kibővülés és európai identitás

Közép- és Kelet-Európa számára az 1989-90-es demokratikus forradalmak után nyilvánvaló volt, hogy a több évtizedes periférikus szerepből való kitorés és a fejlett világhoz való felzárkózás egyetlen lehetséges útja a világgazdaságba való *integráció* (pontosabban: re-integráció). Történelmi és földrajzi okokból, valamint a kölcsönös politikai és gazdasági érdekeknek megfelelően *ezen integráció súlypontja csak Európa lehetett*, azaz az euro-atlanti integrációba való bekapcsolódás útján kellett megvalósulnia. Egyértelmű volt, hogy a modernizáció mellett az európai integráció az újonnan létrejött demokráciák biztonságának garanciája és konszolidációjának kulcsa.

A közép- és kelet-európai országok európai azonosulása különösen erőteljesen jelent meg. 1990 után nagy volt az Európa iránti lelkesedés. Az *újrcsatlakozás* népszerű szlogennek számított. Az EU a régió 10 országával kötött társulási megállapodást, és ezek az államok többsége azt reméli, hogy 2004-től teljes jogú tagjává válhat az Európai Unió-

nak. A térség többi országa is erre a státuszra törekszik. A régió államai békét és prosperitást várnak az európai integrációtól, azt remélik, hogy hosszú távon növeli biztonságukat, garantálja demokratikus berendezkedésük stabilitását, és modernizációjuk révén segít kitörniük 500 éve fennálló periférikus helyzetükből.

Gyakran hallani, hogy az európai identitás elsősorban kulturális elemekre épül, sokan pedig a vallásos hagyományokra helyeznek hangsúlyt (keresztény Európa). Egyértelmű azonban, hogy a közép- és kelet-európaiak számára az európai identitás több kulturális azonosságnál, erőteljes gazdasági, politikai és társadalmi vonatkozásai is vannak. Ez az azonosulás valószínűleg nem erősebb, mint a kontinens nyugati felén, ahol majd fél évszázados integrációs tapasztalat halmozódott fel, de nem is sokkal gyengébb. Ha az EU politikai integrációjának jövőjével kapcsolatos vitákat nézzük, talán azt is mondhatjuk, erősebb. A fő különbség abban van, hogy a Nyugat elkötelezettsége és kötődése sokkal pragmatikusabb és gyakorlatibb, a közép- és kelet európai identifikáció idealisztikusabb, tele van illúziókkal és naiv várakozásokkal. *„Általában véve azt mondhatjuk, hogy a kelet-európaiak nagyon jól tudják, mit akarnak, azonban anélkül, hogy pontosan tudnák, milyen is az, amit akarnak, és hogyan érhetik el. Az Európához való kötődésük vagy visszatérésük ehelyett inkább a háború előtti időszak emlékein, történelmi várakozásokon, féligazságokon és részleges információkon alapuló nosztalgikus vízió; hangos politikai program, amely nem épül kellő mértékben a tényleges feltételekre.”* (Miszlivetz Ferenc, 1999. 119. o.)

A keleti kibővülések az Európai Unió belső heterogenitását nagyban növelik. Az EU átlagtól a jelenlegi, mintegy 30 %-os átlagos fejlettségi különbségek (pozitív vagy negatív eltérés az egy főre eső GDP-ben) a jelenlegi 10 tagjelölt csatlakozása esetén több mint

50 %-ra nőnek, s ha figyelembe vesszük, hogy hosszabb távon a balkáni országok is beléphetnek, akkor az Unió még nagyobb fokú diverzitásával kell számolni. A jelenlegi 15 tagú EU akár 35-38 országból álló szervezetté is bővíülhet, ami az jelentheti, hogy az európai integráció *a következő 20-25 évben a folyamatos változás állapotában lesz.* Ez széleskörű és mélyreható adaptációt követel minden érintett féltől. Az alkalmazkodásra nemcsak a bővítéshez lesz szükség, hanem ahhoz is, hogy kontinensünk meg tudja felelni a globális verseny követelményeinek. Az EU óriási feladat előtt áll: az elmélyülési folyamat továbbvitelével erősítenie kell az integrációt, miközben befogadja az új tagokat. Ám ez minden ország közös érdeke.

A bővítés és elmélyülés folyamata változó (azt is mondhatjuk: épülő vagy formálódó) Uniót jelent, és ez realiztikusan *csak a többsebességes vagy többfokozatú Európa modellje alapján valósulhat meg.*

A közép-európai régió konszolidációja, illetve az egész kontinens stabilitása és prosperitása *számos fontos feltétel és követelmény* megvalósulását feltételezi az integráció kiteljesedése során.

1. Az EU-n belül folytatódni kell az elmélyülés folyamatának, a *bővülés nem járhat a „központ” gyengülésével.* A központnak a tagok számának növekedése mellett is meg kell tartania belső struktúráit, fejlődési modelljének jellegét és integritását. Az új tagokat anélkül kell felszívnia, hogy meggyengülne és feladná saját identitását. A központ vagy kemény mag nem válhat csak néhány ország politikai szövetségévé, az európai társadalmi, kulturális és erkölcsi értékeken nyugvó *szélesebb gazdasági és politikai struktúrára* van szükség, amely magába foglalja a jelenlegi tagállamok nagy részét, és amely fokozatosan kiegészülhet az új tagokkal. A struktúrának számos eleme lesz, néhánynak azonban kiemelt jelentősége van. Némiképp egyszerűsítve azt mondhat-

jük, hogy egy erős központ az alábbiakat feltételezi:

- jól és hatékonyan működő demokratikus intézményi struktúrák,
- hiteles és működőképes biztonságpolitikai struktúrák,
- a gazdaságpolitikák reformjának folytatása (különös tekintettel az agrár- és a költségvetési politikákra),
- virágzó és globális viszonylatban versenyképes gazdaságok,
- és nem utolsósorban a stabil Euro, amely idővel az Unió legfontosabb integráló tényezője lehet.

Meggyőződésem, hogy a közép- és kelet-európai régióknak nem érdeke az Unió gyengülése, éppen ellenkezőleg, e térség számára létfonosságú az erős Európa. Más-képp fogalmazva: amit ezek az országok várnak, azt nem nyújthatja egy gyenge és lazán integrált Európa. A régi és az új tagok között természetesen lesznek nézetkülönbségek abban a tekintetben, hogy milyen gyorsan és milyen mértékben közelítsen az Unió a hosszú távon elkerülhetetlen föderális struktúrák felé, ám a demokratikus, hatékony és versenyképes Unió fenntartása mindenkinek érdekében áll.

2. Az integrációs folyamatot ezen országok *fokozatos gazdasági és társadalmi konvergenciájának* kell kísérnie. Az integráció folyamatát köztudottan érdekütközések terhelik, de elengedhetetlen, hogy mérlege minden fél számára pozitív legyen, és hogy hosszú távon ezek az országok közelítsenek egymáshoz. Ez a konvergencia nem csak az európai integrációval való pozitív azonosulás szempontjából fontos, hanem a térség országaiban felmerülő belső problémák (köztük az etnikai konfliktusok) megoldásának érdekében is.

Nyilvánvaló, hogy a koszovói konfliktus okait nem csupán az ősi vallási ellenségeskedés feléledésében kell keresni, sokkal inkább a gazdasági helyzet romlásának hosszú fo-

lyamatában, valamint abban, hogy sem az ország, sem az egyének többsége nem volt képes kiutat találni a gazdasági és társadalmi válságból. 1991 és 1995 között Koszovóban felére csökkent az egy főre eső jövedelem, és a lakosság 85 % munkanélküli volt. „*A szociális feszültségek tehát komoly szerepet játszottak a koszovói albánok politikai törekvéseinek a radikalizálódásában.*” (Juhász József et al., 2000. 73. o.) A képlet roppant egyszerű: ugyanaz, mint a globalizáció esetében. Amikor a globalizáció ellenzésével vagy elutasításával találkozunk, könnyű megtalálni az okot, különösen ha a folyamat munkanélküliséggel, a jövedelmek csökkenésével jár, ha a helyi vállalkozásokat veszélyeztető versenyhelyzetet teremt vagy egyszerűen negatív társadalmi és gazdasági következményei vannak az ország számára.

Európában találunk pozitív múltbeli példákat. A két háború között Finnország fejlettsége nem érte el Magyarországét, most pedig majdnem háromszor magasabb az egy főre eső GDP-je. 15-20 évvel ezelőtt néhány EU tagállam (például Portugália vagy Görögország) gazdaságilag rosszabbul állt, mint Csehszlovákia vagy Magyarország, most viszont 20-30 %-kal magasabb egy főre eső jövedelmük. Arról a látványos felzárkózásról sem szabad megfeledkeznünk, amelyet Írország produkált az elmúlt 10 évben. Az utóbbi évtizedekben az északi és a déli periféria *sikeresen közelített* a fejlett európai központhoz, és egyértelmű, hogy *ebben az integrációs folyamatnak döntő szerepe volt*. A jövőre nézve nincs okunk kételkedni abban, hogy ez a keleti perifériával kapcsolatban is megismétlődhet.

A kommunikáció bővüléseként, intenzívebbé válásaként felfogott, pozitív üzeneteket hordozó és pozitív eredményeket hozó *integráció* hosszú távon *a konfliktusok megoldásának egyetlen biztosítéka*, legyen bár szó olyan súlyos ellentétekről, amilyen jelenleg a koszovói szerbek és albánok között feszül.

A központ megerősítésének folyamata (elmélyülés) és a konvergenciával kísért bővülés nem áll feltétlenül ellentmondásban egymással. Épp ellenkezőleg: erősíthetik is egymás hatását. Az európai integráció jövőjének természetesen különböző lehetőségei és alternatívái vannak. Az egyik álláspont szerint a bővítés túlterhelheti az intézményeket és a forrásokat, s ez a fő intézmények összeomlásához, az egyszerű szabadkereskedelmi övezetbe való visszatéréshez vezethet. Ebben az esetben az Unió integrációs céljai kútba esnének, a periféria elsöpörné a központot. Ez a fajta felhígulás azonban senkinek nem áll érdekében.

3. Az integrációnak elő kell segítenie a közép-európai régió *demokratizálódását*. 1989-90 után a legtöbb közép- és kelet-európai államban létrejöttek az alapvető demokratikus intézmények, és a jelöltek nagy része teljesíti a *„demokratikus intézmények stabilitásának”* Koppenhágában megfogalmazott kritériumát. A kérdés némiképp bonyolultabb, ha megvizsgáljuk a *kisebbségpolitikát* is: számos országban csak lassan fogadták el, hogy a kisebbségi jogok tényleges elismerése többet jelent a valamennyi állampolgár számára garantált alapvető emberi jogok rendszerénél. Az egyenlőség megteremtése és a kisebbségek létezése sajátos szabályozást igényel, sokszor nem elég az esélyegyenlőség megléte: bizonyos esetekben és néhány területen pozitív diszkriminációra van szükség. Ezt fényesen igazolták az elmúlt évek tapasztalatai, akár a kisebbségekkel való kölcsönös bánásmódra, akár a közép-európai romák problémáinak megoldására tett kísérletekre gondolunk. *„A kisebbségek identitásának megőrzése és erősítése különleges figyelmet és külön jogi szabályozást igényel.”* (Balogh András, 1998. 25. o.)

Az elmúlt évtizedek európai tapasztalatai bizonyították, hogy az erőszakos asszimilációs politika nem vezet célra: csak a többség toleráns és támogató magatartása ered-

ményezhet békés és sikeres együttélést, társadalmi koherenciát és stabilitást. *„A 19. századi nemzetállam-felfogáshoz való ragaszkodás és a nacionalista hullámok ismétlődése hozzájárult az önkorlátozó 1989-es forradalmak reverziójához és a jellemzően autokratikus típusú demokráciák létrejöttéhez. Új eszmékre van szükségünk annak biztosítására, hogy az 1989-ben megkezdődött radikális változások, demokratizálódási folyamatok ne torpanjanak meg, és folytatódjon a civil-társadalom kialakulása.”* (Miszlivetz Ferenc, 1999. 121. o.) Az európai elvek és normák elfogadása illetve érvényesítése elősegítheti a többségi és kisebbségi érdekek összeegyeztetését és harmonizálását.

4. Egyetértés van abban, hogy az európai térség integrációja nem jár együtt az ott élő népek nemzeti identitásának feladásával. Ellenkezőleg, amint egyre inkább tudatára ébrednek regionális vagy globális kötődéseiknek, azt is felismerik, hogy ezt nem a nemzeti identitásukkal szemben kell megfogalmazni. Az Európai Unió elkötelezett a *multikulturális közösség* iránt, garantálja a nemzeti kultúrák kiteljesedését – a szélesebb európai keretek jól megfelelnek ennek a célnak. *„Az erős európai identitás alapja mindenképpen a kulturális különbségek fenntartása, amely egyáltalán nem ellentétes a békével és a demokratikus stabilitással. Mint Alan Skad leszögezi, ma a nemzetállami kultúrákon kívül nem létezik egységes európai kultúra. Az európai integráció elmélyítése tehát nemhogy nem igényli a nemzeti identitás feladását, de egyenesen annak védelmezője lehet a média univerzális kulturáripi dömpingjével szemben. Az európai identitás tartalma inkább közös politikai kultúrát jelent, amely a kulturális pluralizmus kezelésének képességével tűnik ki.”* (Bayer József, *Politikatudományi Szemle*, 1999. 16-17. o.)

Az „egység a sokféleségben” mint az európai integráció alapkoncepcióját nem egyfajta összekotyvasztott „kulturális gulyásként” vagy a különböző kultúrák homogenizációjaként, uniformizációjaként kell felfogni. „Az egység a párbeszédben, a kommunikációban, a népek eszmetörténeti fejlődésében rejlik. Európa kulturális identitása a kultúra szabadsága, amely azzá lehet és válhat, ami lenni akar.” (Lothar Spath, 1991. 230. o.) Ahogy Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke megfogalmazta: „Európát az etnikai, vallási, szokásrendi sokszínűségek kontinenseként képzelem el. És mint láthatja, én e sokszínűség megőrzését nemcsak egyszerűen emberi mivoltunk sokszínűsége megőrzéseként tekintem fontosnak, hanem szociális-termelési versenyképességünk feltételének is.” (Magyar Hírlap, 2000. augusztus 18.).

Márai Sándor már 1942-ben hasonló gondolatokat vetett papírra, egy olyan időszakban, amikor az európai kulturális sokféleség örökségének létét a fasiszta elnyomás és uniformizálás veszélye fenyegette: „Európa nagy erőforrása és áramtelepe mindíg az itt élő népek öntudatos, egymás ellen és egymás mellett folytatott versenyéből táplálkozik majd. Európa, melynek lakosai közös nyelvet beszélnek, melynek népei elvesztették történelmi öntudatukat, népi becsvágyukat, megszűnne Európa lenni a szónak abban az értelmében, ahogyan az volt, az utolsó háromszáz esztendőben, mikor valóságosan az emberi akarat áramtelepe volt az egész világ számára. Európa ereje a sokszínűség, az ellentét, a vita, az emlékezés, a bizonyítás és a különbözőség.” (Márai, 1993, 55. o.)

A szélsőséges nacionalizmust gerjesztő konfliktusok mindig önrombolóknak, önpusztítóknak bizonyultak. Most, egy olyan korban, amikor a regionális és globális integráció nem választás kérdése, hanem szükségszerűség, még inkább ez a helyzet. A zárt és

kirekesztő nacionalizmust ezért nyitott nacionalizmusnak kell felváltania, amely tolerálja a másságot, és a nemzeti célokat a többi nemzettel való békés együttműködés révén kívánja megvalósítani. „Nem elvetni kell a nemzeti eszmét, de olyan demokratikus, nyitott szellemben kell nemzeti identitásunkat kialakítani, amely jól tolerálja a nemzeten belüli politikai és kulturális megosztottságokat is. Ezzel szemben a nemzeti identitásnak az a gyanakvó és szűkkeblű változata, amelyet ma olyan sokan szorgalmaznak a jobboldalon, nem pusztán kirekesztő jellegű, de egy folyamatos kisebbségi komplexus kifejeződése is, és alkalmatlan arra, hogy megbirkózzon a globalizációs kihívással. Nem a nemzeti büszkeség, hanem a nemzeti kishitűség jele, amely nem bízik önmagában és a maga igazában, s éppen ettől válik agresszív” (Bayer, Friedrich Ebert Stiftung, 1999. 37. o.)

5. Az egységes és összetartó Európának két fontos alapelven kell nyugodnia: a szolidaritás és a szubszidiaritás elvé. A bővített és liberalizált piacok az erősödő verseny révén jelentős előnyöket kínálnak, de a vesztesek száma is nagy. Az ő kompenzációjuk követelménye nem csupán a társadalmi igazságosság elvéből következik, de a stabilitás és a tág értelemben vett biztonság garanciájaként funkcionáló általános társadalmi és politikai érdekből is. Az EU már régen felismerte a szolidaritás, mint politikai vezéreszme jelentőségét, és a WTO valamint az IMF körül folyó viták fényében úgy tűnik, hogy e princípium a globális összefüggésben is releváns.

Európában a szolidaritás eszméje mélyen gyökerezik a zsidó–keresztény hagyományokban, nem véletlen tehát, hogy a jóléti állam, mint társadalmi politika és gyakorlat elvét szocialista–szociáldemokrata és kereszténydemokrata pártok a 20. század első felében egyaránt magukévá tették. A szolidaritás egyaránt fontos a szükséges társadalmi és

politikai kohézió valamint az igazi európai identitás kialakulása szempontjából.

Az európai integráció másik alapelve a szubszidiaritás, amely biztosítja a demokratikus munkamegosztást a politikai és gazdasági irányítás különböző szintjei között, egyúttal minden szint számára megfelelő keletet kínál az érdekek kifejezéséhez és érvényesítéséhez. Ezek az elvek különösen fontosak, ha a közép- és kelet-európai régió, mint – etnikailag és gazdaságilag – különösen he-

terogén térség jövőbeli integrációjára gondolunk. A szubszidiaritás elvére épülő Európában a nemzeti és etnikai érdekek koordinálása és összeegyeztetése is könnyebb lesz.

Kulcsszavak: *globalizáció, európai integráció, azonosság (identitás), multietnikus társadalmak, kommunikációs és információs társadalom, tudásalapú társadalom, kohézió, konvergencia, szolidaritás, szubszidiaritás, deterritorializáció*

IRODALOM

- Axford, Barrie: *The global system*. Polity Press. Cambridge. 1995.
- Balogh András: Mit kezdhetünk Közép-Európával? *Europe 2002*, I. No. 2000. június 2.
- Balogh András: *Integráció és nemzeti érdek*. Kossuth Kiadó, 1998. Budapest.
- Bayer József: *Globalizáció, európai integráció és nemzeti identitás*. Politikatudományi Szemle, 1999. No. 1.
- Bayer József: A globalizáció kihívása és az identitás-politika feltámadása.
- Fukuyama, Francis: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Európa. Budapest, 2000.
- Glatz Ferenc: A nemzetet a kultúra tartja össze. Magyar Hírlap, 2000. augusztus 18.
- Global Culture, National Geographic, Vol. 196., No. 2. 1999. augusztus
- Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*. Simon and Schuster. New York. 1996.
- Juhász József, Magyar István, Tálasi Péter, Valki László: *Koszovo. Egy válság anatómiája*. Osiris. Budapest, 2000.
- Megérteni a globalizációt*. Friedrich Ebert Stiftung. Budapest. 1999.
- Varga Csaba: A globalizáció pozitív alternatívája: az információs társadalom.
- Márai Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*. Kalligram. Budapest. 1993. Reprint. (1942)
- Miszlivetz Ferenc: *Illusions and Realities*. Savaria University Press. 1999.
- Paradoxes and Perspectives (East Central Europe)* Ed. by Jody Jensen and Ferenc Miszlivetz, Savaria University Press. Szombathely. 1995.
- Claus Offe, *Ethnic Politics in East European Transition*.
- Rostoványi Zsolt: *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Aula, Budapest, 1998.
- Rostoványi Zsolt: Európai identitás. *Európa Kislexikon*. BKE. VKI. 1999. Budapest
- Salazar, Jose Miguel: Social Identity and National Identity. In: Worchel, S., Morales J. F., Paez, D., Deschamps, J. C. (szerk.) *Social Identity*. SAGE Publications, London, 1998.
- Smith, A. D.: *National Identity*, Penguin Books, London, 1991.
- Spath, Lothar: *Európa álma*. KJK. Budapest. 1991.

Megemlékezés

SZABÓ ÁRPÁD

1913–2001

2001. szeptember 13-án, életének 88. évében elhunyt *Szabó Árpád*, a matematika történetének világszerte elismert szaktekin-télye, a hazai tudománytörténeti kutatások egyik vezéralakja, a méltán nagynevű klasz-szika-filológus és ókortörténész, a lebilincselő pedagógus és elragadó magánember.

1913. október 16-án született Budapesten. Felsőfokú tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán kezdte 1931-ben, görög–latin szakos hallgatóként, majd a doktori fokozat megszerzése után, 1935-től a Frankfurti Egyete-men hallgatott klasszika-filológiát és ókortörténetet, ahol 1939-ben habilitált. Érdeklődése eleinte a nyelvészet felé fordult, de kezdettől fogva nyitottnak érezte magát antik néprajzi, vallás- és művelődéstörténeti kérdések irányában is. Ez a szellemi sokszínűség aztán egész életútján végigkísérte, és lehetővé tette számára, hogy mintegy az

ókortörténet Odüsszeuszaként számos, egy-mástól látszólag távol eső területet bebaran-goljon. Vándorlásai azonban nem egyszerű kalandozást jelentettek, hiszen az érdeklő-dési körébe tartozó diszciplinákat mély, alap-vető belátásokkal és felfedezésekkel gazda-gította.

Tanári pályafutását a Debreceni Egyete-men kezdte; 1940-ben, 27 évesen lett a klasszika-filológia professzora. Hamarosan széleskörű elismerésre tett szert a *Periklész kora* (1942) című könyvével, amelynek „időszerűségét” mind az akkori, mind a har-mincöt évvel későbbi kiadás olvasói felis-merték és nagyra értékelték. Ez az időszerű-ség Szabó Árpád számára igen fontos volt, gyakran hangsúlyozta: „*a történelem főként arra jó, hogy rajta keresztül jobban meg-értsük saját korunkat*”. Az antik történelem és mentalitás szenvedélyes szakértőjeként leginkább talán ez az elv motiválta akkor, amikor sorra írta kitűnő könyveit ebben a témában, mint például: *Demosthenes és Athén* (1943), *Sokrates és Athén* (1948), *Má-gia és vallás* (1949), *Homéros* (1954), *A tró-jai háború* (1956) vagy későbbről az igen népszerű *Aranygyapjú* (1977), *Róma jelle-mei* (1985), *Hellász hősei* (1985), *Szophok-lész tragédiái* (1985), *Odüsszeusz kalandjai* (1996) (a lista nem teljes). Ezekben a művei-ben elsősorban nem a száraz, filológiai tény-feltárás feladatát tartja szem előtt, hanem megpróbálja a mai, nem szakmai olvasó szá-mára is átláthatóvá, érdekessé és aktuálissá tenni az antikvitás heroikus világát. Ugyanezt a küldetést teljesítette az oktatásban is, és magával ragadó stílusa sok ifjú egyetemistá-ban lobbantotta fel az érdeklődés tüzeit. A debreceni tanszék 1948-ban megszűnt, és

Szabó Árpád a Budapesti Egyetem oktatója lett. Legendás klasszika-filológiai és ókortörténeti előadásai valódi eseményszámba mentek, és népes hallgatóságot vonzottak nemcsak a kötelező látogatók, hanem az érdeklődők köréből is. Emellett oktatója volt az Eötvös Kollégiumnak is, amelyhez nagy reményeket fűzött, ám sajnos neki is meg kellett tapasztalnia, hogy a kor politikai viszonyai általában nem kedveztek a dédelgetett álmoknak.

1957-ben elbocsátották állásából. Az ezt követő években kénytelen volt tanúbizonyosságot tenni szellemi frissességéről és rugalmasságáról, és egészen más területen bizonyította tehetségét. 1958-tól a Matematikai Kutatóintézet munkatársa lett, figyelmét a matematika korai történetére fordította. A fordulat persze nem előzmények nélkül ment végbe, a dialektika materializmusra irányuló általános érdeklődés légkörében már a negyvenes évek végén a dialektika történetével kapcsolatos tanulmányokba fogott. A problémakör magával ragadta, és úgy tervezte, átfogó könyvet ír ebben a témában, ám vizsgálatai egyre inkább a görög matematika kialakulása felé vezették. Az ötvenes évek közepén megjelent és átütő sikert hozó, külföldön publikált cikkei a görög matematikáról, a nemzetközi elismerés megmenette a politikailag kegyvesztett Szabó Árpádot a tudománytörténet számára.

Főműve, a görög matematika kibontakozásáról írt könyve végül hosszas előkészületek után, 1969-ben jelent meg német nyelven, *Anfänge der griechischen Mathematik* címmel. Az azóta számos idegen nyelvre lefordított könyvben, amelynek magyar nyelvű, rövidített változata *A görög matematika kibontakozása* címmel jelent meg (1978), a szerző egy addig még soha nem látott módon, újszerű nézőpontból tekintett a korai görög matematikára: a filozófiából kiindulva érkezett el a matematikához, majd onnan továbbhaladva visszajutott a filozófiához. A

görög matematikai terminológia nyelvi elemzésén keresztül kimutatta, hogy a matematikai bizonyítás elve és gyakorlata a görög dialektikából, a vitatkozás művészetéből származik. Ugyancsak nyelvi eszközökkel fedezte fel, hogy a klasszikus görög matematika sokat köszönhet a püthagoreus arány- és zeneelméletnek is. A matematikai érvelések általános jellegét elemezve arra a belátásra jutott, hogy az absztrakt, deduktív, antiempirikus gondolkodási stílus az eleai filozófiai tradícióból ered, ott jelent meg először a logikai tudatosság és a szigorú érvelés (például az indirekt bizonyítás) igénye. Ezzel új fényben tüntette fel mind a matematika történetében első válságként jelentkező „összszemérhetetlenség” problémáját, mind a válságra válaszként érkező axiomatikus-deduktív kifejtési stílus eredetének kérdését. Mindezek a vizsgálatok hatalmas vihart és vitákat kavartak a tudománytörténet világában, és szerzőjüknek egyaránt szereztek barátokat és ellenségeket – pontosan úgy, ahogy minden igazán nagy és forradalmi gondolat.

Szabó Árpád a siker ellenére sem horgonyzott le végleg a matematika történeténél, hanem onnan továbbhajózott az ókori görög csillagászat és földrajztudomány világa felé. A hetvenes években induló kutatásai nyomán 1982-ben jelent meg Athénben másik nagy tudománytörténeti műve, amelyet szerzőtársával, Erkka Maulával közösen írt, szintén németül: *Enklime: Untersuchungen zur Frühgeschichte der Griechischen Astronomie, Geographie und der Sehnentafeln*. Ebben a könyvében a gnómón, vagyis a csillagászati napóra használatának tanulságait vonja le, és kimutatja, hogy az eszközben rejlő lehetőségek korai kiaknázása hogyan vezetett annak a görög csillagászati és földrajzi világképnek a kialakulásához, amelyet a későbbi szerzők munkáiból ismerhetünk, és amelynek elemei rejtetten vagy nyíltan ma is jelen vannak hétköznapi és tudomá-

nyos műveltségünkben, kultúránkban. A görög matematikával kapcsolatos kutatásaira építve azt is feltérképezi, milyen szerepet játszott a görögök erősen geometriai szemlélete csillagászati elképzeléseik kialakulásában, és hogy mindez miféle összefüggéseket mutat a trigonometriai apparátus kidolgozásának igényével és folyamatával. A könyv egy kidolgozottabb változata, a *Das geozentrische Weltbild* 1992-ben jelent meg, ennek legfontosabb eredményei az *Antik csillagászati világkép* című, 1998-ban megjelent kötetben olvashatók magyarul. Amikor a szerzőt 1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába választotta, szokatlanul élénk érdeklődéstől övezett székfoglalóját is ebben a témában tartotta *A leghosszabb nap* címmel.

Eközben sem feledkezett meg talán mindvégig legkedvesebb témájáról, a görög matematikáról, ezt kitűnően példázza Eukleidész *Elemek* című művének kiadása, amelynek szövegét Szabó Árpád gondozta; emellett több fontos matematikatörténeti mű megjelenését is sikerrel szorgalmazta. A Matematikai Kutatóintézetből 1983-ban ment nyugdíjba, bár ezzel korántsem tett pontot saját kutatásai végére. Erről tanúskodik néhány további tudománytörténeti műve, például a Kádár Zoltánnal közösen írt *Antik természettudomány* (1984) vagy a középkori és reneszánsz (főként magyar) matematikai kultúrát bemutató *Matematikai műveltségünk keretei* (1988), amelynek a kolozsvári matematikus, T. Tóth Sándor volt a társszerzője. Legfontosabb magyar nyelvű matematikatörténeti írásait *A görög matematika* (1997) című kötetében tette közzé. A matematika és a tudományok története mellett azonban továbbra is behatóan foglalkozott a klasszikus antik kultúrával, ahogy azt a korábban felsorolt kötetei bizonyítják, vagy éppen a filozófiával és az oktatás kérdésével a *Bevezetés a filozófiába* (1993, Ferge Gáborral) és a *Magyarság, irodalom és filozófia* (1994)

című könyveiben. 1991-ben alapító főszerkesztőként indította útjára az *Existentia* című, az antik bölcsesetre és annak örökségére összpontosító filozófiai folyóiratot.

A Magyar Tudományos Akadémia 1990-ben választotta rendes tagjává, ahol a Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságban dolgozott. Ekkor már tagja volt legalább tíz külföldi akadémiának és intézetnek: az USA-ban, Olaszországban, Finnországban, Görögországban, Németországban és Pakisztánban. Európai és amerikai egyetemeken tartott előadásai nyomán többször ajánlottak fel neki külföldi tanszéket, de ő mindig hazatért. Itthon Akadémiai díjjal (1964), Apáczai Csere János-díjjal (1992) és Széchenyi-díjjal (1993) jutalmazták munkásságát. 1994-ben Gazda Istvánnal megalapította az azóta is aktív Magyar Tudománytörténeti Intézetet, amelynek tevékenységéről számos szép, igényes kiadvány tanúskodik évről évre. Dédelgetett terve volt, hogy a tudománytörténeti tanulmányokat szervezett keretek között kötelezővé tegye a felsőfokú oktatásban; az oktatási rendszer alsóbb fokain pedig azt a célt tűzte ki, hogy a tudományos tárgyakkal kapcsolatos köztudatban elmélyíti a történeti szemlélet fontosságának tudatát. Bár 1991-ben visszakapta egyetemi tanári rangját, a hosszú késlekedés egy híresen nagy hatású pedagógustól fosztotta meg a magyar történelem- és tudóshallgatók több nemzedékét, akik csak különleges alkalmakkor lehettek tanúi Szabó Árpád legendás előadói szellemének, hérakleitoszi lángjának.

Szabó Árpád hajója immár végleg révbe ért, ám utazásai során kitörölhetetlen emléket hagyott a matematika, a csillagászat és a geográfia történetében éppúgy, mint viszonyunkban a görög mondák, istenek, hősök, államférfiak és művészek világához. Műveit világszerte ismerik, a fontosabbak angol, német, francia, görög, japán és orosz nyelven is olvashatók. Azért alkotott, azért kutatta

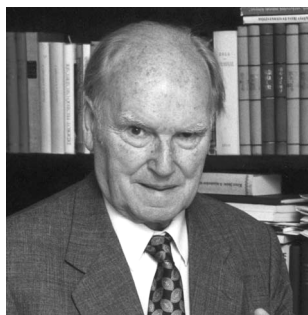
szenvedélyesen a történelmet és a tudományok történetét, hogy mind a tudományban, mind a művészetekben, mind a leghétköznapibb kérdésekben képesek legyünk emlékezni, még hozzá jól tudjunk emlékezni a régmúlt korokra, mert ezen keresztül jobban

megérthetjük azt a világot, amelyben mi élünk. Sajnos, mára Szabó Árpád professzor úr is közös emlékezetünk részévé vált.

Emlékezzünk rá tisztelettel és szeretettel!

Kutrovátz Gábor

egyetemi tanársegéd (ELTE)

TERPLÁN ZÉNÓ

1921-2002

2002. január 16-án, 81 éves korában elhunyt Terplán Zénó akadémikus, a gépszerkezet-tan hazai és nemzetközi elismertséget kivívott vezető szakembere, gépészmérnök nemzedékek egyetemi oktatója, a tudományszervezés és a tudománytörténet kiemelkedő egyénisége.

Hegyeshalmon született 1921. május 25-én, vasutas tisztviselői családban. Gimnáziumi tanulmányait Kőszegen és Győrött végezte, mindkét városban a Bencés Gimnáziumban. 1939-ben érettségizett, utána elvégezve a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet, 1943-ban gépészmérnöki oklevelet szerzett.

1950-ben a Budapesti Műszaki Egyetem doktora lett, majd a Tudományos Minősítő Bizottság 1952-ben disszertáció nélkül a műszaki tudomány kandidátusává nyilvánította. 1968-ban disszertáció készítésével és megvédésével a műszaki tudomány doktora fokozatot nyerte el. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1995-ben rendes tagjai közé választotta.

Egyetemi pályafutása tanítómestere, Pattantyús-Ábrahám Géza professzor mellett, a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szállítóberendezések és Hidrogépek Tanszékén kezdődött. 1941-től gyakornokként, majd oklevelének megszerzése után, 1943 és 1949 között tanársegédként, adjunktusként tevékenykedett. 1947-ben az akkor létesített Állami Műszaki Főiskola tanára lett, 1951-ig több tárgyat adott elő. Műegyetemi és műszaki főiskolai munkásságával párhuzamosan 1944 és 1949 között ellátta a Mérnök Továbbképző Intézet titkári (1948-tól főtitkári) teendőit az igazgató, Mihailich Győző professzor mellett.

Életpályáján sorsfordító változást hozott az 1949. augusztus 19-én megjelent XXIII. törvény, amely kimondta: a felsőfokú műszaki szakképzés fokozása céljából Miskolcon Nehézipari Műszaki Egyetemet kell létesíteni. Az Egyetem Bánya- és Kohómérnöki Karra, valamint Gépészmérnöki Karra tagozódik. A neve 1990 óta Miskolci Egyetem.

Az 1949 augusztusában alapított új miskolci egyetemen Terplán Zénó a Gépészmérnöki Kar Gépelemek Tanszéke megszervezésére és vezetésére kapott megbízást intézeti igazgatói beosztásban. 1952-ben nevezték ki egyetemi tanárrá. A tanszék 39 évig, 1989-ig ő vezette, 1991-ben ment nyugdíjba. 1991-től a tanszék tudományos tanácsadója, majd 1996-tól professzor emeritusza. 1991 és 1999 között a BME Természettudományi és Társadalomtudományi Karának technikatörténeti professzora is volt.

Kiválóan felépített előadásait, mérnöki precizitással táblára rajzolt szabadkézi gépészeti ábráit több mint tízezer volt hall-

gatója, gépész-, bánya-, és kohómérnökök sok nemzedéke őrzi emlékezetében. Miskolcon (részben társszerzőkkel) írott egyetemi jegyzeteinek száma 18. Kézírása mindig példásan rendezett és jól olvasható volt.

A Gépelemek Tanszékén végzett alapítói, szervezői, oktatói, kutató munkája mellett csakhamar az egyetem egyik vezető, meghatározó személyisége lett. 1949-től 1952-ig az épülő egyetem beruházásokkal foglalkozó gazdasági bizottság vezetője, majd 28 éven át 1952-1980 között rektorhelyettesi teendőket látott el. 1964-től 1968-ig a Gépészmérnöki Kar dékánja volt. 1956-ban az egyetemi munkástanács elnökévé választották.

1974-ben alakult meg a Miskolci Egyetem-történelmi Bizottság, amelynek elnöke lett. Elnöki tisztségét 1992-ig látta el, a Bizottság munkájában azonban ezután is részt vett. 1970 és 1999 között az egyetem történetének naprakész krónikáját adta közre több írásában.

Egyik szervezője és alakítója volt az egyetem tudományos közéletének. 1957 és 1988 között a Nehézipari Műszaki Egyetem közleményeinek szerkesztője. Kezdeményezője és motorja a külföldi egyetemekkel kiépítendő szakmai kapcsolatoknak. 1960 és 1983 között nyolc nemzetközi tudományos ülést szervezett és vezetett le a mechanizmusok és hajtóművek témakörben. 1966-ban kezdeményezte, hogy váltakozva más-más egyetemi vagy főiskolai városban rendezzék meg a gépelemek tárgyköreit oktatók és kutatók rendszeres, két-három-évenkénti tapasztalatcseréjét.

Felkarolta az 1954-ben oklevelet szerzett gépészmérnök-hallgatók elképzelését a miskolci egyetemi satirikus évkönyv megjelentetésére. A szellemes írásokat, verseket, oktatói elszólásokat, karikatúrákat tartalmazó évkönyv méltó utóda kívánt lenni a *Megfagyott muzsikusk*, a *Vicinális dugóhúzó* és más korábbi, hasonló célú műveknek. A *Húzótűske* néven megjelenő kiadványnak

1991-ig 14 kötete jelent meg, a sajtó alá rendezést minden esetben Terplán Zénó végezte.

Kutatói munkájának kezdetét a Budapesti Műszaki Egyetemen benyújtott *Újfajta vízemelő kos üzemi és szelepkísérletei* című doktori értekezése tükrözi. Oktatói feladatai, a hozzájuk kapcsolódó kutatási területek és nem utolsósorban a tanszék ipari megbízásai azonban témaváltásra ösztönözték. Ennek eredménye volt a műszaki tudományok doktora fokozatért 1965-ben benyújtott *A fogaskerék-bolygóművek méretezési kérdései* című értekezése. A fogaskerék-bolygóművek kutatásával a Miskolci Egyetem Gépelemek Tanszékén iskolát teremtett. Kiemelkedő eredményeit akadémiai levelező taggá választásakor, 1991-ben *Fogaskerékek, hajtóművek, fogaskerék-bolygóművek* címmel tartott székfoglalójában foglalta össze. Az elmélet és a gyakorlati alkalmazás szoros kapcsolatát tükröző szakmai-tudományos munkásságának eredményeit leginkább könyvei fémjelzik: *Mechanizmusok, Mechanikus tengelykapcsolók* (társszerzőkkel), *Különleges tengelykapcsolók* (társszerzőkkel), *Dimensionierungsfragen der Zahnrad-Planetengerieße, Fogaskerék-bolygóművek*.

Tevékenyen kivette részét az egyetemen kívüli társadalmi és szakmai közéletből is. Ezirányú tevékenységéről villantanak fel valamennyit az alábbiak: 1955-től 14 éven át tagja volt Miskolc Város Tanácsának. 1981 és 1990 között a Gépipari Tudományos Egyesület elnöke, 1983 és 1989 között a Mérnöki Továbbképző Tanács elnöke, 1986-tól a MTESZ Tudomány- és Technikatörténelmi Bizottságának elnöke. Az International Federation for the Theory of Machines and Mechanisms (IFTOMM) munkájában annak 1961-es megalapítása óta részt vett. 1970-től 1997-ig a Magyar Nemzeti Bizottság elnöke volt. A Magyar Nagylexikon megjelent kötetinek szakszerkesztője, szerzője, lektora,

címgyűjtője. Főszerkesztője volt a *Pattantyús Gépész- és Villamosmérnökök kézikönyve* harmadik és negyedik kötetének (1961, 62).

Az országos tudományos közéletben végzett tevékenysége is kiemelendő: 1952 és 1987 között az MTA Fogaskerék, 1955-1967 között Gépszerkeztetani Szakbizottságának tagja. 1967-től 1970-ig az MTA Kinetikai és Kinematikai Tudományos Bizottságának elnöke. 1970-ben ő kezdeményezte az MTA Gépszerkeztetani Tudományos Bizottságának létesítését. A Bizottság alapító elnöke lett, s e tisztséget 1995-ig töltötte be. Elnökként, arra törekedett, hogy a gépszerkeztetán minden jelentős hazai kutatása napirendre kerüljön. Levelező taggá választása óta a Műszaki Tudományok Osztálya, azon belül a Gépészeti- Kohászati Szakcsoport tagja volt. Ugyanekkor lett tagja az MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságának.

A tudományos minősítés feladatainak ellátásába 1963-ban kapcsolódott be. Ekortól tagja a TMB Gépészeti- Kohászati Szakbizottságának, amelynek 1985-ben elnöke lett. Szakbizottsági elnöki teendőit (a szakbizottság 1995-től az MTA Doktori Tanácsa keretébe tagozódott) annak megszűnéséig, 2000-ig látta el.

Elévülhetetlen érdemeket szerzett – Zambó János akadémikussal együttműködve – az MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága (MAB) 1979-ben történt létrehozásában, szervezetének és működési rendjének kialakításában. 1979-ben Zambó János a MAB elnöke, Terplán Zénó tudományos titkára lett. 1990-ben ő lett a MAB elnöke, s e tisztséget a lehetséges két akadémiai ciklust kitöltve 1996-ig töltötte be. Szerkesztője volt a MAB Közleményei 1981 óta évenként megjelenő első 17 kötetének.

Érdeklődése az utóbbi évtizedekben fokozatosan a gépészet technikatörténeti kérdéseire fordult. Ezen a téren kifejtett munkásságának részletezése helyett álljon itt

néhány szemelvény. Kiskönyvek *Pattantyús-Ábrahám Géza, Bánki Donát, Fonó Albert, Pattantyús-Ábrahám Imre, Jendrassik György* életéről és munkásságáról. 40 szakmai életrajz az 1998-ban megjelent, *Az én gépészeim* című kötetben. Az akadémiai rendes tagság elnyerésekor, 1995-ben *A gépszerkeztetánról* címmel tartott székfoglalója lényegében e téma terminológiai, technikatörténeti áttekintése volt, és a terület egyik példamutató egyéniségének, Jendrassik Györgynek a munkásságát ismertette. Tanulmányai jelentek meg a *Műszaki nagyjaink* sorozat 1., 5. és 6. kötetében. Még két kiadványt kell megemlíteni, amelyek összeállításában aktívan részt vett, és amelyek már tulajdonképpen saját életpályájának történetéhez nyújtanak adalékokat. [*Életükben éltem* (1999), és *Ifján-éretten-öregem* (2001)].

Terplán Zénó életútját számtalan elismerés kísérte. Közülük – nem törekedve teljességre – az alábbiak emelhetők ki: GTE-nagydíj (1958), Akadémiai-díj (1973), Pro Univerzitate Emlékérem, Miskolci Egyetem (1981), a Magyar Mérnök Akadémia tagja (1991), a német mérnökegyet, a VDI levelező tagja (1989), a Magdeburgi (1981), a Miskolci (1989), és a Leoben (1991) Egyetem tiszteletbeli doktora, a BME aranyoklevele (1993), Széchenyi-díj (1994), Miskolc Díszpolgára (1995), GTE aranyérem (1995), MAB Emlékérem (1996), a GTE örökös tiszteletbeli elnöke cím (1998), a BMGE arany műszaki doktori oklevele (2000).

Terplán Zénó több súlyos műtéte és nagy türelemmel viselt betegsége ellenére folyamatosan, haláláig dolgozott és alkotott. Halálával rendkívüli sokoldalú, színes és gazdag egyetemi, szakmai és tudományos életpálya szakadt meg. Emlékét írásain kívül tanítványainak, munkatársainak, barátainak, tisztelőinek emlékezete is őrzi.

Kozák Imre
az MTA r. tagja

Az erdélyi magyar nyelvű felsőoktatás helyzete, különös tekintettel a mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és környezetgazdálkodási képzésre

A Magyar Professzorok Világtanácsa
AGRÁRTUDOMÁNYI SZEKCIÓ
KONFERENCIÁJÁNAK¹
ÁLLÁSFOGLALÁSA

Az agrártudományi felsőoktatás fejlődése az elmúlt évben

Az MPV Agrártudományi Szekciója először 2000. augusztus 25-i konferenciáján értékelte a Kárpát-medencei agrár felsőoktatás helyzetét. Állásfoglalását a Magyar Tudomány folyóirat 2001.-ben (CVIII/1-2, 215-216.p.) közölte. A 2001-es konferencián elhangzott előadások bizonyították, hogy az abban foglalt javaslatok legnagyobb része megvalósult. A résztvevő professzorok örömmel állapították meg, hogy a Sapientia (Erdélyi Magyar) Tudomány Egyetem két kihelyezett karán (Csíkszereda, Marosvásárhely) a különböző szakok részben akkreditálva, részben akkreditáció alatt vannak. Ezek egy része (agrárközgazdaság, vidékfejlesztés, élelmiszeripar, környezetmérnök) közvetve kapcsolódik az agrárgazdasághoz. A kertészettudományi szak szervezése jelenleg folyik Marosvásárhelyen. A levelező és távoktatás a korábbi évekhez hasonló volumenben és minőségben folytatódott, ezért köszönetüket fejezik ki Winkler Andrásnak és Sófalvi Lászlónak, Füleky Györgynek, Jakab Sámuelnek előadónak és minden résztvevőnek az erdészeti, kertészeti és gazdasági agrármérnöki konzultációs központokban elért eredményekért.

Sapientia Erdélyi Magyar Tudomány Egyetem további fejlesztése

Az MPV Agrártudományi Szekciójának professzorai megállapították, hogy az egyetem jelenleg indított és tervezett szakjai óriási előrelépést jelentettek, azonban sajnálattal vették tudomásul, hogy az agrárgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó mezőgazdaság-tudományi szakok viszont még nem indultak. Ezek szervezését és indítását az MPV Agrártudományi Szekciójának professzorai rendkívül fontosnak és sürgősnek tartják az alábbiak miatt:

- Romániában a lakosság 35%-a dolgozik a mezőgazdaságban. Ez az arány a magyarlakta területeken eléri a 60%-ot, ami bizonyítja, hogy Erdélyben élő magyarság zöme a mezőgazdaságban foglalkoztatott (Magyarországon ez az arány 12%). Tehát a romániai és ezen belül különösen az erdélyi magyar társadalom fejlődésében a mezőgazdaság meghatározó jelentőségű.

- Erdélyben a magyar nyelvű mezőgazdasági felsőfokú képzés Kolozsvárott közel 140 éve indult és az 1956-os forradalom után szüntettek meg. Azok az agrármérnökök, akik még magyar nyelven tanulták a szakmát, jelenleg 60-65 évesek. Korszerű magyar agrár-felsőoktatás nincs. Sürgősen szükség van tehát a magyar nyelvű agrár felsőoktatás és szakemberképzés megindítására.

¹ Gödöllő, 2001. augusztus 27.

• Romániában a jelenlegi privatizáció során újra földhöz jutott magyarság elmaradott mezőgazdaságot örökölt. Az egy családra jutó terület átlagosan 1-5 hektár. A családi gazdaságok talpon maradása, fejlődése szempontjából létfontosságúak a magyar nyelven képzett szakemberek (főleg agrár-mérnökök), akik szakértőként, szaktanácsadóként képesek lesznek az „előregedett” és izolált magyar lakta falvak mezőgazdaságának versenyképességét – ezáltal a magyarság helyben maradását – biztosítani. Tehát megfelelő szinten képzett agrárszakemberek (szakértők, tanácsadók, gazdálkodók) nélkül a zömében vidéken és a mezőgazdaságból élő magyarság (60 %) jövője komoly veszélybe kerülhet Romániában.

• Amennyiben a Sapientia alapítvány egy önálló mezőgazdaság-tudományi szak indításáról dönt, úgy annak helyéül a résztvevők – a gyakorlati háttér biztosítása oldaláról – elfogadhatónak tartják a Marosvásárhelyi Kart. Ez különösen akkor indokolt, ha a kertészeti szak 2001-ben szintén ebben a városban kezdi meg működését.

*Sapientia Erdélyi Magyar
Tudományegyetem és a távoktatás
kapcsolata*

A Magyar Professzorok Világtanácsa Agrártudományi Szekciójának professorai úgy ítélik meg, hogy az évek óta jól működő távoktatást azokon a szakokon is fent kell tartani, ahol a EMTE ideiglenes akkreditációt kapott. Abban az esetben, amikor az EMTE megfelelő végleges akkreditációt fog kapni, a jelentkezők számának függvényében megfontolandó a kétszintű képzés esetleges

fenntartása úgy, hogy az okleveles mérnökök képzése az EMTE-n a főiskolai szintű képzés pedig a távoktatási programokban történjen.

Új képzési irányok, feladatok

Az MPV Agrártudományi Szekciója professorai megvitatták és elfogadták a nyíregyházi főiskola javaslatát Konzultációs Központ alapítására Nagyváradon (Bihar megye) agrár-mérnök, illetve mezőgazdasági gépészmérnök-képzésre. E területen jelentős egy tömbben élő magyarság van, amelynek képzése e mezőgazdaságilag fontos régióban mindenképpen indokolt. A Nagyváradon jelenleg is működő középfokú képzés irányítóinak és a helyi szervezetek pozitív hozzáállása garanciát jelent a Konzultációs Központ sikeres indítására.

Az MPV Agrártudományi Szekciójának professorai szükségesnek tartják annak a lehetőségnek adminisztratív és jogi felülvizsgálatát, hogy milyen feltételekkel dolgozhatnak magyar főiskolai és egyetemi oktatók a szerveződő erdélyi magyarnyelvű felsőoktatásban.

Az MPV Agrártudományi Szekciójának professorai szükségesnek tartják, hogy a jövőben induló új szakok és távoktatási formák tantervei és követelményrendszerei minden szempontból megfeleljenek a romániai oktatási törvény előírásainak, de egyben garanciát is adjanak a megfelelő minőségű szakemberképzésnek, valamint a diplomák ekvivalenciájának is.

Dr. Heszky László

az MTA lev. tagja, az MPV Agrártudományi Szekció elnöke

Könyvszemle

A globalizáció kihívásai és Magyarország

Aligha van a hazai és a nemzetközi közéletnek olyan kérdése, amely hevesebb érzelmeket kavarna, mint a globalizáció. Az országok, kultúrák és régiók határait átlépő nemzetköziesedés, az öntörvényű játékszabályalkotás korlátok közé szorulása és a zárt nemzetállamokra–gazdaságokra–társadalmakra kiöltött hagyományos elméleti modellek talaj- és erővesztése a tudományban és a szélesebb közvéleményben is erőteljes ellenérzéseket kelt. Mégis, ki tagadhatná, hogy korunk markáns meghatározó vonása a globalizáció, amely a tőke, a technológia, a szervezetek, sőt a társadalmi reakciók, így a bűnözés világméretűvé válását hozta az utóbbi két évszázadban.

Ezért is elismerésre méltó, hogy a Napvilág Kiadó tudományos igényű tanulmánykötetet adott közre a globalizáció és az e folyamatban elnyerhető magyar helyezés kérdéseiről. Az Inotai András és Földes György jegyezte kötet szerzői tudományos alaposággal és apparátussal, s az egyre többször hangoztatott, ámde egyre ritkábban gyakorolt interdiszciplináris megközelítéssel foglalmazták meg mondandójukat, új és kevésbé eredeti felismeréseiket. Ezért ez a kötet mindenképp nyeresége a magyar tudományosságnak. Szerzteágzó tematikája ellenére – vagy inkább annak köszönhetően – mondhatni, mindenki talál benne valami érdekeset, így minden komoly könyvtárban helye van az említett gyűjteménynek.

A tanulmánygyűjtemény műfajából következően nem elhanyagolható ellentmon-

dásokkal is terhes, különösen akkor, ha – mint esetünkben – nem készül bevezető és összegző tanulmány, így a sokféle gondolat nem épül egységes szerkezetbe. Sőt, az egyes szerzők szemléletmást műhelybeszélésekben sem törekedtek nézeteik egybecsiszolására, így elkerülhetetlenül jó adag fésületlenség és összerendezetlenség marad. Az olvasó számára nem egészen világos, hogy Pintér Róbert és Z. Karvalics László információs társadalomról szóló tanulmánya miként kötődik az utána következő Andor Lászlóéhoz, aki a nyitott gazdaság makroökonomiájáról szól, s miért Sipos Baláznak a századforduló sajtótörténetéről szóló elemzése lesz a kötetzáró slusszpoén.

Az interdiszciplinaritás kétélű fegyver, jelen esetben – úgy tűnik – az egyes szerzők akkor érvelnek meggyőzőbben, amikor saját diszciplinájuk, a szociológia, a politikatudomány, a közgazdaságtan vagy a regionális tudományok talaján állnak, és kevésbé meggyőzőek amikor a társtudományok területére átrándulva foglalmazzák meg megállapításait.

A következőkben néhány – számomra különösen értékes – írást emelek csak ki, hisz a teljes körű ismertetés szétfeszítené a recenzíós műfaj adta kereteket. Inotai András kiemeli: a globalizáció nem ideológiai kategória, amit tetszésünk szerint megszűrve, átértelmezve szerethetünk vagy elvethetünk. A globalizáció nem is nullszaldós folyamat, viszont a növekedési periódusok a világgazdaság egészében a nyitási időszakokhoz köthetők – és ekkor csökkent legerőteljesebben a szegénység is (37. o.). Az információs társadalom kialakulásával leértékelődnek a hagyományos termelési tényezők, és a ver-

senyképesség egyre inkább az információ-tömeg fogadására és feldolgozására való képességtől függ. Ebben az összefüggésben a Rajna menti jóléti kapitalizmus modellje több szempontból is sürgős felülvizsgálatra szorul, és ez persze ugyanígy elmondható a második világháborút követő realitásokra kialakított nemzetközi szervezetekről is (54, 59. o.).

Tamás Pál a posztfordizmusként értelmezett mai korról mint az új globalizáció időszakáról beszél, amelyben az új minőség fontosabb, mint azok a nemzetközi mutatók, amelyek szerint az 1990-es évek közepére csak az 1913-ra egyszer már kialakult világ-gazdasági összefonódás állt helyre (75. o.). A mai korszak meghatározó irányzata a hálózatosodás, ami alapjaiban szabja át a korábbi uralmi viszonyokat. Szédítő ütemben értékelődnek le az olyan hagyományos szerveződési egységek, mint a nemzetállam vagy a nagyvállalati hierarchia. A fejlődés új sziget-rendszerben, új pólusok köré szerveződik, ahol az egyre inkább nemzetközivé váló új nyilvánosság és az új kommunikációs rendszerek alkalmazására való képesség válik a hatalom és az eredményesség biztosítékává.

Balogh András írásában szembefordul a nemzetet és a globalizációt feloldhatatlan antinómiaként tételező elterjedt nézetekkel. Írása négy tézist állít fel és cáfol meg. Ezek szerint 1. a globalizáció kialakulása megelőzte a nemzetállamok, különösen a modern érelemben vett nemzeti államok létrejöttét. 2. A nem állami szereplők (így a nemzetközi vállalatok, a nem kormányzati szervezetek, vallások és régiók) szerepe megnő, de nem teszi zárójelbe a nemzetállamok központi szerepét (ez a realista iskola erőteljes megfogalmazása). 3. A globalizáció ugyan megkérdőjelezi a jóléti állami gyakorlat némely vonását, de kérdéses, hogy meddig és miképp lenne fenntartható a jóléti állam a globalizációból kimaradó országban. A szegénység és a globalizáció közt csak az időbeli egybeesést sikerült eddig kimutatni, az oksági

viszonyt még soha. 4. A globalizáció sokszor egyáltalán nem kötődik a nemzeti kérdéshez, sőt, a globalizációellenes mozgalmak eleve internacionalisták és a nemzetközi hírközlés vívmányaira épülve szerveződnek.

Horváth Gyula írásában az új területfejlesztési paradigmát mutatja be, amelyben a korábbi időszakot uraló agglomerációs hatások helyén az alulról és a végekről építkezés logikája válik meghatározóvá. Ez pedig összhangban van a szociológiai és az ipargazdasági elemzések kimutatta hálózatosodással. Európában mind a gyakorlatban, mind az ezt formáló politikában a decentralizálás válik meghatározó irányzattá. A transeurópai hálózatok kiépülése a periféria fölzárkóztatásának egyik legfontosabb feltételévé válik. Az EU regionális politikájában nagyszabású reformok érlelődnek, amelyek a magyar EU-taggyá válás időszakára már ki is bontakoznak. Ez az erőforrások koncentrációját jelenti, ahol a közösségi lakosság jelenlegi kétharmada helyett legföljebb egyharmada jut majd regionális támogatáshoz (267-269. o.). Az EU-pénzek elosztásában az adicionalitás és a partnerség elve erősödik, vagyis saját hozzájárulás nélkül, helyi döntésképesség nélkül e források nem lesznek lehívhatók. A tanulmány végén a kirajzolódó dilemmák föloldására a szerző a közjogi régiók irányába történő elmozdulás sürgető volta mellett érvel (282-284. o.). Eszerint tarthatatlan a jelenlegi helyzet, amelyben a választott önkormányzatnak nincs önálló pénzügyi jogköre, a regionális területfejlesztési tanácsnak pedig nincs olyan politikai legitimitációja, amelynek birtokában az EU partnernek tekinthető. A jövő útja ezért csak a politikai és pénzügyi önállóságot kombináló nagyrégió lehet, ami a területi egyenlenségek csökkenésének is egyedül hatékony mechanizmusa.

Az inkább csak figyelemfelhívásként kiemelt meglátások talán meggyőzhetik az olvasót arról, hogy a tanulmánygyűjtemény

számos érdekesítő gondolatot tartalmaz. A megközelítések jellege és kifejtésük módja szinte minden tanulmányt továbbvitásra tesz érdemessé. Ez egyfelől a közreadott eredmények bizonyos fokú kiérleletlenségét mutatja, másfelől viszont áthidal némely, a műfajból és a szerkesztői gyakorlatból fakadó ellentmondást, hisz további alkotó vitákra

serkenti a társadalmat – remélhetőleg nem az aggasztóan terjedő gyakorlat szerint, vagyis a közvetlen hivatkozás mellőzésével. (Szerk.: Földes György és Inotai András, *Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 400 o.*)

Csaba László

a közgazdaságtud. doktora,
egyetemi tanár (CEU, DE BKÁE)

Surányi Sándor: Források, népesedés a globális gazdaságban

Ritka az a szakkönyv, amelynek már a borítólapja is kutakodásra ingerel éppen azzal, hogy a kép által sugallt összefüggések folytatását reméljük a kötetben. Fernand Léger *A város* című képe elsősorban dinamizmust, majd bizonyos zűrzavart, áttekinthetlenséget, a fejlődés újabb hozadékait sejteti, de a város harmóniáját diszharmónián keresztül mutatja be.

Surányi Sándor könyvére nem kell ráerőltetni Léger képének vízióit. A modern világgazdaság bőven ad elméleti és gyakorlati példákat a dinamizmusra, a zűrzavarra – gondolunk a legutóbbi pénzügyi válság okozta riadalmakra, az áttekinthetlenségre, de egyúttal a fejlődés reményére is. A világgazdaságra is igaz a harmónia és diszharmónia dialektikája.

A könyv címe kissé félrevezető. Forrásokon vagy termelési tényezőkön a közgazdaságtanban a termelési folyamat során felhasznált, a társadalom rendelkezésére álló erőforrásokat értjük. Rendszerint három fő csoportra oszthatók: föld, munka, tőke, de tartalmazhatja a vállalkozói képességeket is.¹ A kötet viszont a tőkével (sem pénz, sem konkrét formájában) nem foglalkozik,

lényegében az emberi munkaerővel kapcsolatos népeségi, élelmezési, valamint a természeti környezetet vizsgáló szempontokat követ. Ez természetesen nem baj, mert ezeket a szempontokat viszont alapos elméleti és gyakorlati vizsgálatnak veti alá a szerző. Többet is hoz a kötet, mint a cím sejteti. A fenntartható fejlődés – napjaink gazdaságpolitikai szótárában is gyakran szerepel – elméletének alapos kifejtését is adja.

A könyv négy részre tagozódik. Az első részben a fenntartható fejlődés fogalmát, lényegét, elméleti és gyakorlati összefüggéseit járja körül a szerző. A második rész a természeti kincsek globális hasznosításának szerzőgazdó tematikáját vizsgálja, a harmadikban egy újabb globális probléma, a világelelmezés kap alapos elemzést. A zárófejezet a demográfiai robbanás hatásait kutatja.

Mielőtt az egyes részek tartalmi elemzésére térnénk, érdemesnek tartjuk felhívni a figyelmet egy szerkesztési aránytalanságra. Az egyes részek kifejtési mélysége nem azonos. Nem teljesen világos, hogy az utolsó – a demográfiai robbanásról szóló – rész miért sikeredett ilyen rövidre. Az előző három rész nagyjában-egészében 80-100 oldalt szentelt a témának, ez utóbbinak viszont csak harminc oldal jutott. Ismerve a szerző publikációs és oktatási tevékenységét feltehető, hogy jóval több is volt a tarsolyában e kérdésről. Nem elsősorban formai szempont motiválja e véleményünket, hanem éppen a világnépeség alakulásával kapcsolatos közgazdasági, társadalmi, politikai kérdések interdiszciplináris megközelítésének igénye követelt

¹ Dawid W. Pearce (ed): *A modern közgazdaságtan ismerettára. Macmillan dictionary of modern economics.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1993. 206 o.

volna legalább az előzőekhez hasonló terjedelmet e fejezetben is. Hiányoltuk a szakkönyvekben ma már megszokott összevont irodalomjegyzéket, tárgy- és névmutatót. A kötet olvasását ezek számottevően könnyítették volna.

Surányi Sándor joggal indult ki abból a feltétevésből, hogy a mikro (vállalati) és makro (nemzetgazdasági) szint után a mega (világgazdasági) szint termelési összefüggéseit is egységes rendszerben kell tárgyalni. Ezt pedig nem lehet másként, mint úgy, hogy a termelésre vonatkozó elmélet(ek)et a világgazdasági viszonyokra kiterjesztve értelmezzük. Ehhez elengedhetetlenül fontos a termelési tényezők pontos, világgazdasági feltételek között megvalósuló mechanizmusainak ismerete, leírása. Milyen forrásokkal, milyen termelés, milyen céllal és kik számára valósul meg? A szerzőtől nem várható el, hogy a mega-közgazdaságtan hiányzó tankönyvét írja meg, de az igen – s ennek meg is felelt –, hogy fontos új összefüggésekre világítson rá.

A nemzetközi közgazdasági szakirodalom már jó ideje kutatja a fenntartható fejlődés elméleti tartalmát, igaz, hogy jobbára a fejlődő országokra vonatkoztatva. A hazai szakirodalomban Szentes Tamás akadémikus munkásságában szerepelt kiemelkedő helyen e téma. Éppen ő hívja fel ismételtlen a figyelmet arra, hogy a *fejlődéselméleteket* azért sem helyes csak a fejlődő országokra vonatkoztatni, mert ez a felfogás a minőségi átalakulásokat, a strukturális és szervezeti, illetve intézményi változásokat magában foglaló *fejlődés*folyamatát kizárólag a fejlődő országokra vonatkoztatja. A fejlett országok esetében e felfogás lényegében a gazdasági tényezők egyensúlya, illetve a túlnyomórészt mennyiségi, folyamatos és spontán gyarapodást jelentő *önfenntartó növekedés* tényét tételezi fel. Helyette egyre inkább komplex, multidimenzionális és a világ egészére, a fejlett és átalakuló gazdaságokra is

vonatkoztatott folyamatként való értelmezés nyer teret.² Ezt fejezi ki a *fenntartható fejlődés* fogalma és koncepciója.

Surányi Sándor elméleti megközelítése követi a fenti követelményeket. A fenntartható fejlődésnek nem csak leszűkített – bár fontos – ökológiai értelmezését adja, hanem legalább ennyi teret szentel a közgazdasági, társadalmi és politikai, sőt néha szociológiai értelmezésnek is. Tény azonban, hogy a megközelítésben döntően a természeti környezettel kapcsolatos vizsgálatok szerepelnek. Az állami, illetve nem kormányzati szervezetek globális tevékenységét meghatározó elméleti irányzatok bemutatására kevesebb hely jutott (lásd 56-59. o.). A fejezetet záró rész, amely az integrálódás és fragmentálódás Szkülájája és Kharübdiszé közt hanyódó világ(gazdaság) dilemmáit foglalja össze, dicséretre méltó.

A második részben a természeti kincsek hasznosításának globális problémáit foglalja össze a szerző. Helyes kiindulásként a természeti erőforrásokkal való ellátottság és a fejlődés közti kapcsolattal indít, ezzel folytatva az előző rész elméleti végkövetkeztetését. A fejezetben – érthető módon – a nyersanyagokkal, ásványokkal kapcsolatos vizsgálatokat elemzi a szerző. Itt is jellemző a multidiszciplináris megközelítés – s ez természeti kincseknél szinte követelmény –, érvelési rendszerében is megmarad ennél. A kérdés fontossága miatt külön kezeli, érdemének megfelelően tárgyalja az energiaellátás problémakörét. A fejezetet a mindig izgalmas kérdés felvetése – sajnos, nem kimerítő elemzése – zárja: hogyan alakul a jövőben az emberiség energiaigénye? A szerző eddigi munkássága alapján bizonyos, hogy megvannak az ismeretei ahhoz, hogy ennél részletezőbb, komplex áttekintést adjon a világgazdasági termelés természeti erőforrás oldalának prognosztizált alakulásáról.

² Szentes Tamás: *Világgazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok*. AULA Kiadó, Bp., 1999. 582. o.

A harmadik rész a világelelmezéssel, annak gondjaival és kilátásaival foglalkozik. A föld termelési tényező, ezért a téma egyszerűen erőforrás és – a mezőgazdaság és az élelmiszeripar által termelt javak miatt – fogyasztási terület is. A globális rendszerre vonatkoztatott elemzésnek tehát választ kell adnia arra a nem kellemes kérdésre: miként lehetséges, hogy a világon bőven van termelésre alkalmas terület, az élelmiszertermelés *több világot* is képes lenne ellátni, mégis éhínségtől, alultápláltságtól szenved a Föld több mint egyharmada. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a világ gazdaságban uralkodó világrend által követelt elosztási aránytalanságról van szó. Nem moralizál, de felveti a *gazdag országok* – s hazánk is ide tartozik – történelmi felelősségét e téren. Örömmel vettük volna, ha a jövőre vonatkozó elméleti kilátások több helyet kapnak (ld.: 218-20 o.).

A népességszaporodás gazdasági és társadalmi hatásaival való *riogatás* nemcsak a közgazdaságban megszokott immár több

mint kétszáz éve. *Malthus* óta valamiképp minden elméletnek választ kell adnia arra, hogy a jobban, magasabb életszínvonalon élők növekvő igényeit hogyan lehet a „korlátozott” természeti környezettől kicsikarni. E részben Surányi Sándor a malthusi népesezési válsággal zárja gondolatait, holott a teljes fejezetet e szemlélet kritikája hatja át. Érthető, hogy a demográfiai szempontok dominálnak, de több szociológiai, politológiai vonatkozást is szívesen olvastunk volna például a népességeltartó-képesség szempontjairól.

Érdekes és érdekes könyvet kaptunk tehát. A fenti bírálatok ellenére a világgazdasági fejlődés lényegi vonatkozásairól olvashattunk benne alapos, meggyőző érvelést, bírálatot, s egy formálódó globális elmélet mozaikdarabjait. Fontos lenne, hogy a szerző további munkásságában ezt az elméleti, szintetizáló munkát folytassa. (*AULA Kiadó, Budapest, 2001. 291 o.*)

Blahó András

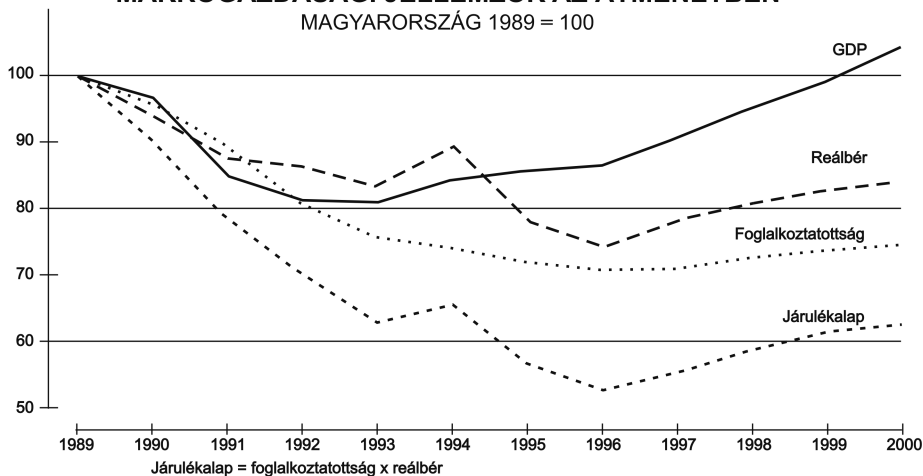
Dr. habil. oec.

Helyreigazítás

Lapunk ez évi negyedik számában az Augusztinovics Mária dolgozatában szereplő ábrát hibásan közöltük. A Szerző és Olvasóink szíves elnézését kérjük; a helyes ábra alább látható.

MAKRÓGAZDASÁGI JELLEMZŐK AZ ÁTMENETBEN

MAGYARORSZÁG 1989 = 100

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetőket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámoló, recenzió esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 ki nyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak méreteit. A lemezen vagy emailben

érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordításnak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a Magyar Tudomány kefelevonatokat nem tud küldeni, de még az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelési munka során szükséges apró változtatásokat a szerző egy megadott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.

Kedves Olvasó!

Májusi számunk mellékleteként jelent meg a *Magyar Tudomány* utolsó két évfolyamának teljes anyagát tartalmazó CD. Folyóiratunk cikkeit kiegészítettük még néhány hasznos információval. Egyebek között ismeretetőt olvashattak a Magyar Tudományos Akadémiáról, megtalálhatták az ország egyetemeinek és kutatóintézeti hálózatának pontos címlistáját, az OTKA és a Szabadalmi Hivatal hasznos információit, s egy rövid kóstolót az interneten található, tudománnyal foglalkozó oldalakból.

Örömmel láttuk, hogy a CD iránt olyanok is érdeklődnek, akik nem jutottak hozzá májusi számunkhoz. Ha valakinek még szüksége van rá, az megvásárolhatja kiadónknál, az Akaprint kft.-nél.

A lap ára: 448 Forint